

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)

MUHAMMED TAVİD TANCİ VE MEZHEPLER TARİHÇİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ebru KOÇAK

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Sönmez KUTLU

ANKARA-2013

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)

MUHAMMED TAVİD TANCİ VE MEZHEPLER TARİHÇİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ebru KOÇAK

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Sönmez KUTLU

ANKARA-2013

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ)

MUHAMMED TAVİD TANCİ VE MEZHEPLER TARİHÇİLİĞİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sönmez KUTLU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı:

İmzası:

Prof. Dr. Hasan ONAT

.....

Prof. Dr. Sönmez KUTLU

.....

Doç. Dr. İbrahim MARAŞ

.....

Tez Sınavı Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (26/12/2013)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Ebru KOÇAK

İmzası

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	10
GİRİŞ	13
A. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE KONUSU	13
B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU	13

I. BÖLÜM

MUHAMMED B. TAVÎD ET-TANCÎ'NİN HAYATI, KİŞİLİĞİ VE İLMÎ ÇALIŞMALARI

1. FAS: Doğumu, Çocukluk Yılları, Öğrenim Hayatı (1918-1939).....	17
2. MISIR: İlmî Kişiliğinin Şekillenışı (1939-1953).....	18
3. TÜRKİYE: Ankara Üniversitesine Davet Edilişi Evliliği ve Akademik Hayatı (1953-1962)	20
A. FAS'A DÖNÜŞ (1962-1965)	21
B. İSTANBUL (1965-1970).....	23
C. ANKARA VE İSTANBUL (1970-1974)	23
D. VEFATI VE YANKILARI (29 Aralık 1974)	25
E. ESERLERİ :	28
a. Tahkik Eserleri	29
b. Te'lif Eserleri	33
c. Makaleleri	33
d. Tamamlanmamış Çalışmaları.....	36

II. BÖLÜM

MUHAMMED B. TAVÎT ET-MUHAMMED ET-TANCÎ'NİN MEZHEPLERE BAKIŞI VE MEZHEPLER TARİHÇİLİĞİ

1. DİN-MEZHEP İLİŞKİSİ	40
A. Din Nedir?	40
B. Mezhep Nedir?	49
C. Din-Mezhep ilişkisi	57
2. MEZHEPLERİN DOĞUŞUNA SEBEP OLAN AMİLLERİ ELE ALIŞ BIÇIMI	
A. Dâhilî Sebepler	68
a. İslam Dininin Tabiat ve Karakteri	71
b. Kur'an ve Hadisin Üslûbu	74
c. Çeşitli Fikirlerin Doğmasına Sebep Olan Dâhilî İhtilaflar	79
1. Hilafet	79
2. Müslümanlar Arasında Yaşanan Harpler	85
d. Bilgi ve Öğrenme (Akıl-Nakil ilişkisi) Yaklaşım Farklılığı.....	91
e. İlahi Sıfatlar Sorunu.....	93
f. Kaza-Kader sorunu	94
B. İslam Kültürüne Girmiş Yabancı Kültürlerin Meydana Getirdiği Haricî Amiller	
a. Terceme Yoluyla Müslümanlar Arasında Ulûm-u Evâil Diye Meşhur Olan Yabancı Kültürlerin Arapçaya Tercemesi	96
b. İslam'dan Önceki Dinlere ve Medeniyetlere Bağlı Gayrı Arab'ın İslam'ı Kabul Edişleri	96

III. BÖLÜM

MUHAMMED B. TAVÎT ET-MUHAMMED ET-TANCÎ'NİN MEZHEPLER

TARİHÇİLİĞİ

1. 73 Fırka Hadisine Bakışı	100
2. Tarihsel-Sosyolojik Yöntem/Mezheplerin Siyasî-Toplumsal Oluşumlar Olarak Değerlendirilmesi	104
3. Kaynak Kritisliği	108
4. Eleştirel-Sorgulayıcı Yaklaşım	111
5. Mezhepler Tarihi Öğreticiliği	114
SONUÇ	116
BİBLİYOGRAFYA	119
EKLER	

EK.1(A): Muhammed et-Tancî'ye Tunus Yayınevi Genel Müdürü Azuz Er- Rubai Tarafından Gönderilen 23.06.1973 Tarihli Mektup	125
EK.1(B): Muhammed et-Tancî'ye Tunus Yayınevi Genel Müdürü Azuz Er- Rubai Tarafından Gönderilen 18.10.1973 Tarihli Mektup	126
EK.1(C): Muhammed et-Tancî'ye Tunus Yayınevi Genel Müdürü Azuz Er- Rubai Tarafından Gönderilen 23.06.1973 Tarihli Mektubun Tercümesi...	127
EK.1(D): Muhammed et-Tancî'ye Tunus Yayınevi Genel Müdürü Azuz Er- Rubai Tarafından Gönderilen 18.10.1973 Tarihli Mektubun Tercümesi ...	128
EK.2: Muhammed et-Tancî'nin Kütüphanesinden Türk Tarih Kurumu'na İntikal Eden Kitaplarının Prof. Dr. Nihat Çetin Tarafından Hazırlanan Listesi	129

EK.3: Muhammet et-Tancî'nin İSAM'a İntikal Eden Arşivinin Listesi	179
EK.4: Hüseyin ATAY ile Söyleşi	188
EK.5: Necati ÖNER ile Söyleşi	192
EK.6: Mustafa ÖZ ile Söyleşi.....	195
EK.7: Ahmet AKBULUT ile Söyleşi	200
EK.8: Muhammed et-Tancî Özel Arşivinden Fotoğraflar	204

KISALTMALAR

AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: İbn (Oğul)
b.d.n	: Basılmamış Ders Notları
Bkz.	: Bakınız
İSAV.	: İslami Araştırmalar Vakfı
İ.Y.İ.E.	: İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar- Sayfalar arası
Trz.	: Tarihsiz
TTk.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayın-yayınları
Yrz.	: Yersiz

ÖNSÖZ

Yüce Allah tarafından Kur'an-ı Kerim ile insanlara iletilen İslam dini zaman içinde yaşanan tarihî, toplumsal, siyasî, iktisadî ve sosyal koşulların tesiri ile çeşitli yorum ve anlayış farklılıklarını bünyesinde toplamıştır. İnsanın akıllı ve inanan bir varlık olması din olgusunu meydana getirmiş ve dinin muhatabı da bu vasıflarından ötürü insan olmuştur. Zira dini anlayacak, hayatına tatbik edecek ve bunun neticesinde sorumlu tutulacak varlık insandır. Din, içerisindeki esaslar bakımından ilahî bir olgu iken, dinin muhatabı olan insanın bu ilahî mesajı anlama, algılama ve yaşama biçimleri ise tamamen beşerî olma özelliği taşımaktadır. Dinin anlaşılma biçimleri olarak da tanımlanabilecek, beşerî oluşumlar olan mezhepler de bu noktalardaki farklılıkların doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Kuşkusuz Kur'an anlaşılma üzere gönderilmiştir. Ancak Kur'an ile Kur'an'ın anlaşılma biçimlerinin kesin olarak ayrılması ve her ikisinin de bu bakış açısı ile değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sayede İslam'ın insanlardan istediği düşünce özgürlüğü hayat bulacak ve her bir düşünce ayrı bir zenginlik olarak İslam toplumu içindeki yerini almış olacaktır. Mezhep ve din kavramları arasındaki ilişki doğru algılandığı düzeyde yaratıcı düşünce zaman, mekân ve toplumsal şartlara göre hep var olacak ancak herhangi bir görüş, zaman, kişi ya da mekânın kutsallaştırılması, ilahî bir unsurmuş gibi algılanmasının önüne geçilecektir.

İslam Mezhepleri Tarihi, Müslümanların geçirdiği sosyolojik evreleri, fikrî değişiklikleri, olayların ortaya çıkış sürecini, nasıl ortaya çıktıklarını, farklı din anlayışları ile kurumsallaşan mezhepleri, bilimsel yöntemlerle incelemek üzere oluşmuş bir bilim dalıdır. Asıl amaç, İslam'ın ve ortaya çıkan yorumların daha doğru anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Hicrî birinci asrın ortalarından itibaren kurumsallaşmaya başlayan yorum farklılıkları üzerinde çalışan İslam Mezhepleri Tarihçilerinin kullandıkları ilk kaynaklar, ilk Müslüman toplumu içerisinde bir takım siyasî ve itikadî tartışmalar üzerine, kişilerin kendi görüşlerini savunmak amacı ile kısa makaleler şeklinde kaleme aldıkları küçük eserlerden olmuştur. Makale kelimesinin çoğulu olan 'Makalât', 'İlmu'l-Makalât' 'İlmu'l-Makalâti'l-Fırak' olarak

adlandırılan eserler daha çok, zaman içerisinde mezhep veya fırak adını alan oluşumların mensupları tarafından, kendi görüşlerini açıklamak gayesi ile yazılmış kaynaklar mahiyetindedirler. Zamanla Makalât türü eserleri 'Milel-Nihal' türünde kaleme alınan eserler takip etmiştir. Bir önceki aşamada mezhep mensupları kendi görüşlerini izah etmek amacıyla yazarken 'Milel-Nihal' türü eserlerin yazarları, daha çok kendi görüşünün yanında diğer görüşlerin yanlışlığını ispatlamak gayesi ile söz konusu eserleri meydana getirmişlerdir.

Modern dönemde de klasik mezhepleri, yeni ortaya çıkan mezhep ve çağdaş İslâm akımlarını inceleme ve bu konularda doğru bilgi üretme; geçmişe göre bugün daha büyük önem arz etmektedir. Türkiye'de modern dönemde Mezhepler Tarihçiliğine önemli katkılarda bulunanların başında; Yusuf Ziya Yörükân, Muhammed b. Tavîr et-Tancî, Yaşar Kutluay ve Ethem Ruhi Fıglalı gelmektedir. Muhammed b. Tavîr et-Tancî, Mezhepler Tarihçiliği'nde kaynak kritiğinin yerleşmesinde ve bu alanda bilimsel araştırmaların yapılmasında önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca Muhammed b. Tavîr et-Tancî, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde ilk doktora çalışmalarını yönetmiş, klasik eserlerin tahkikli neşirlerini yapmış, Mezhepler Tarihi'ne tarihî-sosyolojik bir yaklaşım getirmiş bir bilim insanıdır.

Yusuf Ziya Yörükân ve Yaşar Kutluay gibi modern Mezhepler Tarihçileri ile ilgili araştırmalar yapılmış olmasına rağmen 1953-1974 yılları arasında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde İslam Mezhepleri Tarihi kürsülerini yönetmiş ve bu alana önemli katkılar sağlamış olan Muhammed b. Tavîr et-Tancî, hakkında bir çalışmanın yapılmamış olduğunu düşünerek, Muhammed et-Tancî ve Mezhepler Tarihçiliğini Yüksek Lisans tezi olarak aldık. Çalışmamızın Muhammed b. Tavîr et-Tancî ve Mezhepler Tarihçiliği ile ilgili boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

Muhammed b. Tavât et-Tancı'nin, pek çok tahkiki çalışması, telif makaleleri ile kendisinden geriye kalan ve bugün İSAM ve Türk Tarih Kurumu'nda muhafaza edilen önemli bir arşivi vardır. Çalışmamızda, araştırma konusunun belirlenmesinden bu hale gelinceye kadar pek çok kimsenin katkısı bulunmaktadır. Konunun seçiminde ve çalışmanın her aşamasında yol göstericim olan ve yardımlarını esirgemeyen danışmanım, Prof. Dr. Sönmez Kutlu'ya, yapıcı eleştirileri ve katkılarıyla hep yanımda olan Prof. Dr. Hasan Onat ve Doç. Dr. İbrahim Maraş'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca arşivlerini bana açan Muhammed b. Tavât et-Tancı'nin kızı Prof. Dr. Emel Kefeli'ye ve Muhammed b. Tavât et-Tancı'nin öğrencileri olmuş değerli hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Ebru KOÇAK

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMA'NIN KONUSU VE ÖNEMİ

Siyasi ve ictimai mezhepler tarihçisi olarak bilinen Muhammed et-Tancî, Türkiye'de Yusuf Ziya Yörükân'dan sonra İslam Mezhepleri Tarihindeki önemli isimlerden birisidir. Hayatını ilme adayan Muhammed et-Tancî, çalışmalarında ilmî titizliği ile bilinir. O, İslam Mezhepleri Tarihi disiplinin gelişmesinde ve bu alanda kendisinden sonra yapılacak çalışmalarda önemli bir yere sahiptir. Muhammed et-Tancî'nin, Türkiye'de modern dönem mezhepler tarihçiliğinde kaynak kritiğinin yerleşmesinde ve bu alanda bilimsel araştırmaların yapılmasında katkıları büyüktür. Bu araştırmamızda, O'nun hayatını ve Mezhepler Tarihçiliğini derinlemesine analiz edeceğiz. Sorunları, kendisinden geriye kalan belgeler, yakın akrabaları ve öğrencileri aracılığıyla incelemeye çalışacağız.

B. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

29 Aralık 1974 yılında, geçirmiş olduğu ani bir kalp krizi neticesinde hayatını kaybeden Muhammed et-Tancî, kısa yaşantısından geriye, 17 tane eser, çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanmış onlarca makale ve ölümünün üzerinden geçen onca zamana karşın, kendisini sevgi, rahmet ve özlemle anan yüzlerce öğrenci bırakmıştır.

Muhammed et-Tancî'den geriye kalan ders notları dikkatle incelendiğinde, O'nun, olayları tarihî ve sosyolojik bir yaklaşım ile aldığı görülecektir. Özellikle Hz. Peygamber'in vefatını müteakip yaşanan halife seçimi ile bu seçim için yapılan ve tarihte Benî Saîde toplantısı olarak bilinen toplantının İslam toplumundaki ilk kırılma olması noktasındaki önemini ısrarla vurgulayan Muhammed et-Tancî, mezhepleri siyasî ve beşerî oluşumlar olarak görmekte ve modern dönemde eleştirel yaklaşımın en önemli temsilcilerinden sayılmaktadır. Biz tezimizde, O'nun tarihsel hayatını ve kişiliğini analiz ederken; "şahıslar üzerinde derinleşme" ilkesini esas alacağız.

Muhammed et-Tancî'nin Mezhepler Tarihçiliği ve fikirlerini modern dönemde Mezhepler Tarihçiliğinde geliştirilmeye çalışılan yaklaşımlar ve yeni fikirlerle karşılaştırma yöntemini kullanarak analiz edeceğiz.

Çalışmamızda, Muhammed et-Tancî'nin hayatını ve Mezhepler Tarihçiliği'ni incelerken, O'nun yaptığı tahkîk ve telif çalışmalardan yararlanacağız. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde yayınlanan, "Ebû Mansûr el-Matûrîdî", "Şehristani'nin Mîlel ve Nihal'i" isimli makaleleri çalışmamızda yararlanacağımız makaleleri arasındadır. Ayrıca O'nun, *İslam Mecmuası*'nda yayınlanan; "İslamiyet", "Muhammed Resulullah I", "Muhammed Resulullah I", "Allah'ın Elçisi Muhammed-Vahiy", "Vahyin Çeşitleri ve Kur'an-ı Kerim", *Türk Yurdu*'nda yayınlanan; "Ahlakın Önemi ve İslam Dinine Göre Temelleri I", "Ahlakın Önemi ve İslam Dinine Göre Temelleri II", *Hilâl* dergisinde yayınlanan "İslam'da Hürriyet" makaleleri ve öğrencilerinin arşivlerinden elde ettiğimiz, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde hocalık yaptığı dönemde tutulan ders notları da, çalışmamızın temel kaynakları olacaktır. Bize ulaşan ders notları şunlardır:

- "İslâm Mezhepleri Hakkında Düşünceler ve İslâm Mezhepleri Tarihi" isimli ders notu.¹
- "İslâm Mezhepleri ve Tarihi" isimli ders notları.²
- "İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü 2. Sınıf Mezhepler Tarihi" isimli ders notu.
- "İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü 3. Sınıf Mezhepler Tarihi" isimli ders notu.
- "İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü 1. Sınıf İlm-i Kelam Dersleri" isimli ders notu.
- "İslâm Hukuku" isimli ders notu.³

¹ Bu ders notu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepleri Tarihi dersi için hazırlanmıştır.

² Bu ders notu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1970-1971 ve 1971-1972 eğitim öğretim yılları arasında 3. Ve 4. Sınıf seçmeli İslâm Mezhepleri Tarihi dersi için hazırlanmıştır.

³ Bu ders notu, 1973-1974 eğitim öğretim yılında, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku dersi için hazırlanmıştır.

- “İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü 4. Sınıf Belâgat-i Kur’âniyye Dersleri” isimli ders notu.

Muhammed et-Tancî’nin, başta İslam Mezhepleri Tarihi olmak üzere Kelam, İslam Hukuku gibi disiplinlere dair kendisi tarafından yazılmış bir eseri bulunmamaktadır. Bugün elimizde bulunan ders notları, O’nun derslerde Arapça olarak irticalen konuşmalarının öğrencileri tarafından alınan notlardır. Notlar içerisinde bulunan dipnotların daha sonradan bu ders notlarının kendisi tarafından gözden geçirilmiş olması ihtimalini gündeme getirirse de bununla ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu nedenle çalışmamız da O’nun görüşlerini ilgili dokümanlardan hareketle tespit, ihtiyatı olmaya özen gösterdik.

Çalışmamızda ayrıca, 13-14 Ekim 2011 tarihinde, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde gerçekleşmiş olan “Uluslararası Prof. Muhammed b. Tavî et Tancî Sempozyumu” bildirileri yararlanacağımız kaynaklar arasında bulunacaktır.

I. BÖLÜM

MUHAMMED B. TAVÎT ET-TANCÎ'NİN HAYATI, KİŞİLİĞİ VE

İLMÎ ÇALIŞMALARI

1. FAS: Doğumu Çocukluk Yılları ve Öğrenim Hayatı (1918-1939)

Muhammed et- Tancî, 1918 yılında, bir Akdeniz ülkesi olan Fas'ın orta-kuzey kesiminde yer alan, Akdeniz'e 11 km. uzaklıktaki bulunan Tetuan kenti ile kentin 60 km. batısında yer alan Tanca şehri arasında bulunan Vadras (Ou-adras) kasabasında, ikisi kız dördü erkek olan altı çocuklu bir ailede dünyaya gelmiştir. Tarihi boyunca yaşamış olduğu çeşitli istilaların ardından son olarak 1913 yılında İspanyol birliklerinin istilasına uğramış olan Tetuan şehri uzun yıllar İspanyol sömürgelerinin tahkiminde kaldıktan sonra 1956 yılında Fas'a yeniden verilmiştir. İspanyol sömürgecilerine karşı bağımsızlık kazanılmasında birinci derecede önemli bir etkiye sahip olduğu noktasında dikkatleri çeken Nâsiriyye tarikatına bağlı olan Muhammed et-Tancî'nin ailesi, uzun yıllar milli mücadeleye destek vermiştir. Babası ve dört amcası on iki yıl boyunca İspanyol sömürgecilerine karşı mücadele vermiş olan ve bu mücadelede iki amcası şehit olan Muhammed et- Tancî, bu yönünden dolayı ailesi ile daima gurur duymuştur.⁴

İlk eğitimini, bir dönem kadılık yapan ve kendisinin aslında tıp eğitimi almasını isteyen babasından alarak hıfzını tamamlayan ve bazı manzum metinleri ezberleyen Muhammed et-Tancî, ilk ve orta eğitimini Tanca'da tamamladıktan sonra, amcasının oğlu Muhammed b. Tâvî et-Tıtvânî ile beraber lise tahsili için Fas'ta bulunan Karaviyyîn medresesine gider. Kesin tarihi bilinmemekle beraber, 1932 yılı civarında başladığını düşündüğümüz bu eğitimi esnasında Muhammed et-Tancî, Seyyidî Abdulazîz İbnü'l-Hayyât, Tâyi' b. Hâc, Seyyidî Cevad es-Sakalî Ve Seyyidî Muhammed el-İlmî (el-Alemî) gibi âlimlerden ders almıştır. Özellikle Seyyidî Muhammed el-İlmî'nin, astronomi, matematik ve istinsah alanlarındaki derslerine uzun yıllar devam eder.⁵ 1936 yılında Tetuan'daki el-Ma'hadu Dinî'de iki yıl süre ile öğretmenlik görevinde bulunduktan sonra hayatının yeni bir dönemi olan ve ilmî şahsiyetinin şekillenmesinde inkâr edilemez bir konuma sahip olan Mısır'a gider.

⁴ Emel Kefeli, "Muhammed b. Tavî et-Tancî'nin Hayatı (1918-1974)" Uluslararası Prof. Muhammed b. Tavî et-Tancî Sempozyumu, Basılmamış Tebliğ, Ankara, 13-14 Ekim 2011, s.1.

⁵ Bekir Topaloğlu, "Tancî Muhammed" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, C.39 İstanbul, s.562.

2. MISIR : İlmî Kişiliğinin Şekillenışı (1939-1953)

Tahsiline devam etmek için 1939 yılında Mısır'a geçen Muhammed et-Tancî, burada Câmiatü Fuâdil-Evvel yani Kahire Üniversitesi, Edebiyat Fakültesine kaydolar ancak kısa bir süre sonra fikir değiştirerek Arap Dili bölümüne geçiş yapar. 1943 yılında en başarılı ilk beş öğrenciden biri olarak Kral Faruk tarafından ödüllendirilen Muhammed et-Tancî, 02.02.1944 tarihinde bu üniversiteden mezun olur.⁶ Muhammed et-Tancî 1945 yılında aynı üniversitenin Pedagoji Enstitüsündeki eğitimini tamamlar ve yüksek lisans tezi olarak hocası Ahmed Emin'in tavsiyesi üzerine, İbn Haldun'un *Mukaddime* isimli eseri üzerinde çalışır. Ayrıca bu yıllarda hocası Abdülvehhab Azzam'dan Türkçe ve Farsça dersler alır.⁷ Bu dönemde yapmış olduğu çalışmaların hayatı, üzerindeki etkilerini Bekir Topaloğlu şöyle değerlendirir: "Böylece Muhammed et-Tancî, eski eserlerin tahkik ve neşri dünyasına girdi ve bu faaliyet hayatının sonuna kadar ilmî çalışmalarının en önemli alanını teşkil etti."⁸

Hayatının on dört yılını geçirmiş olduğu Kahire'deki çalışmaları ve ilmî çevresi, O'nun zihinsel ve ilmî gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Kahire'de bulunduğu yıllar içerisinde eser tahkiki ile ilgili çalışmalar, Kahire'de bulunan Yazmalar Enstitüsünün kuruluşu ve bu Enstitü'deki katalogların dizimi gibi birçok noktada kendisini gördüğümüz Muhammed et-Tancî, aynı zamanda dünyanın farklı yerlerindeki çeşitli müsteşriklerle de fikir alışverişinde bulunmuş ve bu amaçla çeşitli mektuplar kaleme almıştır. Mesela Hellmut Ritter ile tanışması hakkında bazı kaynaklarda daha ileri tarihler verilirken O'nun, İbn Şeddâd'ın *el-A'lâku'l-Hatîra*'sı hakkında Salahaddin Müneccid ve Hellmut Ritter ile yapmış olduğu yazışmaları, tanışmalarının daha eskilere dayandığını göstermektedir.⁹

⁶ Bkz. İSAM, Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 67.

⁷ Bkz. İSAM, Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 613.

⁸ Topaloğlu, a.g.m. s.562.

⁹ Bkz. İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, İbn Şeddâd'ın "el-A'lâku'l-Hatîra"sı hakkında Salahaddin Müneccid, Hellmut Ritter ve M. Tancî arasındaki yazışmayı gösteren 5.5.1949 tarihli mektup, Belge no: 308.

1949 yılında Câmîatü'l-Düveli'l-Arabiyye (Arap Devletleri Üniversitesi) tarafından yazma eserleri incelemek üzere, bir komisyon ile birlikte İstanbul'a gelen Muhammed et-Tancî'nin hayatında yepyeni bir dönem başlar ve İslam ilimleri ile ilgili birçok nadir eser ile tanışma fırsatı bulur.¹⁰ Öğrencilik yıllarında Türkçe, Farsça gibi dersler alması, kütüphanelerde çalışma yapmak amacıyla İstanbul'a gelmesi gibi hususlar Muhammed et-Tancî'nin hayatının geri kalan kısmının nasıl şekilleneceği hakkında önemli sinyaller vermeye başlamış gibi görünmektedir. 1949 yılında ilk kez gelmiş olduğu Türkiye'yi çok sevmiş olacak ki, O'nun bu defa da 01.01.1951 tarihinde, daha ileri bir tarihte İstanbul'da düzenlenecek olan Müsteşrikler Kongresine davet edilmiş olduğunu görüyoruz.¹¹ 21 Eylül 1951 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen XXII. Müsteşrikler toplantısında İbn Haldun'un *Mukaddime'si* hakkında "Introduction to Work of Ibn Haldun" isimli bir tebliğ¹² sunan Muhammed et-Tancî'nin, hayatında yeni bir dönem başlayacaktır.

¹⁰ Bkz. İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 303.

¹¹ Bkz. İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 325.

¹² Bkz. İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 263.

3. TÜRKİYE: Ankara Üniversitesine Davet Edilişi, Akademik Hayatı ve Evliliği (1953-1962)

Muhammed et-Tancî, 14.01.1952 tarihinde, dönemin Ankara Üniversitesi rektörü olan, Suut Kemal Yetkin tarafından, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde, İslam Felsefesi derslerini okutmak üzere davet edilir.¹³ Fas'da kendisine ihtiyaç duyulacağından, daveti kabul etmesi konusunda bir takım sorunlar yaşayınca, "Türkiye'de bulunacağı sürede Osmanlı arşivlerinde Osmanlı-Mağrip münasebetlerini tetkik etmeyi önermesi üzerine, kendisine bu araştırmayı yapması koşuluyla izin verilir."¹⁴

1 Ekim 1953 tarihinden itibaren Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Felsefesi derslerini okutmak üzere, sözleşmeli personel olarak atanan Muhammed et-Tancî,¹⁵ göreve başladıktan yaklaşık bir yıl sonra, Yusuf Ziya Yörükân'ın ölmesi üzerine boş kalan ve o zamanki adı "İslam Dini ve Mezhepleri Tarihi" olan dersleri okutmak ile de görevlendirilir.¹⁶ Nezaketi, çalışkanlığı, İslâmî ilimlerdeki donanımı ve şahsiyeti ile kısa süre içerisinde Ankara'da çok sevilir. Ölümü üzerine yaşadığı derin teessürleri ifade etmek üzere kaleme aldığı yazısında Neşet Çağatay kendisinden şu şekilde bahseder: "Prof. Tancî kısa sürede büyük küçük herkesin sevgi ve güvenini kazandı. İslâmî ilimlerle uğraşan herkes karşılaştığı müşkülleri O'na sorardı."¹⁷

Muhammed et-Tancî, yapmış olduğu çalışmalarından tespitlerimize göre ana dili olan Arapça hariç, Türkçe, İngilizce, İspanyolca, Farsça ve Osmanlıca bilmekteydi. İlmî çalışmalarının yanı sıra Türkiye'deki yaşantısına iyiden iyiye alışan ve benimseyen Muhammed et-Tancî, evlenmeye karar verir ve bunu yakın dostu Neşet Çağatay ile paylaşır. Neşet Çağatay, O'nun evlenme hikayesini şöyle anlatır: "Prof. Tancî ile, O'nun Türkiye'ye ilk gelişinden beri en içten ve yakın iki arkadaşlık. ... Her

¹³ Bkz. İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 349.

¹⁴ Kefeli, a.g.m. s.2, Ayrıca Bkz. 3.4.1952 tarihli Kahire'den gönderdiği mektup, A.Ü. İlahiyat Fakültesi arşivi, Muhammed b. Tavî et-Tancî özlük dosyası.

¹⁵ İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 61.

¹⁶ Topaloğlu, a.g.m. s.563.

¹⁷ Neşet Çağatay, "Arkadaşım Muhammet Tancî", *AÜİFD*, 20/1, s. XXXIII, Ankara, 1975.

sırrını bana açar, her işini benimle görüşürdü. 1955lerde evlenmek istediğini söyledi. Bu konuda nasıl bir yol izlemesi ve nasıl bir seçim yapması gerektiğini birlikte tasarladık. İstanbul'a gidip gelişinde Prof. Mükrimin Halil Yinanç'ın, kendisine mezun talebelerinden şimdiki eşi Neclâ Hanım'ı tavsiye ettiğini söyledi."¹⁸ Muhammed et-Tancî ve İstanbul Ragıp Paşa Kütüphanesinde görev yapan Neclâ Sayım kısa süre içerisinde nişanlanır ve 18.10.1956 tarihinde evlenirler.¹⁹ Tanışma ve evlenmelerini eşi Neclâ Hanım şöyle anlatır: "Kendisiyle önceden hiçbir şekilde tanışıklığım olmadı, sadece bir kütüphane memuru olarak istediği kitapları vermek ve o kadar bir ahbablığımız vardı. Ben iki sene sonra, Beyazıt'a tayinim çıktı, Beyazıt'a gittim. Fakat devamlı O, beni takip ediyormuş tabi. Ben, O'ndan haberim yok, hiç tanımiyorum kendisini. Mükrimin Bey'e sormuş soruşturmuş, işte birçok kişilere sormuş. Bir gün de tesadüf mahallede, İslam Enstitüsü'nden Sabri Sözeri vardı. O beyefendiyi kapının yakınında gördüm ve çok şaşırdım. Bu bey bize gelip giderdi dedim. Meğer ben tahkik ediliyormuşum. Hiç haberim yok. Ondan sonra, işte araya vasıtalar konarak, gelip gitme faslı başladı, istenme faslı başladı. Eve gelindi ve bu şekilde evlendik."²⁰

Muhammed et-Tancî'nin bu evlilikten iki kızı dünyaya gelmiş ancak biri küçük yaşta vefat etmiştir. Hayatta olan kızı Prof. Dr. Emel Kefeli, günümüzde Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü öğretim üyesi ve aynı zamanda Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü olarak görev yapmaktadır.

A. FAS'A DÖNÜŞ (1962-1965)

Muhammed et-Tancî, Türkiye'de geçirdiği dokuz yılın ardından, memleketi Fas'tan gelen yoğun ısrarlar üzerine 28 Şubat 1962 tarihinde ailesi ile birlikte Fas'a tekrar döner. Evini ve kütüphanesini de Rabat'a taşıyan Muhammed et-Tancî,

¹⁸ Çağatay, a.g.m. s. XXXIV.

¹⁹ İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 59.

²⁰ "Necla et-Tancî ile röportaj", Uluslararası Prof. Muhammed b. Tavî et-Tancî Sempozyumu, basılmamış Sempozyum bildirileri, Ankara, 13-14 Ekim 2011.

ülkesinde kaldığı üç yıllık zaman dilimi içerisinde, öncelikle, 1963-1964 yılları arasında Tetuan Usûlû'd-din Fakültesinde Felsefe dersleri verir.²¹ Ardından da, Rabat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı; el-Karaviyyîn Üniversitesi İslam Felsefesi ve İslam Mezhepleri Tarihi gibi dersleri yürütmüş ayrıca Telif Tercüme ve Neşriyat İşleri genel müdürlüğü görevinde bulunmuştur.²²

Muhtemelen geri dönmek üzere gitmiş olduğu ülkesinde istediği şartları bulamayan Tancî ailesi, dünyaya gelen kızlarının da, Fas'ta çocuklar arasında salgın olan bir orta kulak iltihaplanması rahatsızlığı nedeni ile vefat etmesi üzerine 1965 yılında tekrar Türkiye'ye dönme kararı alırlar.²³ Bu kararı almalarında, evlatlarını kaybetmiş olmaktan ötürü yaşadıkları derin üzüntünün etkisi inkâr edilemezken ayrıca, Muhammed et-Tancî'nin Türkiye'deki ilmî çalışma ortamına olan hayranlığı ile Fas'taki siyasi ve sosyal yapıyı beğenmemesi de etkili olmuştur. Neşet Çağatay bu durumu, O'nun kendi ağzından şöyle dile getirmiştir: "Esasen 1962 yılında temelli kalmak niyeti ile, kitaplarını da yanına alarak gitmiş fakat iki üç yıl sonra yine Türkiye'ye geri dönmüş, kitaplarını da birlikte getirmişti. ... Memleketine dönmek istememesinin nedenlerini uzun uzun anlattı. Bunların büyük bir çoğunluğu, oradaki politik ve sosyal ortamı beğenmeyişi ile ilgili idi."²⁴

Muhammed et-Tancî, Fas Kralı II. Hasan tarafından verilen, kendisinin rahat etmesi için her türlü maddi ve manevi imkânın sağlanması yönündeki talimata rağmen, daha alt kademlerdeki memurların bu emri tam anlamıyla yerine getirmeyişleri,²⁵ kendisinin aradığı ilmî çalışma ortamını orada bulamayışı ve evladını yitirmiş olmanın etkisiyle, 1965 yılında, kütüphanesinde bulunan 3000'e yakın kitabı ile birlikte, yeniden Türkiye'ye döner ve hayatının yeni bir dönemi başlar.

²¹ İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 18.

²² Topaloğlu, a.g.m. s.563.

²³ Ayrıntılı bilgi için: Ek.1. Hüseyin Atay ile 24.07.2009 tarihinde yapılan söyleşi.

²⁴ Çağatay, a.g.m. s.XXXV.

²⁵ Topaloğlu, a.g.m. s.563.

B. İSTANBUL (1965-1970)

Muhammed et-Tancî, 1965 yılında artık hayatının geri kalan kısmını geçirmek üzere Türkiye'ye döner ve İstanbul'a yerleşir. 30 Ekim 1965 ve 31 Ekim 1970 yılları arasında, bugün Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olan, o dönemki adıyla İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde çeşitli dersler verir ve yüzlerce öğrencinin yetişmesinde katkıda bulunur. O burada, "Kelam, Tevhid, İslâm Mezhepleri Tarihi ve Belâgat-ı Kur'âniyye dersleri verdi; kelam, tefsir, hadis ve fıkıh dallarında enstitüye alınan asistanların yetişmesi ve tezlerini hazırlamaları konusunda büyük yardımları oldu."²⁶ Prof. Dr. Bekir Topaloğlu, Prof. Dr. Mustafa Öz, Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu, Prof. Dr. Salih Tuğ, Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Yaşar Kandemir, Prof. Dr. Tayyar Altıkulaç, Prof. Dr. Hüseyin Atay, Prof. Dr. İbrahim Agâh Çubukçu, Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay, Prof. Dr. Ethem Ruhi Fıglalı ve Prof. Dr. Mehmet Sait Hatipoğlu O'nun yetiştirdiği ya da yetiştirmelerinde katkıda bulunduğu ilim adamlarından bazılarıdır.²⁷ Ayrıca İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Arap Dili ve Edebiyatı derslerini okutan Muhammed et-Tancî, 1 Kasım 1970 tarihinde Ankara Üniversitesi İslam Mezhepleri Tarihi profesörlüğüne atanarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine yeniden dönmüştür.²⁸

C. ANKARA VE İSTANBUL (1970-1974)

Muhammed et-Tancî, 1969 yılında, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi kürsüsü Başkanı, Doç. Dr. Yaşar Kutluay'ın, bir deniz kazasında ölmesi üzerine, kendisinden kalan derslerin okutulması ve kürsünün yönetilmesi amacı ile Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığının almış olduğu bir karar neticesinde yeniden Ankara'ya davet edilir. Bu daveti kabul eden Muhammed et-Tancî, 1 Kasım 1970 tarihi itibarıyla Ankara İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi derslerini okutmak ve kürsüyü yönetmek üzere sözleşmeli

²⁶ Topaloğlu, aynı yer.

²⁷ İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 255.

²⁸ Ethem Ruhi Fıglalı, "Takdim" *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler* isimli kitap içerisinde, ed. Sönmez Kutlu, TDV yay, Ankara 2011, s.14.

Profesör sıfatı ile naklen Ankara'ya atanır. Burada, İslam Mezhepleri Tarihi derslerini okutan ve kürsü yönetimini yapan Muhammed et-Tancî, ayrıca İslam Hukuku dersleri ve kürsü yönetimini de ifa etmiştir. Aynı zamanda 1970-1971 eğitim öğretim yılından itibaren de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı derslerini vermeye de devam etmiştir.²⁹

Muhammed et-Tancî, 14.09.1971 tarihinde, İstanbul Valiliği'ne hitaben Türk vatandaşlığına kabul edilmesi için verdiği dilekçe neticesinde, İstanbul-Beşiktaş nüfus idaresinden verilen, 22.03.1973 tarih ve 129346/896842.K.I numaralı nüfus kaydına göre, Muhammed Ben Tavî TANCÎ ismini alarak, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmiştir.³⁰ Fas uyruklu olduğu için, dönemin şartları gereği, aslî kadroya alınamayan Muhammed et-Tancî, 20 Mart 1973 tarihli Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanlığı Yönetim Kurulu'nda alınan oybirliği kararı ile aslî kadrolu Profesörlüğe atanmıştır.³¹ O'nun bu kadroya atanması ile ilgili Neşet Çağatay şu notları düşer: "... uzun bir süre bizde hizmet ettiği halde ileride yaşlandığında, işten ayrılırken, hep sözleşmeli olarak çalıştığı için eli boş köşesine çekilmesine bir türlü gönlüm razı olmuyordu. Bir gün bu duygumu ve durumu kendisine açtım; Fas'a dönüp dönmiyeceğini sordum. "Ben Üniversitede çalışma hayatıma burada başladım. Bu bakımdan gözümü burada açtım sayılır. Burada evlendim, bütün dostlarım, arkadaşlarım burada. Türk gelenek ve göreneklerine alıştım ve benimsedim. Artık ben buradan ayrılıp bir yere gidemem. Benim mezarım Türkiye'de olacaktır" dedi. ... Öyle ise neden Türk uyruğuna geçmiyorsun? Geçersen emeklerin boşa gitmez, yaşlandığında kendine çoluk çocuğuna geçim sağlamış olursun dedim. "Çok isterim ama kimse bana böyle bir teklif yapmadı, yol göstermedi" dedi. Teklife gerek yok; kendin başvuracaksın dedim ve hemen bir istida yazıp eline verdim. Böylece Türk uyruğuna geçme işlemleri başladı."³²

²⁹ Fırlı, a.g.m. s.14.

³⁰ İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 60.

³¹ bkz. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arşivi, Muhammed b. Tavî et-Tancî özlük dosyası: Muhammed b. Tavî et-Tancî'nin aslî maaşlı profesörlük kadrosuna atandığını gösterir belge.

³² Çağatay, a.g.m. s. XXXV.

1974-1975 eğitim öğretim yılında, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih ve Coğrafya Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı derslerini de okutmaya başlayan Muhammed et-Tancî, Ankara'ya taşınmaya karar verir. Ancak bunu gerçekleştiremez. 29 Aralık 1974 günü, İstanbul-Beşiktaş, Serencebey yokuşunda bulunan evinde ani bir kalp krizi neticesinde 56 yaşında hayatını kaybeder.³³

D. VEFATI VE YANKILARI (29 Aralık 1974)

Muhammed et-Tancî'nin, otuz yılı aşkın bir süredir devam ettiği ilmî çalışmalarının en verimli çağında ve çok genç denilecek bir yaşta 29 Aralık 1974 Pazar günü aniden vefat etmesi, ailesini, yakın çalışma arkadaşlarını, öğrencilerini ve dünyanın değişik yerlerindeki meslektaşlarını derin bir hüzne boğmuştur. Vefat ettiğini öğrendikleri akşam neler yaşadıklarını yakın dostu Neşet Çağatay şöyle anlatır: “ Rahmetlinin öldüğü günün akşamı, İstanbul'a evine telefon ettiğimizde Necla hanım telefonun o ucunda, eşim ve ben bu ucunda buram buram taze duran anılarını dile getirip ağlıyor, evimizdeki oturduğu koltuk boş kaldı diye çırpınıyorduk.”³⁴ Muhammed et-Tancî, 30 Aralık 1974 Pazartesi günü, İstanbul-Beşiktaş Sinan Paşa camiinde ikindi namazını müteakip kılınan cenaze namazının ardından Zincirlikuyu mezarlığına defnedilmiştir.

“Yirminci yüzyıl İslâm dünyasının 'üç altın Muhammed'inden biri”³⁵ olarak anılan ve arkadaşları Muhammed Hamîdullah ve Muhammed Tayyip Okiç gibi İslâmî ilimler sahasında önemli çalışmalar yapmış olan Muhammed b. Tavî et-Tancî, dürüstlüğü, çalışkanlığı, samimi ve fedakâr kişiliği sayesinde büyük küçük herkesin sevgisini kazanmıştır. Muhammed et-Tancî'nin vefat ettiği dönemde İngiltere'de bulunan Prof. Dr. Ethem Ruhi Fırlalı, O'na olan sevgisini ve vefatından ötürü yaşadığı hüznü şu satırlar ile ifade etmiştir: “... beni son derece müteallim ve mükedder eden acıya nasıl katlanacağımı bilemiyorum. Kalbimin bütün safiyetiyle

³³ İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 70.

³⁴ Çağatay, a.g.m. s. XXXIV.

³⁵ Vecdi Akyüz, “Muhammed Hamîdullah'ı Anarken”, http://www.zaman.com.tr/yorum_yorum-prof-dr-vecdi-akyuz-muhammed-hamidullahi-anarken_473992.html, 03/10/2007.

diyebilirim ki, merhum hocam benim hocam olmaktan ziyade öz babamdan ayırt etmediğim muhterem ve mübarek bir insandı. ... Bu bakımdan ilim âleminin kaybı ne olursa ne kadar olursa olsun, benim kaybımla mukayese edilemez.”³⁶

Muhammed et-Tancî'nin ölümü sadece Türkiye’de değil, Türkiye dışında da büyük bir üzüntü ile karşılanır. Arap dünyasında duyulan üzüntü Prof. İhsan Abbas’ın kaleminden şöyle ifade edilmiştir: “Sığındığım sağlam bir rûkûn, bilgisine ve insanlığına güvendiğim bir şahsiyetti. Sen olmadığın için İstanbul’a gelmeye güç bulamıyorum!”³⁷ Ayrıca vefatı münasebeti ile memleketi Tanca’da, *el-Kitâbü’t-Tezkârî ‘an Fakidî’l-İlm ve’t-Türâs Muhammed b. Tavî’t et-Tancî* isimli bir eser yayınlanmış ve bu eserde Abdulvehhâb b. Mansûr, İzzet Hasan, Muhammed b. Şerîfe, M. Gennun el-Hasenî, Abdüssamed el-Aşşâb gibi ilim adamları, O’nun kişiliği, ilmî çalışmaları ve bilim insanlığı gibi konular hakkında yazılar kaleme almışlardır.³⁸

Dünyası kitaplar olan Muhammed et-Tancî'nin en büyük zevki, okumak, öğrenmek, öğrendiklerini analiz etmek ve bunları etrafında bulunan kişilere aktarmaktır. Yazlarını Avşa adasında dinlenerek geçiren Muhammed et-Tancî, sakin bir ruh haline sahiptir. Ölümü üzerine kendisi tanıyan herkesin büyük bir keder duyduğu Muhammed et-Tancî'nin kişiliğini yakın dostu Neşet Çağatay şu şekilde aktarır: “Prof. Tancî, son derece alçak gönüllü bir kişi idi; tatlı gülümseyişi yüzünden hiç eksik olmazdı ve derin bilgisi, ciddî kişiliği herkeste saygı uyandırır. Bilgisiz olduğu halde bilgiçlik taslayanlardan hoşlanmaz, ham, sofu, yalancı, çıkarıcı, bağnaz ve riyakâr kişilerden nefret ederdi. Samimi olmadığı kişiler yanında sıkılır, konuşmaz, kalabalığı sevmezdi. ... Bununla birlikte O, içine dönük bir insan sayılmazdı. Sevdiği kişiler yanında çok neşelenir, fıkralar, hikâyeler anlatırdı.”³⁹ Çok yönlü çalışma hayatı ile bilinen Muhammed et-Tancî, boş zamanlarında ayrıca hat sanatı ile ilgilenmiştir.

³⁶ 07.01.1975 tarihli Ethem Ruhi Fıglalı’nın mektubu, Muhammed et-Tancî özel arşivi. Ayrıca bkz: Kefeli, a.g.m. s.9.

³⁷ Kefeli, a.g.m. s.5.

³⁸ *el-Kitâbü’t-Tezkârî ‘an fakidî’l-İlm ve’t-türâs Muhammed b. Tavî’t et-Tancî* (nşr. Câmiatü Abdilmâlik es-Sa’dî-Menşûrâtü Medreseti’l-Melik Fehd el-Ul-yâ li’t-terceme-Tanca), Tanca 1997.

³⁹ Çağatay, a.g.m. s.XXXV.

Dünya zevklerine ve geçici heveslere değer vermeyen Muhammed et-Tancî'nin en büyük serveti, vefat ettiğinde henüz ortaokulda olan kızı, yetiştirdiği yüzlerce öğrencisi ve her birini büyük bir özen ve titizlikle oluşturduğu, burada zamanlarını kimi zaman cilt yaparak, kimi zaman da kitap okuyarak geçirdiği, risaleler bakımından oldukça zengin, basma ve nadir bulunan yazma eserlerden oluşan, yaklaşık 3000 ciltlik kütüphanesidir. Kütüphanesi öylesine zengin ve değerlidir ki O'nun için; yakın dostları, O'nun ev kiralarken iki tane kiraladığını, birinde ikamet ettiğini diğerini de kütüphane olarak kullandığını bildirmişlerdir. Hatta arkadaşları kendisinin bu ani kalp krizinin nedenlerinden birinin de, son günlerde, kitapları için tutmuş olduğu yeni eve kütüphanesini naklederken yaşadığı yorgunluk olabileceğini belirtmişlerdir.⁴⁰ Muhammed et-Tancî'nin Kütüphanesi, vefatından sonra maddi yetersizlikler nedeniyle ailesi tarafından Türk Tarih Kurumu'na intikal ettirilmiştir.⁴¹ Ancak ne yazık, 1974 yılındaki vefatından 2005 yılına gelinceye kadar, Türk Tarih Kurumu bünyesinde söz konusu eserler ile ilgili herhangi bir tasnif çalışması yapılmamıştır. 2005 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından yürütülen "Türk Tarih Kurumu'ndaki Yazma Eserler" isimli proje kapsamında ilk kez açılan ve üzerinde çalışılan Muhammed et-Tancî arşivinin, bir kısmı günümüzde kullanıma açılmış durumda olmakla beraber, kullanımda bulunan sınırlı sayıdaki eser, ailesi tarafından Türk Tarih Kurumu'na intikal ettirilen bütün terekenin henüz tasnif edilmemiş olması ihtimalini gündeme getirmektedir. Muhammed et-Tancî'nin, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki çalışma odasında bulunan metrukâtı ise, o dönemde kendisinin asistanı olan Prof. Dr. Ethem Ruhi Fırlı tarafından İSAM Kütüphanesine bağışlanmış olup⁴², günümüzde tasnif edilmiş durumda olan 768 adet belge halinde araştırmacıların kullanımına açılmıştır.

⁴⁰ Çağatay, a.g.m. s.XXXVI.

⁴¹ Kefeli, Uluslararası Prof. Muhammed b. Tavî et-Tancî Sempozyumu, "Değerlendirme Oturumu Konuşması", basılmamış Sempozyum bildirileri, Ankara 2011. Ayrıca bkz: EK.1: Muhammed et-Tancî özel arşivinden Türk Tarih Kurumuna intikal ettirilmiş olan kitapların listesi.

⁴² Bkz: EK.2: Muhammed et-Tancî'nin özel arşivinden İSAM'da bulunan terekesinin listesi.

E. ESERLERİ

Muhammed et-Tancî'nin, Türkiye ve dünyanın çeşitli kütüphanelerindeki el yazması eserler üzerinde yaptığı son derece titiz çalışmalar neticesinde dördü baskı aşamasına getirilmiş ancak yayınlanamamış toplam on yedi eseri, çeşitli dergilerde yayınlanmış onlarca makalesi ve vefatından sonra derlenerek basılmış ders notları bulunmaktadır. Muhammed et-Tancî'nin, kısa hayatına bu kadar çok çalışma sığdırmış olması kuşkusuz O'nun çalışma disiplini ve ilmî kişiliğinden kaynaklanmaktadır. O'nun ilmî hassasiyetini Necati Öner şöyle aktarmıştır: "Bir defa birinci sınıf bir bilim adamıydı. İki çok zengin bir kütüphanesi vardı. Cebecide bir apartmanda iki daire kiralamıştı. Birisinde oturur, birisi de tıklım tıklım kitap idi. Şahsi malı... Ve müthiş bir bibliyografya bilgisi vardı. Burada ilahiyatla uğraşan arkadaşlar bir mevzu dedi mi şu kitapta şu, şu kitapta şu kitapta... Yani öyle herkesin yapamayacağını bilirdi. Yani bu derece derya gibi bir adam. Onun için çok istifade ettiler O'ndan. Çünkü İslam dünyasındaki literatürü biliyor, Arap dünyasındaki literatürün hepsinden haberdar. Bu özelliği bir bilim adamı için çok önemlidir"⁴³ 1939 yılında hocası Ahmed Emîn'in tavsiyesi üzerine başladığı tahkîk çalışmaları, ömrünü kütüphanelerde yazma eserler arasında geçirmesine ve eserlerinin bu yönde oluşmasına vesile olmuştur. O'nun, tahkîk çalışmaları, engin bibliyografya bilgisine ve Arap diline olan hâkimiyetine dayanmaktadır.⁴⁴

⁴³ Bkz: EK.2: Necati Öner ile 24.07.2009 tarihli söyleşi.

⁴⁴ Muhammed et-Tancî'nin, tahkîk ve telif türü eserleri ile makaleleri yazılırken; AÜİF arşivi'nde bulunan "Muhammed b. Tavî et-Tancî, Kısa Hal Tercümesi", İSAM Kütüphanesi, Bekir Topaloğlu, "Tancî Muhammed" maddesi, TDV *İslam Ansiklopedisi* içinde, C.39 İstanbul, s.562-564 ve Ethem Ruhi Fırlı, "Takdim" *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler* isimli kitap içerisinde, ed. Sönmez Kutlu, TDV yay, Ankara, 2011, s.19-24. Kaynaklardan yararlanılmıştır.

a. Tahkîk Eserleri

1. Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun (808/1406), *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve Rihletuhû Garben ve Şarkan*⁴⁵: İbn Haldûn'un *Kitabü'l-İber* adlı eserinin, kendi hayatını anlattığı son cildir. Muhammed et-Tancî, söz konusu eserin İstanbul Ayasofya kütüphanesindeki orijinal yazmasından hareketle, son derece titiz bir çalışma yapmış ve *Mukaddime*'si ile bilinen ünlü sosyolog İbn Haldun'un biyografi ve anı tarzındaki bu eserini gün yüzüne çıkarmıştır.

2. Ebû Abdullah Muhammed b. Fütuh b. Abdullah Mayurki Ezdi Humeydî (488/1095), *Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vülati (fî Tarihi Ulemai'l-Endelüs)*⁴⁶: Eser, Endülüs'teki Hadis ve Edebiyat alanındaki ünlü 957 kişinin hayatını konu edinmektedir. Muhammed et-Tancî, eserde bir önsöz ve kişi adları, unvanları, şehir adları ve kitap adlarından oluşan bir indeks yayınlamıştır.

3. Cafer b. Muhammed et-Tayâlisî (ö.896), *Kitabu'l-Mukâsere 'inde'l-Müzâreke*⁴⁷: Eser, isimleri aynı olan şairlerin şiirlerinden örnekleri konu edinmektedir. İlk defa 1927 yılında R. Gayer tarafından yanlışlıklarla dolu olarak yayınlanan eser, Muhammed et-Tancî tarafından, İstanbul Fatih Kitaplığı ve İspanya'daki Esküryal Kitaplığındaki yazmalarından hareketle gerekli açıklamalar ve indeksler eklenerek yeniden yayınlanmıştır.

4. Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun (808/1406), *Şifaü's-Sail li-Tehzibi'l-Mesail*⁴⁸: İbn Haldûn eserlerinden bahsederken bu eserini anmadığı için, varlığından kimsenin haberdar olmadığı bir eserdir. Endülüs mutasavvıfları arasındaki tartışmalara değinen fıkıh ve tasavvuf kitaplarında eserden bahsedilmesi üzerine, eserin varlığından haberdar olan Muhammed et-Tancî eseri, yazma nüshalarını karşılaştırarak, yüz sayfayı

⁴⁵ Kahire 1951.

⁴⁶ Kahire 1952,1953.

⁴⁷ *İstanbul Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü Şarkiyat Mecmuası* 1. Cilt, İstanbul 1956.

⁴⁸ Ankara 1957,1958.

aşan Arapça kısım ve yaklaşık sekiz sayfalık Türkçe açıklamalar ve önsöz ile beraber yayınlamıştır.

5. Abdülazîm el-Münzirî (1185/1258), *Erba'ûne Hadîsen Fî'stinâ'î'l-ma'rûf (Beyne'l-müslimîne ve Kazâ'i Havâcihim)*⁴⁹: Eser, Abdülazîm el-Münzirî'nin eserine Muhammed b. İbrahim es-Sülemî'nin yazdığı şerhin özetidir. Muhammed et-Tancî, eseri, İslam bilginleri arasında yaygın bir gelenek olan kırk hadis toplayıcılığı ve bu hadislerin toplu yaşantısındaki etkileri üzerine yazdığı bir eleştiri ile birlikte yayınlamıştır.

6. Mehmed bin Süleyman Fuzûlî (1483/1556), *Matla'u'l-İ'tikad fî Ma'rifeti'l-Mebdei ve'l-Me'âd*⁵⁰: Eser, temel akaid ve kelâm konularını içermektedir. Muhammed et-Tancî tarafından eserin, tek yazma nüshaya dayandığı için oldukça hatalı olduğu tespit edilmiş olup, metin karşılaştırmalarla düzeltilmiş, açıklamaların kaynakları gösterilmiş ve giriş kısmı eklenerek, M. Esat Çoşan ve Kemal Işık'ın tercümesiyle birlikte yayınlamıştır.

7. Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi Birûni (453/1061) *Tahdidu Nihayeti'l-Emakin li-Tashihi Mesafati'l-Mesakin*⁵¹: Eser, enlem-boylam hesaplamaları, şehirlerarası mesafeleri belirleme ve kible yönünü bulma gibi konuları içermektedir. Muhammed et-Tancî, esere geniş bir açıklama ve içindekiler kısmı ile birlikte indeks ekleyerek yayınlamıştır.

8. EbuBekir ez-Zübeydî (ö:989), *Muhtasaru'l-Ayn*⁵²: Eser, Ebu Bekir ez-Zübeydî'ye ait olup Arap dili üzerinedir. Muhammed et-Tancî, eseri Allâme el-Fâsî ile birlikte edisyon kritik ederek yayınlamıştır.

9. Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi Kadi İyaz (544/1149), *el-İ'lâm bi-Hudûdi Kavâ'idil-İslâm*⁵³: Eser, İslam'ın beş şartının çocukların anlayabileceği bir dille anlatılmasını konu edinmektedir. Muhammed et-Tancî, eseri, baş kısmına

⁴⁹ Rabat 1962,1985.

⁵⁰ Ankara 1962.

⁵¹ Ankara 1962.

⁵² Rabat 1963.

⁵³ Rabat 1964.

otuz sayfalık, İslam'ın beş şartı ile hedeflenen manevi yücelişi içeren bir takdim yazısı yazarak yayınlamıştır.

10. Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi Kadi İyaz (544/1149), *Tertibü'l-Medarik ve Takribü'l-Mesalik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi'l-Malik*⁵⁴: Eser, Malikî mezhebinin kurucusu olan Malik b. Enes'in hayatı, soyu ve eserlerini konu edinmektedir. Ayrıca eserde, Malikî mezhebine mensup âlimlerin künyeleri de yer almaktadır. Muhammed et-Tancî, esere, Kadi İyaz'ın hayatı, eserleri, önemi ve eserin içeriği ile ilgili geniş bir önsöz ekleyerek yayınlamıştır.

11. Ali b. Muhammed b. Abbas Ebû Hayyan et-Tevhidi (924/1023), *Ahlâkü'l-vezireyn=Zemmü'l-vezireyn=Mesailü'l-vezireyn*⁵⁵: Eser, Büveyhî vezirlerinden Sahib b. Abbad ve Ebu'- Fazl İbnu'l-Amîd'in ahlâkı ve kusurlarını konu edinmektedir. Muhammed et-Tancî, esere, eserin nüshaları, içeriği ve değeri ile ilgili bir önsöz ve gerekli dizinleri ekleyerek yayınlamıştır.

12. Süleyman b. Abdullah b. Abdülmü'min Ebü'r-Rebi', *Divanü'l-Emir Ebi'r-Rebi*⁵⁶: Eser, Arap edebiyatından Ebü'r-Rebi'nin divanını konu edinmektedir. Muhammed et-Tancî eseri, Muhammed b. Abbas Kabbac, Saîd A'rab, Muhammed b. Tavit Tıtvani ile birlikte yayınlamıştır.

13. Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî (ö.1333), *Nihâyetü'l-İreb fî Fünûni'l-Edeb*⁵⁷: Eser, en-Nüveyrî'ye ait olan ansiklopedik eserin 16. cildidir.

14. Muhammed et-Tancî'nin baskı aşamasına getirilmiş ancak basılmamış dört eseri daha bulunmaktadır. Bunlar: Ebü'l-Ferec Muhammed bin Ebî Ya'kub İshâk bin Muhammed bin İshâk en-Nedîm (932/990), *el-Fihrist*: Yedi tane yazma esere istinaden hazırlanmış olup, baskı aşamasına getirilmiş olan çalışmasına

⁵⁴ Rabat 1964.

⁵⁵ Şam 1965.

⁵⁶ Tetuan.

⁵⁷ Kahire.

dair notlarına⁵⁸ rağmen eserin son haline metrukâtı içerisinde henüz ulaşamamıştır.

15. Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun (808/1406), *Mukaddime*: Muhammed et-Tancî, bu eseri kendi arşivinden İSAM'a intikal eden belgelerden⁵⁹ de anlaşıldığı üzere İstanbul, Bursa ve diğer kütüphanelerde bulunan otuz beş yazma esere istinaden tahkik etmiştir. Ancak bu tahkik çalışmasının metnine onun metrûkesi arasında ulaşamamıştır. 23.06.1973 ve 18.10.1973 tarihlerinde Tunus yayınevi Genel Müdürü Azuz Er-Rubai tarafından kendisine gönderilen resmi mektupların içeriğine göre, eser basım aşamasına gelmiş durumdadır. Ancak elimizde bulunan belgeler yalnızca yayınevinin talebini göstermektedir.⁶⁰ Muhammed et-Tancî'nin söz konusu mektuplara menfî ya da müspet bir yanıtına dair her hangi bir bilgi tespit edemedik. Belki cevap vermiş de olabilir, ancak bunu ilgili yayınevinin arşivlerinden araştırmak gerekmektedir. Çalışmasının, son görev yeri olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde bulunan çalışma odasından çıkmaması, oradan kaybolduğu anlamına gelmemektedir. Vefatından önce kendisinin bir yayınevine iletmiş olabileceği ya da özel Kütüphanesi'nde bulunan diğer eserler ile birlikte Türk Tarih Kurumu'na intikal ettirilmiş olabileceği ihtimalleri bulunmaktadır. Ancak bu ihtimaller iddia boyutundan öteye geçememektedir

16. *Araplar'ın Mağrib'i Fethi Hakkında* isimli tarihi bir araştırma.

17. *el-Kalbü ve'l-İbdâl* isimli bir araştırma.

⁵⁸ İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 554, 603, 719.

⁵⁹ İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 412, 431, 435, 436, 437, 438, 439, 532, 534, 679.

⁶⁰ Bkz. EK.1. Muhammed et-Tancî'ye Tunus Yayınevinin gönderdiği Mektuplar.

b. Telif Eserleri

Muhammed et-Tancî, yukarıda sıralamış olduğumuz eserlerden de anlaşılacağı gibi, çalışmalarını yazma eserlerin tahkîkli neşirleri üzerinde yoğunlaştırmış ve çok erken denilebilecek bir yaşta vefat etmiş olduğu için çok fazla telif eser bırakamamıştır. Yapmış olduğu çalışmalarının bir kısmı vefatından sonra yayınlanmıştır.

1. *İslâm Tasavvufu Üzerine (fî't-Tasavvuf el-İslâm)*: İbn Haldûn'un Şifaü's-Sail li-Tehzibi'l-Mesail isimli eseri içerisinde, İslam tasavvuf hareketinin ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili yazmış olduğu bölümün ayrı basımıdır.⁶¹

2. *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*: Muhammed et-Tancî'nin, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde verdiği İslâm Mezhepleri Tarihi, İslâm Hukuku, Belâgat-i Kur'âniyye ve Kelâm derslerine ait ders notları ve bazı dergilerde yayınlanmış olan telif makalelerini içermektedir.⁶²

c. Makaleleri

1. "Muhammed b. Ulma Mala"⁶³: 1953 yılında, yazarı el-Humeydî tarafından Mısırdaki yayınlanan *Cezvetu'l-Muktebis* adlı eserin 39. Sayfa no.16'da geçen şair Muhammed b. İbrahim b. Süleyman adının, *Bibletheca Arabico-Hispana* adlı eserde yanlış olarak bi-Bene Ulma Male şeklinde yazıldığı ancak doğrusunun Muhammed b. Ulma Mala olması gerektiği ve bu kişi ile ilgili bilgi veren eserleri konu edinmektedir.

2. "Ebu Mansûr el-Maturîdî"⁶⁴: Ebu Mansûr el-Maturîdî'nin kişiliği, çevresi ve etkilerini konu edinmektedir.

⁶¹ Çev: Bekir Topaloğlu, İstanbul 2002.

⁶² *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, Prof. Muhammed b. Tavî et-Tancî Özel Sayısı, ed. Sönmez Kutlu, Ankara 2011.

⁶³ *Rivista de las Escuelas de Estudios Arabes de Madrid*, XIX, Fas 1954.

⁶⁴ *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1-2, Ankara 1955.

3. “Kitabu’l-İbâne an Mezhebi Ehli’l-Adl”⁶⁵: 1952 yılında Necef’te, yazarı Abbâd oğlu İsmail tarafından yayınlanan eserin, tahlili ve eleştirisini konu edinmektedir.

4. “Seek Your Fortunes in What the Earth Hides”⁶⁶: İslam dininde tarımın yeri ve öneminin ayet ve hadisler ışığında açıklanmasını konu edinmektedir.

5. “On The Payment of Zakat” (Zekâtın Ödenmesine Dair Bazı Mülâhazalar)⁶⁷: Zekât ibadetindeki ‘nisap’ teorisi ile ilgili bazı görüşleri konu edinmektedir. 2011 yılında Türkçeye çevrilerek yeniden yayınlanmıştır.⁶⁸

6. “Şehristani’nin Milel ve Nihal’i”⁶⁹: Şehristani’nin Mezhepler Tarihi’ndeki yeri ve önemini konu edinmekle beraber, Şehristani’nin eserinin yazma nüshaları hakkında bilgiler ve önemli bölümlerine ait bazı Arapça metinler içermektedir.

7. “İslâmiyet”⁷⁰: İslâmiyet’in ilk cevheri hakikatleri hakkında herkesin anlayabileceği bir dille, fazla ayrıntıya girmeden bilgiler vermeyi amaçladığını ve bu amaçla bir yazı dizisi kaleme alacağını konu edinmektedir.

8. “Muhammed Resulullah I”⁷¹: İslâmiyet’i anlayabilmek ve gerçek manada ruhunu kavrayabilmek için Hz. Peygamber’i tanımak gerektiği noktasından hareketle, Hz. Muhammed’in hayatını ve özellikle de beşerî boyutunu konu edinmektedir.

9. “Muhammed Resulullah II”⁷²: Kur’an-ı Kerim’de yer alan ayetlerden hareketle Hz. Muhammed’in peygamberlik yönünü konu edinmektedir.

⁶⁵ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3-4, Ankara 1955

⁶⁶ The Islamic Review, XLIII, Woking May 1955, s.5-6.

⁶⁷ The Islamic Review, XLIII, Woking July 1955, s.9-10.

⁶⁸ Muhammed et-Tancî, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler* isimli kitap içerisinde, çev: İbrahim Hakkı İnal, s.409-415, ed. Sönmez Kutlu, TDV yay, Ankara, 2011.

⁶⁹ Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1-4, Ankara 1956, s.1-16. Ayrıca gözden geçirilmiş olarak, İslam Ansiklopedisi, c.11, MEB yay. İstanbul 1970, s. 393-396.

⁷⁰ İslam Mecmuası, 1, 1956, s.5-22.

⁷¹ İslam Mecmuası, 4, 1956, s.4-5.

⁷² İslam Mecmuası, 5, 1956, s.3.

10. "Allah'ın Elçisi Muhammed-Vahiy"⁷³: Vahiy kavramı üzerinde durarak, Hz. Muhammed'in bir beşer olmasının yanında yaşadığı vahiy tecrübesini konu edinmektedir. 'Kalbin marifet yollarından bir yol alması' olarak tarif edilen vahyin, yaşanmadan tanımlanabilmesinin olanaksız olduğu üzerinde durulmaktadır.

11. "Vahyin Çeşitleri ve Kur'an-ı Kerim"⁷⁴: Vahiy çeşitleri ile beraber, Kur'an-ı Kerim'i ve yazılışını konu edinmektedir.

12. "Gazzalî'ye göre Kur'an'ın Tefsiri"⁷⁵: Gazzalî'nin Kur'an tefsiri hakkındaki düşüncelerini ve çeşitli İslâm âlimlerinin konu ile ilgili görüşlerine dair çeşitli Arapça metin örneklerini içermektedir.

13. "Ahlakın önemi ve İslâm Dinine Göre Temelleri"⁷⁶: 'İslâmiyet'in hayat ve ruhundan gelen bir üstünlük' olarak tanımlanan ahlakın, dini yaşamının doğal bir sonucu olduğu ve İslâmiyet'in ahlak yapısına verdiği önemi konu edinmektedir.

14. "Ahlakın Önemi ve İslam Dinine Göre Temelleri II"⁷⁷: İslâmiyet'in ahlak temellerinden olan, hak, eşitlik ve adalet kavramları ile dinin zahiri ve batınî boyutu üzerinde durmakta ve ikisinin bir bütün olarak yaşanmasının gerekliliğini konu edinmektedir.

15. "Müslümanın Şahsiyeti"⁷⁸: Ayetler ve hadisler ışığında Müslüman'ın özelliklerini konu edinmektedir.

16. "İslâm'da Hürriyet"⁷⁹: İslâmiyet'teki hürriyet kavramı üzerinde durmakta ve Müslümanların hakları ve ahiret gününe imanın hürriyet kavramı ile bağlantısı konu edinmektedir.

⁷³ *İslam Mecmuası*, 8, 1956, s.3-5.

⁷⁴ *İslam Mecmuası*, 11, 1957, s.4-6.

⁷⁵ *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1-4, Ankara 1957, s.11-18. Ayrıca, *el-Beyyine* 5-7, Rabat 1962.

⁷⁶ *Türk Yurdu* 2, 1959, s.9-10.

⁷⁷ *Türk Yurdu* 4, 1959, s.11-12.

⁷⁸ *Hilâl* 4, 1959.

17. “et-Taraik ve’l-Elhani’l-Musikiyye fi’l-Mağrib ve’l-Endülüs”⁸⁰: Afrika, Mağrib ve Endülüs’teki musiki ve türkû konusu ile çeşitli besteci ve güftecilerin yazdıkları ve söyledikleri metinlerden örnekleri içermektedir.

d. Tamamlanmamış Çalışmaları

1. Hatîb el-Bağdâdî, *Tarih* hakkında bir çalışma.⁸¹

2. İbn Ferhûn, *Esmâü’l-Mütercemîn fi Tekmîli’l-Dîbâcü’l-Müzheb li’bni Ferhûn* hakkında bir çalışma.⁸²

3. “Şahsiyyât Mağribiyye ve Endelüsiyye” (Mağrib ve Endülüs’lü Şahsiyetler) başlıklı çalışma.⁸³

4. "Kavâfi’l-Urcân" (Topal aksak kimselerin kafiyeleleri) başlıklı çalışma.⁸⁴

5. Biyografi, Eski Eserler, Eski Yazarlar ve Modern Yazı Yazma Konusunda bir çalışma.⁸⁵

6. M. b. Ahmed b. Saîd b. Mes’ûd, *İkdü’l-Cevâhir fi Selâsili’l-Ekâbir* üzerine bir çalışma.⁸⁶

7. İbn Ebi’s-Serh, *Kitâbü’r-Rumûz* tahkik çalışması.⁸⁷

8. Ebû Ali İbn Sînâ, *Risâle ilâ Ebi’r-Reyhân el-Bîrûnî fi Ecvibeti Mesâil*, ile ilgili çalışma.⁸⁸

⁷⁹ Hilâl 5, 1959, s.12-13.

⁸⁰ *Mecelletu’l-Ebhas*, Beyrut 1968.

⁸¹ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 411.

⁸² İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 418.

⁸³ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 429.

⁸⁴ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 443.

⁸⁵ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 444.

⁸⁶ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 487.

⁸⁷ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 513.

⁸⁸ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 516.

9. Ahmed b. Yahyâ b. el-Mürtedâ, *el-Münyetü ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal* tahkik çalışması.⁸⁹

10. Çeşitli müelliflerin kendi dillerinden biyografileri “Mevâd ani't-Tercemeti'z-Zâtiyye” adlı tamamlanmamış çalışma.⁹⁰

11. Mehdî Lidînillâh, *Kitâbü Riyâdu'l-Fikri fi Şerhi Sîreti'l-İtreti'l-Müntehabîn ez-Zehr* tahkik çalışması.⁹¹

12. İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibâs* için yaptığı “Ta'lik alâ Havâşî'l-Kütüb” ta'lik çalışması.⁹²

13.” Harfü'l-elif mine'l-Mülûk”, isimleri Elif ile başlayan krallar isimli çalışma.⁹³

14. Ebü'l-Kâsım Saîd b. Ahmed el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem* üzerine bir çalışma.⁹⁴

15. Arap Edebiyatı ile ilgili bir çalışma.⁹⁵

16. Endülüs'te ulusçuluk, halkçılık, milliyetçilik konusunda Ignaz Goldziher ve Dozy'nin çalışmaları etrafında yaptığı araştırmaya dair çalışma.⁹⁶

17. “Rac'u'l-Hadîs ile't-Târih” (Sözün Târihe Dönmesi) başlıklı bir çalışma.⁹⁷

18. İbn Hafâce'nin biyografisi ve *Mu'cemü'l-Büldân (Yâkût)* ile ilgili bir çalışma.⁹⁸

19. Es-Sebtî, *Risâle fi İlmi'z-Zâyirce* adlı eserine dair bir çalışma.⁹⁹

⁸⁹ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 522.

⁹⁰ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 542.

⁹¹ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 545.

⁹² İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 574.

⁹³ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 579.

⁹⁴ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 597.

⁹⁵ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 619.

⁹⁶ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 661.

⁹⁷ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 672.

⁹⁸ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 676.

20. Bir Arapça sözlük çalışması.¹⁰⁰

21. Sîrâfî tarafından Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb isimli eserine* yaptığı şerhin Ahmed Teymur tarafından hazırlanan fihristleri üzerinde yaptığı çalışma.¹⁰¹

22. "Arapça'nın Sâmi diller arasındaki yeri" başlıklı Türkçe bir çalışma.¹⁰²

23. İbnü'l-Faradî, *el-Müntehab min Kitâbi'l-Elkâb* üzerine yaptığı bir çalışma.¹⁰³

24. el-Cenâbî, ¹⁰⁴*el-A'lâmü'z-Zâhir fî Ahbâri'l-Evâil ve'l-Evâhir* hakkında bir çalışma.

⁹⁹ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 683.

¹⁰⁰ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 707.

¹⁰¹ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 709.

¹⁰² İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 710.

¹⁰³ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 719.

¹⁰⁴ İSAM Muhammed b. Tavîr et-Tancî Evrakı, Belge no: 743. Aynı belge içerisinde yer alan ve Türk Tarih Kurumu'na gönderilmek üzere yazılmış olan dilekçe'den eserin yayınlanmaya hazır olduğunu anlıyoruz.

II. BÖLÜM

MUHAMMED B. TAVÎT ET-TANCÎ'NİN MEZHEPLERE VE
MEZHEPLER TARİHİNE BAKIŞI

1. DİN-MEZHEP İLİŞKİSİ

Muhammed b. Tavî't et-Muhammed et-Tancî'nin gerek ders notları gerekse yazmış olduğu makaleler incelendiğinde, "Din" kavramı üzerinde özellikle durmuş olduğu görölmektedir. Bu açıdan "Muhammed et-Tancî'nin mezhep anlayışının ve mezhepler tarihçiliğinin" daha iyi anlaşılabilmesi için, öncelikle 'Din Anlayışı'nın ortaya konmasının isabetli olacağı kanaatindeyiz.'Din Anlayışı'ndan kastımız, öncelikle O'nun genel anlamda 'Din' hakkındaki görüşleri, ardından da özel manada İslam Dini hakkındaki görüşleridir.

A. Din Nedir?

Din "doğüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara, tanrıya inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren bir kurum ve bu nitelikteki inançları, kurallar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen"¹⁰⁵olarak tanımlanmıştır. Muhammed et-Tancî'ye göre, 'Din' kelimesi altında birleşen oluşumlar, içerikleri, kaynakları ve hedef kitlesi bakımından birbirinden ayrılır ve sahip oldukları değer yönünden dereceleri değişir. Ancak tüm bu farklılıklar, onların din kavramı içinde anılmalarına engel değildir. Çünkü bu isim ile nitelendirilebilmeleri için aralarında sabit, manevi ve birleştirici unsurların bulunması gerekir. Yeryüzünde yaşayan, İslamiyet, Yahudilik, Hristiyanlık, Mecusilik gibi dinlerin hakikatinin bilinebilmesi için de, onların birleştikleri ortak noktaların ve hepsinde ortak bulunan unsurların bilinmesi gerekmektedir.¹⁰⁶

Muhammed et-Tancî; Joseph Leconte, William James, Immanuel Kant, Schleiermacher, Charles Taylor, Albert Réville, Julian Huxley gibi çeşitli bilim insanlarının din tarifini verdikten sonra dinin lügatte " din, iki mevcudu veya iki tarafı birbirine bağlayan bir alakadan ibarettir. Bu taraflardan biri diğerini ta'zim eder, üstünlüğünü kabul ederek itaatte bulunur." şeklinde tanımlar.¹⁰⁷ Ardından tanımın çözümlemesine gitmekte ve tanımda yer alan unsurların hangisi dikkate

¹⁰⁵ TDK. *Türkçe sözlük*, Ankara, 1988, c. 1, s. 378.

¹⁰⁶ Muhammed et-Tancî, "Kelam İlmî", *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler* isimli kitap içerisinde, Edit. Sönmez Kutlu, TDV yay, Ankara, 2011, s. 191.

¹⁰⁷ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.192-195.

alınmışsa ona göre bir din tanımı ortaya çıktığını düşünmektedir. Buna göre, bu tanım üç unsurdan meydana gelir. Bunlar:

- İbadet ve taat edilen,
- İbadet ve taat eden,
- İbadet eden ile ibadet edileni birleştiren bağ.

Muhammed et-Tancî'ye göre, din tanımlarında esas alınan unsur, ibadet edilen ise; "din kudret ve hükümlanlık demektir"¹⁰⁸; itaat ise; "bu takdirde bu, mevcudun teslimiyet, inkîyat, ibadet, korku veya arzu saikasıyla teveccüh durumundaki psikolojik ve derunî halini hissediyor demektir."¹⁰⁹ Esas alınan unsur iki mevcut arasındaki bağ olarak alınmışsa; "itaat ve ibadet ile teslimiyet gösteren tarafın harici halini kastediyor demektir."¹¹⁰

Bu tanımlar din hakkında önemli ipuçları veriyorsa da, insanların yaşamlarında önemli bir yer tutan dinin gerçekliği konusunda, net, açık ve tam bir bilgiye ulaştırmamaktadır. Muhammed et-Tancî de, yukarıdaki din tanımlarında mevcut bulunan boşlukların, dinin aslında ne olduğu noktasında; dinde olmayan unsurların dine karıştığını, dinmiş gibi algılandığının altını çizmektedir. O, dinlerin kendi unsurları ile ortaya konması, vasıflarının belirlenip başka mefhumlardan ayrılması gerektiğini, bunun da ancak dinlerin tetkik edilerek ortak ve ayrı yönlerinin belirlenmesi ile yapılabileceğini belirterek, buna olan ihtiyacın önemini vurgulamaktadır.¹¹¹

Muhammed et-Tancî, genel manada din tanımını, kişinin içselleştirdiği ruhî bir durum olarak ve kişinin ruhî durumunun dışında harici bir gerçeklik olması bakımından iki şekilde tanımlamaktadır. Buna göre:

¹⁰⁸ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.192.

¹⁰⁹ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

¹¹⁰ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

¹¹¹ Muhammed et-Tancî,,a.g.m. s.193.

1. Kişinin içselleştirdiği ruhî bir durum olarak din: "Duyuların ötesinde, ulvî, tabiat ve insanın iradesinde müstakil irade ve tasarruf sahibi bir zatın varlığına itikad etmektedir. Öyle ki bu itikad; sahibinin arzu veya korku içinde, Âli zata münacatta bulunmaya sevk eder."¹¹²
2. Kişinin ruhi durumunun dışında harici bir gerçeklik olarak din: "Zât-ı ilahiyenin sıfatlarını tayin ve tahdid eden itikada ait nazarî kaidelerle, bu zata ibadet etmenin ve yaklaşmanın yolunu gösteren amelî kaidelerin mecmuudur."¹¹³

Muhammed et-Tancî'nin din tanımlarını analiz edecek olursak, insanın iç dünyasındaki gerçeklik olarak ele alınan din tanımında, önce inanılan varlığın özelliklerinin sıralandığı görülür. İnanılan varlık, ulvî, tabiat ve insan iradesi üzerinde ayrıca bir irade ve tasarruf sahibi bir zat olarak tasvir edilmektedir. Din tanımına, insan cephesinden bakıldığında, imanın tanımı gibidir. İnsanın iç dünyasının dışındaki bir unsur olarak tanımlandığı takdirde ise; iman edilen varlığın sıfatlarını belirleyen ve bu sıfatların çerçevesini çizen inanca ait nazari kurallar ve bu zata yaklaşmak amacıyla yapılan ameli kurallar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Kısaca; din, kendisini oluşturan inanç ve davranış kuralları ile bu kuralları ortaya koyan varlığa iman etmektir denebilir.

Muhammed et-Tancî'nin Allah tarafından bir Peygamber aracılığı ile insanlara ulaştırılan ve 'hak din' olarak nitelendirilen, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet gibi semavî dinleri kitaplı dinler olarak görür ve "o kitaplarda dinlerin hedefleri, vasıtaları, bu hedeflere ulaşmadaki yolları ve nihayet insan hakkındaki görüşleri"nin açıklandığını belirtir¹¹⁴

¹¹² Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.199.

¹¹³ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

¹¹⁴ Muhammed et-Tancî, "İslam Mezhepleri Hakkında Düşünceler", *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler* isimli kitap içerisinde, Edit Sönmez Kutlu, TDV yay. Ankara, 2011, s.29.

Muhammed et-Tancî'ye göre din, kâinattaki varlıkları ve olayları gözlemleyerek duyular üstü ilahi gerçeklerin kavranmasından ibarettir.¹¹⁵ O, insan aklının, insanı imana götüren bir araç olduğunu düşünür. İnsan; 'akıl' ve 'nefsini muhafaza etme arzusu' olmak üzere iki temel vasfa sahiptir. Nefsini muhafaza etmek için aklını kullanmak zorunda kalan insan, çevresinde gözlemlediklerinden yola çıkarak, ilk sebebe ulaşır. Doğadaki düzen, çevredeki denge, yağmurun yağması, buhar olması vs. tüm bu olanların bir müsebbibi olmalıdır. Akıl insanın yaratılıştan getirdiği bir özellik olduğundan, din duygusu da insanın yaratılıştan getirdiği bir şeydir. Bu şekliyle 'din', Muhammed et-Tancî'ye göre, insanda fitraten bulunmaktadır. Zira, dünyadaki düzeni fark etmesi insanda iki durum meydana getirir ve dinin fitrî bir gerçeklik olduğunu gösterir:

- “1. İlim: Bununla etrafındaki ve âlemdeki nizamı tanımaktadır.
2. İman: Bu nizamı koymuş olan bir illeti olanın mevcudiyeti ile ortaya gelmektedir. Şu halde din fitrîdir dense gerçek olur.”¹¹⁶

Muhammed et-Tancî'ye göre bütün semavî dinler doğrudan insana hitap eder.¹¹⁷ Çünkü sadece insan akıllı bir varlıktır. Ancak, yalnızca din, bütün insanlara hitap eder. Bu noktada, ilim, din ve felsefe örneklerini veren Muhammed et-Tancî, âlimi belli bir alanda çalışan kişi olarak tanımlar ve onun çalışma alanına dair bilgileri herkesin bilemeyeceği, kavrayamayacağı değerlendirmesini yapar. Filozof için de durumun aynı olduğunu düşünür. Ancak, din söz konusu olunca, “hem âlime, hem cahile durumu anlatır. Kim olursa olsun maksadı anlar.”¹¹⁸ Çünkü O'na göre, bütün dinler insanı olduğu gibi kabul eder. Dolayısıyla Muhammed et-Tancî, dinin insanda mevcut olan iyiliği de kötülüğü de yapabilme potansiyelini öngörerek, insandaki kötü vasıfları güzelleştirmeye çalıştığını düşünmektedir.¹¹⁹ Din bunu kimi zaman emirlerle, kimi zaman yasaklarla, kimi zaman da cezalarla sağlamaya çalışır. Dinî kurallar toplumsal huzurun sağlanması ve ahengin bozulmaması için vardır. Çünkü

¹¹⁵ TDV, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. 9, s. 315

¹¹⁶ Muhammed et-Tancî, “*İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu*”, Der: İsmail YAKIT, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, sayı: 1, s. 27.

¹¹⁷ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s. 30.

¹¹⁸ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.33.

¹¹⁹ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s. 30-31.

din, insanî özellikleri düzeltmek için gelmiştir.¹²⁰ Yoksa hata işlediğinde insana uygulanan yaptırımlar o kişiye eziyet etmek için değil, bilakis caydırıcı hale getirerek insanların o hataya yönelmelerini önlemek içindir.

Muhammed et-Tancî, dini güzel ahlaklı olmakla eş tutar ve güzel ahlaklı olmayı ibadet olarak değerlendirir. Bu görüşünü temellendirmek için de, Hz. Muhammed'in "Ben yalnız güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim"¹²¹ , "İslamiyet güzel ahlaktır"¹²² ve "Şüphesiz ki kişi güzel ahlakıyla geceleri namaz kılan ve susuzluğa zor dayanan oruçlu mertebesine yükselir"¹²³ gibi hadisleri kullanır. O, dini kuru, cansız ve ruhsuz, sadece ameller bütünü olarak görmeyi şiddetle reddetmiş ve bu hususta ibadetlerin ve emirlerin, yalnızca, zahirî boyutunu önemseyen âlimleri şöyle eleştirmiştir: "Din âlimleri şeriatı tedvin ile meşgul olmuşlar ve çoğunluğun arzu ettiği ibadet ve muamelelerin zahiri hükümlerine ehemmiyet vermişlerdi. Ruhi ve ahlaki kısma Müslümanlar onları kendi hayatlarına tatbik ederler diye önem vermemişlerdi."¹²⁴ Muhammed et-Tancî, dinin zahirî boyutunu önemseyip, davranış boyutunu göz ardı eden kesimleri eleştirirken, ahlak ilkesini önemseyen kesimleri de, "İslam fıkhnın ibadet ve ahlaka şamil olduğunu kavramış kimseler"¹²⁵ olarak nitelendirerek övgü ile bahsetmiştir. Bu bağlamda, dinin 'zahirî' ve 'batinî' boyutlarını birbirinden ayıran Muhammed et-Tancî, dinin 'zahirî' ve 'batinî' boyutunun birbirinden bağımsız yaşanmasının ya da algılanmasının dine çok büyük zarar vereceği görüşündedir.

Muhammed et-Tancî'ye göre din, 'zahirî' ve 'batinî' boyutuyla bir bütündür. Din bu şekilde yaşandığı takdirde bir anlam ifade eder. O, şekilciliği şiddetle eleştirir. " ... Müslümanlar kitap şartlarının tahdid ettiği ve şekillerini tasvir ettiği vazifeleri yaptıkları zaman, onları yapmaya sevk eden sebep ne olursa olsun dini mesuliyetten kurtulduklarına inanmıştır. Bu merasimi ifa ettikten sonra İslam'la hiç alakası olmayan gibi, yalan söyler, hırsızlık yapar aldatır, dinen yasak olan şeyleri irtikap

¹²⁰ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.30.

¹²¹ İmam Malik, *Muvatta*, Şerh ile beraber, 4, 256.

¹²² Müslim, *Sahih*, *Muhtasaru Kenz el-Umumal*, 2/132.

¹²³ *Muvatta* şerhle beraber, *Muhtasaru Kenz*, 4/255.

¹²⁴ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s. 9-10.

¹²⁵ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

ederek hareket eder. Bunları yaptıktan sonra, kendisine göre orta, başkasına göre de en iyi Müslümanlardan olduğuna inandığı vakidir.”¹²⁶ Özetle O, dinin güzel ahlaklı olmayı gerektirdiğini ve bunun dini yaşamının doğal sonucu olduğunu düşünür. Zira ahlak; “İslamiyet’in hayat ve ruhundan gelen bir üstünlüktür.”¹²⁷ Bu noktadan bakıldığında da, İslamiyet insanın yaşantısına ve ahlakını üzerine kurduğu temellere çok önem verir.¹²⁸

Din anlayışını tahlil edebilmek amacıyla yapılan incelemelerde, Muhammed et-Tancî’nin, Al-i İmran suresi 19. ayetteki “Allah indinde hak din İslam’dır”¹²⁹ ifadesinden hareketle, “hak” kelimesini etimolojik açıdan şöyle tahlil eder:

- “1. Zail olmayan, değişmeyen şey¹³⁰,
2. Şüphe arız olmayan kesin şey¹³¹,
3. İnançta, işte ve sözde gerçeğe uyan doğru şey¹³²,
4. İnsanlar arasında ikame edilen gerçek, umumi adalet¹³³.”

İslamiyet’in, dolayısı ile dinin insanlar üzerinde iki temel etkisinin olduğu ve bunları gerçekleştirmeye çalıştığı sonucunu çıkaran Muhammed et-Tancî, bu iki temel etkiyi “insanın düşüncesini ‘doğru yoldan’ ayırmayacak temellere göre, insanın yaşantısını düzenlemek ve onu dilediği cihete doğru yöneltmek”¹³⁴ olarak belirtir. Yani, din, insanların duygu ve düşünce dünyalarına nüfuz ederek onları doğru davranışlara kanalize eden bir organizma olarak nitelendirilmektedir. Bütün dinlerde davranışlardan çok, o davranışın kişi ve toplum açısından önemi üzerinde durulmuştur. Buna göre bütün dinler, ‘hak’, ‘hayır’ ve ‘güzellik’i temin etmek üzere var olmuşlardır. O’na göre, dinler toplumdaki hakikat ve adaleti sağlamaya çalışır. Çünkü

¹²⁶ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.9

¹²⁷ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

¹²⁸ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

¹²⁹ 3. Al-i İmran, 19.

¹³⁰ 9. Tevbe, 38; 4. Nisa, 104, 169; 47. Muhammed, 32; 2. Bakara, 26, 42, 71, 91, 109.

¹³¹ 13. Ra’d, 17; 42. Şura, 24; 17. İsra, 81.

¹³² 88. Gaşiye, 38; 51. Zariyat, 28; 10. Yunus, 53, 55; 78. Nebe, 99.

¹³³ 23. Mü’minûn, 63; 39. Zümer, 69-75; 21. Enbiya, 112; 38. Sad, 22.

¹³⁴ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s. 9.

hakikatin zıddı hata, adaletin zıddı ise zulümdür. Aynı şekilde, dinler iyilikler üzerinde durmakta ve bunu sağlamaya çalışmaktadır. İnsanlara hayrı göstererek, hayırlarla ilgili emirler vermişlerdir. Ayrıca dinler, insanda ve toplumlarda güzellikleri oluşturmak için vardır. Güzellikten kasıt, insanın eylemleri ve ulaşmak istenen nihai hedeftir. Çünkü dinler, insanı iyi ve kötüyü düşünebilecek potansiyelde varlıklar olarak değerlendirdiklerinden, düşünce hürriyeti göz önünde bulundurularak insanı iyi, hak, hayır ve güzelliğe yönlendirmeye çalışmaktadırlar.¹³⁵

Muhammed et-Tancî, dini emirler bütünü olarak görmekten çok, canlı, dinamik, hayatın her alanında yaşanan, insanın günlük hayatından ahlak yapısına, düşünce tarzına kadar etki eden bir mekanizma olarak görür. Özel olarak İslamiyet'i anlatmak amacıyla yazdığı makalelerinden birinde geçen cümlesi oldukça dikkat çekicidir: "İslamiyet'i bir yandan Kur'an'ın tasvir ettiği ve insanlara verdiği şekilde ve Allah Resulünün (S.A.) doğru ve sabit sünneti gibi anlatacağım. Öte yandan İslamiyet'i, Allah Resulünün (S.A.) arkadaşlarının bu dini doğrudan doğruya, canlı ve hayatla dolu bir ideal olarak ondan alıp inanç, amel ve ahlak şeklinde anladıkları gibi ele alacağım. Çünkü peygamberin arkadaşları bu dini ondan, dillerde dolaşıp da kalplere ulaşmayan boş ve manasız kelimeler veya ruhtan mahrum, ölü ve cansız hayaller olarak almadılar."¹³⁶ Sadece bu cümlesi bile Muhammed et-Tancî'nin dine bakışını, dini yorumlama biçimini ve dinin insan hayatındaki yerini nasıl anladığını göstermeye yetecektir. O'nun bu görüşü bize Fazlur Rahman'ın "nebevi sünnet" ile "yaşayan sünnet" kavramlarını hatırlatmaktadır. Muhammed et-Tancî ile hemen hemen aynı dönemlerde yaşayan Fazlur Rahman'ın (ö.1919-1988) görüşleri incelendiği zaman, O'nun da, dinin statik, durağan ve emirler bütünü olarak algılanmasının yanlışlığı ve bunun önüne geçmek gerektiği üzerinde ısrarla durduğunu görürüz.

Fazlur Rahman'ın metodolojisinde geniş yer tutan, bir kavram olan "Peygamber sünneti", tıpkı Muhammed et-Tancî'nin, "İslamiyet'i bir yandan Kur'an'ın tasvir ettiği ve insanlara verdiği şekilde ve Allah Resulünün (S.A.) doğru ve

¹³⁵ Muhammed et-Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s.32-33.

¹³⁶ Muhammed et-Tancî, "İslamiyet", *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler* isimli kitap içerisinde, Edit Sönmez Kutlu, TDV yay. Ankara, 2011, s. 369.

sabit sünneti" ifadesi gibi, sayı olarak çok zengin olmamakla beraber, İslamiyet'in yaşanmaya başladığı ilk dönemden itibaren geçerli ve etkili olup¹³⁷, toprakta filizlenen bir tohum misali, toplumun uygulamaları ile birleşerek "Nebevî sünnet"i oluşturmuştur.¹³⁸ Muhammed et-Tancî'nin bu yaklaşımı ile örtüştürdüğümüz Fazlur Rahman'ın bu görüşlerini kısaca şematize edecek olursak;

"Nebevî Model

Bu modeli, tarihî hadis de denilen az sayıda sahih sünneti temsil eden.

Yaşayan Sünnet

Nebevî sünnetin sürekli gelişen bir yorumu ve formülasyonu, ilk Müslüman nesillerin ürünü. Temelini ictihad ve icma' oluşturuyor."¹³⁹

Muhammed et-Tancî, Fazlur Rahman örneğinde olduğu gibi, genel ilkeler ve kavramları, Kur'an ve sünnet merkezli ele alıp, Peygamber döneminde ve sonraki asırda özümseyerek, en uygun şekilde kullanıldığı gibi, aynı ilkelerin 'modern dönemde aktif görev yüklenecek şekilde yorumlanması' gerektiğini düşünmektedir.¹⁴⁰ Bu sayede İslam ruhunun kavranılıp, cansız emirler bütünü olmaktan çok, "canlı ve hayatla dolu bir ideal" seviyesine yükseltilebileceğini düşünmektedir.¹⁴¹

Muhammed et-Tancî, günümüz Müslümanlarının dini (İslam dinini) tam anlamı ile anlayamadıklarını, bu nedenle de geri kaldığını düşünmektedir. İslamiyet'in ilim öğrenmeyi mecbur kıldığını düşünen Muhammed et-Tancî, Kur'an-ı Kerim'in ilk ayeti olan "ikra'" ayetini yorumlayarak Müslümanların nerde hata

¹³⁷ Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslamî Metodoloji sorunu*, çev. Salih Akdemir, Ankara Okulu yay. Ankara 2009, s.23.

¹³⁸ Ali Kuzudişli, "Fazlur Rahman'ın Sünnet Yorumu", Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/2, c. 1, sayı:2, s. 124.

¹³⁹ İsmail Hakkı Ünal, "Fazlur Rahman'ın Sünnet Anlayışı ve "Yaşayan Sünnet" Kavramı Üzerine" *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.4, sayı:4, Ankara, 1990, s. 294.

¹⁴⁰ Kuzudişli, a.g.m. s. 122

¹⁴¹ Muhammed b. Tavit et-Muhammed et-Tancî, "İslamiyet", *İslam Mecmuası*, 1/(1956), s.5.

yaptığını ortaya koymaya çalışmaktadır. O'na göre, ayette geçen "oku" ifadesi ilim öğrenmek anlamındadır. Ancak söz konusu ayet Müslümanlar tarafından yanlış anlaşılacak yalnızca camilerde Kur'an okumak emredilmiş gibi uygulanmaya dönüşmüş bu da Müslümanların geri kalmasına neden olmuştur.¹⁴² İşte bu noktada Muhammed et-Tancî, İslâmî emirlerin Peygamberimiz ve yakın arkadaşları tarafından özümsemişi şekliyle anlaşılması ve yaşanmasının önemine vurgu yapmaktadır. Aslında, "İslamiyet, cemiyetteki gelişmeleri ve bunların İslam topluluğunun ruhuna icra edeceği değişikliği ve ahlakın düşeceği, kötürüm cansızlık, zafiyet ve musibeti, bilhassa Peygamberin ve ashabının ölümünden sonra hesaba kattığından, Müslümanlar içindeki vazifesi; ahlak hayatını koruyacak, ister ibadet olsun ister hayatın içinde olsun, İslâmî talimatların donmuş ve taş kesilmiş şekillere inkılap etmemesi için, o ahlakı ruh ve kuvvetle destekleyecek bir cemaatin bulunmasını teşvik etmiştir."¹⁴³ Peygamberin vefatından ardından özellikle ilk asırda yaşanan olaylar ve karşılaşılan yeni durumlarda verilen isabetli kararlar, hem toplumsal düzeyde hem de fikrî boyutta topluma canlılık kazandırmış ancak ne yazık ki yapılan yorumlar süreç içerisinde değişmez, sabit ilkeler olarak Müslümanların yaşamlarında yer etmeye başlamış, böylece İslamiyet'in emrettiği ve ilk asırda yaşanan fikrî ve toplumsal canlılık yerini donuk, katı ve kalıplaşmış ilkelere bırakmış bu da gerilemeye neden olmuştur.¹⁴⁴ Muhammed et-Tancî ve Fazlur Rahman'a göre bu gerilemenin önüne geçilebilmesi için, Müslümanların dini doğru algılamaları, Kur'an-ı Kerim emirlerini ve Peygamberin sünnetini doğru yorumlamaları ve ilk dönemdeki Müslümanların dini algılamaya ve yorumlama biçimlerinin model ve metodolojik olarak uygulanması ve yeniden yorumlanması gerekmektedir.

¹⁴² Muhammed b. Tavit et-Muhammed et-Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s. 39.

¹⁴³ Muhammed b. Tavit et-Muhammed et-Tancî, "Ahlakın Önemi ve İslam Dini'ne Göre Temelleri", s. 9.

¹⁴⁴ Mustafa Karataş, "Fazlur Rahman And The Concept Of "Living Sunna" ", Ekev Akademi Dergisi, yıl:9, sayı: 25, (2005), s.127.

B. Mezhep Nedir?

“Mezhep nedir?” ifadesinden kastımız, Muhammed b. Tavât et-Muhammed et-Tancî'nin mezhep kavramını nasıl tanımlamış olduğu hususudur. Yukarıda din bahsindeki görüşlerini vermeye çalıştığımız Muhammed et-Tancî'nin, geriye bırakmış olduğu ders notlarından hareketle ‘mezhep’ bahsindeki görüşlerini analiz etmeye çalışacağız. Bu noktada, Muhammed et-Tancî'nin 1965-1970 yılları arasında İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde vermiş olduğu İslam Mezhepleri tarihi dersi 2. ve 3. Sınıf ders notları ve İlm-i Kelam dersi 1. Sınıf ders notları ile 1970-1972 yılları arasında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde vermiş olduğu İslam Mezhepleri tarihi 3. ve 4. Sınıf ders notları temel kaynaklarımız olacaktır. Muhammed et-Tancî'nin mezhep tanımını, söz konusu makalelerde ayrıntılı bir şekilde bulmak mümkündür.

İnsan, akıllı ve inanan bir varlık olması gerçeğinden hareketle dinin yegâne muhatabı olmuş ve bu hususta Yaratıcı tarafından sorumlu tutulmuştur. Bunun yanı sıra din insanı yaratılmış olan bütün özellikleri ile kabul ederek düşünce ve vicdan hürriyeti sahibi olduğunu göz önünde bulundurmıştır. Öyle ki din insanı muhatap alırken onu, iyiyi ve kötüyü seçebilme özgürlüğünde kabul ederek kötü olana meylini önleyip iyi ve güzel olana yönlendirmeyi hedeflemiştir. İnsanın akıllı ve inanan bir varlık olması üzerindeki izahatlarından sonra Muhammed et-Tancî, mezhep tanımlamasına geçmektedir. Makalelerinde birden fazla mezhep tanımlamasına yer veren Muhammed et-Tancî, mezhep kelimesinin sözlük anlamını tanımlamakla işe başlar: “Mezhep, gidilen yol demektir.”¹⁴⁵ Bir terim olarak ise şöyle açıklar: “İslam dinine mensup grupların her birinin, kendisini diğer gruplardan ayıran görüş ve prensipleri vardır; işte bu görüş (rey) ve prensiplerin (mebde) topuna birden ait

¹⁴⁵ Muhammed et-Tancî, “İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1994, sayı: 1, s. 29.

bulunduğu grubun mezhebi denir.”¹⁴⁶ Başka bir tanımda ise; “mezhep İslam dinini hususî bir şekilde anlayış ve tatbiktir.”¹⁴⁷

Yukarıdaki mezhep tanımları incelendiğinde, Muhammed et-Tancî'nin mezhepleri beşeri oluşumlar olarak gördüğü ve bunu tüm tanımlarında ortak bir şekilde vurguladığı gözlemlenmektedir. Mezhepler beşerî oluşumlar olarak görülürken mezheplere kaynak teşkil eden din unsuru değişmez bir gerçeklik ihtiva etmektedir. Bu yönüyle din ilâhî bir özellik arz ederken mezhepler tamamen beşerî oluşumlar olarak görülmektedir. Zira O'na göre, İslamiyet'in en temel kaynağı konumunda bulunan “Kur'an'ı bilmek ve anlamak emri ile insanın bu yoldaki hürriyeti, mezhepleri ve anlayış farklarını doğuran iki mühim sebeptir.”¹⁴⁸ Buradaki iki mühim sebepten kasıt; Kur'an ve insan unsurudur. Kur'an değişmez hakikat olarak görülürken, insan unsuru, taşımış olduğu düşünme ve vicdan hürriyeti bakımından değişkenlik arz etmektedir.

Mezhepleri beşerî oluşumlar olarak değerlendiren Muhammed et-Tancî, söz konusu oluşumların, ibadetleri, insanın insanla ve Yaratıcısıyla olan ilişkisine dair davranışları ile birlikte itikadî meseleleri de kendi esaslarına göre yaşayıp anladıklarının altını çizmektedir. Buna göre Muhammed et-Tancî, İslam Mezhepleri Tarihi'nin konu alanını 'itikadî' ve 'amelî' olarak ikiye ayırır.¹⁴⁹ O'na göre mezhepler, 'Amelî Mezhepler' ve 'İtikadî Mezhepler' olmak üzere iki kısımdır. O, bu görüşünü Cibril Hadisine dayandırır.¹⁵⁰ 'Cibril hadisi' olarak bilinen hadis Abdullah b. Ömer tarafından Ömer b. Hattab vasıtası ile nakledilmiştir. İsmi hadiste soru soranın Hz. Peygamber tarafından Cebrail (Cibril) (a.s) olarak bildirilmesinden almıştır.¹⁵¹ Abdullah b. Ömer'in babası Hz. Ömer'den naklettiği hadis şöyledir: “Birgün Rasûlullah (sas)'ın yanında bulunduğumuz sırada aniden yanımıza, elbisesi

¹⁴⁶ Muhammed et-Tancî, “İslam Mezhepleri ve Tarihi”, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler* isimli kitap içerisinde, Edit Sönmez Kutlu, TDV yay. Ankara, 2011, s.29.

¹⁴⁷ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s. 73.

¹⁴⁸ Muhammed et-Tancî, “İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu” s.45.

¹⁴⁹ Muhammed et-Tancî, “İslam Mezhepleri ve Tarihi”, a.g.e. s. 67.

¹⁵⁰ Muhammed et-Tancî, “Mezhepler Tarihi”, a.g.e s.97.

¹⁵¹ Cibril hadisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Bekir Tatlı, “*Hadis Tekniği Açısından Cibrîl Hadîsi ve İslam Düşüncesine Yansımaları*”, ISBN:97897554871555, Adana, 2009.

bembeyaz, saçı simsiyah bir zat çıkageldi. Üzerinde yolculuk eseri görülüyor, bizden de kendisini kimse tanıımıyordu. Doğru Peygamber (sas)'ın yanına oturdu ve dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini de uylukları üzerine koydu ve: "Ya Muhammed! Bana İslam'ın ne olduğunu söyle " dedi. Rasûlullah (sas): "İslam; Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Rasulü olduğuna şehadet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman ve gücün yeterse Beyt'i hac etmendir" buyurdu. O zat: "Doğru söyledin" dedi. Babam dedi ki; "Biz buna hayret ettik. Zira hem soruyor hem de tasdik ediyordu." "Bana İman'dan haber ver" dedi. Rasûlullah (sas): "Allah'a, Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanman, bir de kadere, hayrına şerrine inanmandır" buyurdu."¹⁵² Metnin bir kısmını verdiğimiz hadiste, İslam dininin inanç ve iman esasları verilmiş olup, bu esasların farklı şekillerde anlaşılıp tatbik edilmesi, Muhammed et-Tancî'ye göre, İslam Mezhepleri Tarihinin konusunu teşkil etmektedir. Hadiste geçen İslam tarifi 'amelî' mezhepleri, iman tarifi de 'itikadî' mezhepleri meydana getirmiştir.¹⁵³ Muhammed et-Tancî çalışmalarında daha çok itikadî mezhepler üzerinde durmuştur.¹⁵⁴

Muhammed et-Tancî'ye göre, dinî bir hususun akaid esaslarından sayılabilmesi ve itikadî bir prensip olarak görülebilmesi için; Kur'an-ı Kerim'de muhkem ayetler ile sabit bir şekilde iman esası olarak bildirilmesi ve bu hususta bütün Müslümanların ittifak etmiş olması gerekmektedir.¹⁵⁵ Bu iki temel esası kendinde bulunduran hükümler dinimizce İslamî birer akide olarak kabul edilmiş ve bütün Müslümanlar da bu hususta ittifak etmiştir. İslam dininin akaid esasları olarak bilinen ve İslam Mezhepleri Tarihinin, 'itikadî' boyutunu oluşturan esaslar Muhammed et-Tancî tarafından 'Allah'a iman', 'Nübüvvet'e iman' ve 'Ahiret gününe iman' olarak belirtilmiştir.¹⁵⁶ İslam akaidinin temelleri olarak görülen bu üç maddenin üzerinde tafsillatlı açıklamalara giden Muhammed et-Tancî, bu üç esasın reddedilmesi durumunda reddeden kişinin dinden çıkacağını bildirirken, söz konusu

¹⁵² *Sahîh-i Buharî*, İman, C.1, s.37.

¹⁵³ Muhammed et-Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s.28.

¹⁵⁴ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s. 97.

¹⁵⁵ Muhammed et-Tancî, "Kelam İlmi", a.g.e. s.242.

¹⁵⁶ Muhammed et-Tancî, "Kelam İlmi", a.g.e. s.241.

esasların anlaşılma biçimleri ve anlaşılması noktasında ortaya çıkan ihtilafların hiç birinin İslam akidesine dahil edilemeyeceğinden bunların kabulü veya reddinin de dinden çıkma noktasında herhangi bir etkisinin olmayacağını vurgulamaktadır.¹⁵⁷ Zira İslamî akideler ilahî bir özellik arz ederken, bu esasların yorumu tamamen beşerî olup mutlak bir doğruluk ya da yanlışlık söz konusu değildir.

Bir mezhep, kabul ettiği görüşlerin İslam dininin temel çerçevesine uygunluğu veya aykırılığı oranında insanlar tarafından benimsenir veya reddedilerek tarihin tozlu rafları arasındaki yerini alır. Bu noktada Muhammed et-Tancî, “mezhebin kabul ettiği esasların, İslam temel prensiplerine ve ruhuna yakınlığı, bu esasların fikrî seviyeleri farklı Müslümanların çoğu tarafından kolayca anlaşılacak şekilde basitliği, devletin, devlet adamlarının, mevkî ve nüfuz sahibi kişilerin mezhebin esaslarını kabul etmesi, benimsemesi, çeşitli vesilelerle mezhebi yayma arzusu ve mezhep taassubu...” gibi amillerin mezhebin benimsenip benimsenmemesi noktasında etkin rol oynadığını bildirmektedir.¹⁵⁸

Muhammed et-Tancî’ye göre, Mezhepler Kur’an ayetleri ve Peygamberin hadisine dayandığı ölçüde kuvvet kazanırken, ayet ve hadisleri yorumlamak, te’vil etmek ihtiyacı da o oranda azalmakta veya artmaktadır. Mezhep görüşleri, ayet ve hadislere dayanıyorsa, ayetler mezhep taraftarlarınca direkt manada alınarak te’vil yoluna gidilmemekte, mezhep görüşleri doğrudan ayet ve hadislere dayanmıyorsa da, ayetler, te’vile başvurularak görüşleri destekleyecek şekilde mezhep kurucuları tarafından yorumlanır.¹⁵⁹ Ancak öyle mezhepler ve görüşleri vardır ki; te’vil yolu dahi bu görüşleri İslam çerçevesine dahil edememektedir. İşte bu noktada O, bazı mezheplerin zikredilen sebepten ötürü “görünen” ve “kendilerine has iç yüzleri” olduğunu bildirmektedir.¹⁶⁰ Görüşlerinin İslam çerçevesine uymaması nedeniyle ayet ve hadisleri te’vil yoluna giden ve insanlardan gerçek kimliklerini gizleyerek, görünen ve iç yüzleri farklı olan mezhepler, bu davranışlarını makul gösterebilmek

¹⁵⁷ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s. 243.

¹⁵⁸ Muhammed et-Tancî, “İslam Mezhepleri ve Tarihi”, a.g.e. s.68.

¹⁵⁹ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

¹⁶⁰ Muhammed et-Tancî, “İslam Mezhepleri ve Tarihi”, a.g.e. s. 69.

için dinî nasların iki anlamının bulunduğu fikrini ileri sürerek kendilerini şu şekilde meşrulaştırırlar:

- a. “Avama hitabeden, İslam cemaatinin benimsediği zahirî mana,
- b. Havasa hitabeden batınî mana. Mezhebin benimsediği mana da işte budur.”¹⁶¹

Muhammed et-Tancî'ye göre, dinin anlaşılması noktasındaki görüşlerini, İslamî esasların en temel kaynağı konumundaki Kur'an'a dayandırarak, mevcudiyetini garanti altına almak isteyen mezhepler, Kur'an-ı Kerim'den görüşlerini temellendirememeleri halinde te'vil yoluna başvururken, söz konusu dayanakları Kur'an'dan sonra ikinci kaynak olan hadis noktasında olunca tutumları biraz daha değişmektedir. Ayetler konusunda ayeti direkt manada almak ya da te'vil etmekten başka çareleri olmayan mezhep kurucuları, hadisler karşısında; farklı farklı tutumlar sergileyebilmektedirler. Bunlar; görüşlerini destekleyen hadisi kabul etmek, eğer görüşlerini destekleyen bir hadis mevcut değil ise hadis uydurmak yahut da mevcut hadisi reddetmek şeklinde tezahür etmektedir. Hadisi reddederken de ya uydurma olduğunu iddia etmek ya da kaynak olarak Kur'an varken hadisin delil kabul edilemeyeceği görüşünü öne sürmek suretiyle görüşlerini temellendirmektedirler.¹⁶²

Muhammed b. Tavî't et-Muhammed et-Tancî, yukarıdaki açıklamalarında dinin itikadi boyutunun anlaşılması noktasındaki yaklaşımları vermiş, mezheplerin itikadi boyutları üzerinde durmuş ancak, mezheplerin var oluş ve ortaya çıkış sebeplerini yalnızca itikadi yorum farklılıklarına ya da 'teolojik nedenlere' dayandırmamıştır.¹⁶³ O, mezheplerin oluşumunu bir taraftan İslam dininin ve vahiylerin yapısından kaynaklanan sebeplere bağlarken diğer taraftan da siyasetin mezhep oluşumları üzerinde ne denli etkili olduğu üzerinde durmuştur. O'nun İslam Mezhepleri Tarihi derslerine katılan öğrencilerinin aktardıklarından hareketle ders

¹⁶¹ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

¹⁶² Muhammed et-Tancî, "İslam Mezhepleri ve Tarihi", a.g.e. s. 72.

¹⁶³ Ümmügülüm Şentürk, "Yaşar Kutluay'ın Mezhepler Tarihçiliği", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Hasan Onat, Ankara, 2009.

notları dikkatlice incelendiği zaman; O'nun derslerinde Benî Saide olayını uzun uzadıya ve ayrıntılı bir şekilde işlediği görülecektir.¹⁶⁴

Muhammed et-Tancî'ye göre, Hz. Peygamberin, Veda Haccı'nda, Allah'ın kitabına sarılmayı emretmesi ve vefatından hemen önce ümmetinin kendilerine bir vasiyette bulunmasını istedikleri zaman Hz. Ömer'in "Bize Allah'ın kitabı yeter"¹⁶⁵ demesi üzerine; bu sözü reddetmeyerek sessiz kalması, mezhepler tarihi açısından iki önemli noktadır.¹⁶⁶ Zira Hz. Muhammed, ashabına kendisinden sonra devlet başkanlığı görevini kimin yürüteceğine dair herhangi yazılı veya sözlü bir belge bırakmadan aralarından ayrılmıştır.¹⁶⁷

Allah'tan aldığı vahiyleri doğrudan kendisine inananlara aktaran, hayatında uygulayarak onlara rehberlik eden ve günlük yaşantılarında karşılaştıkları her türlü problemde çözüm mercii konumunda bulunan Hz. Peygamber artık hayatta değildir. O'na inanan ve emirlerini eksiksiz olarak yerine getiren ashabı artık yalnız kalmıştır. Üstelik O, ortaya çıkan her türlü anlaşmazlıkta birleştirici konumunda bulunan ve meseleleri ihtilafa yer vermeksizin tek elden çözen, lider, rehber, Peygamber ve devlet başkanıdır. Kendisinden sonra rehber olarak Kur'an'ı bırakmıştır. Ancak; ashab bu defa karşılaştıkları sorunu nasıl çözeceğini bilmemektedir. Zira daha öncesinden benzer bir sorunla karşılaşmamıştır. Üstelik de bu, bir an önce çözülmesi gereken bir sorundur. Halife kim olacaktır? İşte tarihte 'Benî Saîde Olayı' olarak bilinen ve Müslüman toplumundaki ilk fikrî kırılma denilebilecek olay; halifenin kim olacağına karar verilmek üzere, Hz. Peygamber'in vefatını müteakip, Ensar'ın Benî Saîde sakîfesinde toplandığını haber alan Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir'i de alarak toplantıya katılması, sonucunda da bir takım kararlarla toplantının sonlandırılması hadisesidir. Muhammed et-Tancî'ye göre, toplantı ve ortaya çıkan sonuçları mezheplerin oluşması bakımından oldukça önemlidir. Zira, "mezheplerin çıkışını intac eden sebeplerin karşılıklı olarak ortaya konulduğu bir hadisede tarafların konuşmalarını ve ileri sürdüğü delilleri bilmek, mezhepleri doğuran

¹⁶⁴ Bkz. Ekler, Ahmet Akbulut ile, 24.07.2009 tarihinde yapılan şöylesi, s.

¹⁶⁵ el-Buharî, *Sahîh*, Kitabu'l-İlm, 39.

¹⁶⁶ Muhammed et-Tancî, "İslam Mezhepleri ve Tarihi", a.g.e. s. 88.

¹⁶⁷ Muhammed et-Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s.53.

sebepleri yakalamak bakımından mühimdir.”¹⁶⁸ Hz. Peygamberin vefatının hemen ardından yaşanan ve Müslümanlar arasında açıkça fikir ayrılıklarının olduğu Benî Saîde Sakîfesi, Muhammed et-Tancî tarafından, Müslümanların yaşayacağı görüş ayrılıklarına zemin hazırlayan ilk olay olarak görülür. Hatta Müslümanlar arasında yaşanacak daha birçok görüş ayrılıkları noktasında da “kanadı ta ardına kadar açılan bir kapı” şeklinde yorumlanır.¹⁶⁹

Benî saîde Sakîfesi’nde açılan kapı Hz. Peygamber’in vefatını takip eden yıllarda daha da genişleyerek birçok alana yayılmaya başladı. Bu alanlardan bir kısmı Müslümanların hayatında ve anlayış yapılarında etkili olurken bir kısmı daha az etkili olmuş ve ihtilaf boyutuna ulaşmamıştır. Müslümanların hayatına etki ederek aralarında düşünce farklılığına yol açan meseleler Muhammed et-Tancî’ye göre toplam dört başlık altında incelenebilmektedir. Bunlar:

1. ‘Bilgi ve Öğrenme’: Akıl-nakil meselesi de denilebilecek bu sorun Müslümanları bilginin kaynağı konusunda dört zümreye ayırmıştır. Bunlardan birincisi bilginin kaynağının akıl olduğunu savunurken, ikincisi nakil yani vahiy olduğunu savunmuş, üçüncü grupsa hem akıl hem nakildir demiştir. Diğerlerinden farklı düşünen dördüncü grupsa bilginin kaynağının imamlar olduğu görüşünü savunmuşlardır.
2. ‘İlâhî sıfatlar meselesi’: Allah’ın sıfatları konusunda ihtilafa düşen Müslümanlardan bir kısmı ‘Allah’ın sıfatları vardır’ derken diğer grup Allah’a sıfat isnad edilemeyeceği görüşündedirler.
3. ‘Kaza-Kader meselesi’: Ezelde Yaratıcı tarafından insanın fiillerine dair yazılmış bir yazının olup olmadığı konusunda ihtilafa düşen Müslümanlardan bir kısmı, insanın eylemlerinde özgür olmayıp belli bir şekilde hareket etmeye mecbur olduğunu düşünürken diğer bir kısmı da insanın kendi özgür iradesiyle hareket ettiğini görüşündedir.

¹⁶⁸ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

¹⁶⁹ Muhammed et-Tancî, “Kelam İlmi”, a.g.e. s.251.

4. 'İmamet Meselesi': Hz. Peygamberden sonra kimin halife olacağı konusunda da Müslümanlar ihtilafa düşmüşlerdir.¹⁷⁰

Muhammed et-Tancî tarafından, Müslümanların fikrî hayatına etki ederek aralarında görüş ayrılığının yaşandığı bu dört konuya dikkat edilecek olursa; bunların itikadî ve siyasî hususlar olduğu görülecektir. Bu dört husus üzerinde görüş bildiren kişilerin mezhep kavramı altında değerlendirileceği görüşünden hareket edecek olursak Muhammed et-Tancî'nin, 'mezhepler itikadî görüş farklılıklarının yanı sıra siyasî görüş farklılıklarının da etkisi ile meydana gelmiştir' şeklinde düşündüğünü söylemenin yanlış olmayacağı kanaatindeyiz.

Netice olarak, gerek İslam dininin yapısı gerekse Hz. Muhammed'in vefatından önce, Müslümanlara; karşılaştıkları her türlü sorunda Kur'an'a başvurmalarını tavsiye etmesi, Müslümanları Kur'an'ı anlamaya ve yorumlamaya yöneltmiştir. İlk dönemlerde toplum içerisinde ciddi ihtilaflar yaşanmasa da zaman içerisinde yaşanan olaylar fikrî değişikliklere, toplumda oluşan fikrî değişiklikler de farklı olayların yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle Müslümanlar arasında yaşanan kanlı hadiseler, toplumda fikrî değişmelerin yaşanmasının en temel sebeplerinden görülmektedir.¹⁷¹ Toplumda farklı fikirlerin oluşmasında şüphesiz tek neden yaşanan olumsuzluklardır denilemez.

Kur'an'ı anlama noktasında sahabe döneminde Kur'an'dan ve hadisten yararlanılarak bir takım fikhî ve itikadî kaideler üzerinde durulmaya başlanmış, ancak herhangi bir sistematik oluşturulmuş değildi. Takip eden tabiûn döneminde artan ihtiyaç neticesinde, Hz. Peygamber zamanında yapılmayan ayetlerin sınıflandırılması şeklinde fikhî ve itikadî esaslar gruplandırılmaya çalışılmış, ancak ne yazık ki bu gruplandırmalar toplumda yaşanan hadiselerden bertaraf edilemediği için; siyasî mülahazalar söz konusu ayrımların oluşumunda etkili olmuştur. Söz gelimi Hz. Osman'ın şehadeti konusunda toplum içerisinde, olayın faillerinin durumuna yönelik farklı görüşler oluşmuş, bu görüşlere göre ayetler yorumlanmıştır. Muhammed et-

¹⁷⁰ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.155-156.

¹⁷¹ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.121.

Tancî bu ayrılıkları sadece “... siyaset olsun diye değil, “din bunu emreder”¹⁷² diye düşünülerek hakikatin bulunmaya çalışılmasının bir sonucu olarak görür.

C. Din-Mezhep İlişkisi

Yüce Allah tarafından insanları iyi ve güzel olana yönlendirmek maksadıyla, Peygamberler aracılığı ile insanlara iletilen ilâhi emirler bütünü olarak tanımlayabileceğimiz ‘din olgusu’ ile bu ilâhi emirlerin muhatapları tarafından algılanma ve yorumlanma biçimleri olarak tanımlayabileceğimiz ‘mezhep olgusu’nun arasında karşılıklı bir etkileşimin olduğu, bir gerçekliktir. Bu iki olgunun birbirleriyle olan etkileşiminin de ortaya konulması ihtiyacından yola çıkarak Muhammed b. Tavî et-Muhammed et-Tancî’nin din-mezhep ilişkisine dair görüşlerini analiz etmeye çalışacağız.

Muhammed et-Tancî’nin, mezheplerin oluşumunu dinin kendisinden kaynaklanan sebeplere ve siyasete bağladığı noktasından hareketle; itikadî ve siyasî meselelerin yorumuna nasıl baktığı, bunların sonucunda mezhep oluşumlarının yorumlarını nasıl değerlendirdiği ve nasıl bir “siyaset teolojisi”¹⁷³ ürettiğini ortaya koymaya çalışacağız. Bu görüşlerini Muhammed et-Tancî’nin, İslam Mezhepleri tarihi ders notları, özellikle hilafet-imamet bahisleri, Benî Saide olayının ve sonuçlarının yorumlanması, İslam’da Hürriyet gibi makalelerinden hareketle tespit etmeye çalışacağız.

Muhammed et-Tancî’nin din-mezhep ilişkisine dair görüşlerinin ortaya konabilmesi için öncelikle, O’nun “Kur’an nedir, niçin gelmiştir ve insanlar arasındaki vazifesi nedir?”¹⁷⁴, “İslam’da aklın değeri nedir?”¹⁷⁵ ve ‘Hakikatin bilinebilirliği’¹⁷⁶ gibi üç önemli nokta hakkındaki görüşlerinin analizi gerekmektedir.

¹⁷² Muhammed et-Tancî, “Mezhepler Tarihi”, a.g.e. s. 104.

¹⁷³ Sönmez Kutlu, “Ehl-i Sünnet Siyaset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Bahar, 2008, s.8.

¹⁷⁴ Muhammed et-Tancî, “İslam’da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, sayı: 1, s.34.

“Hem akîde hem de amel bakımından İslam dininin kaynağını teşkil eden Kur’an”¹⁷⁷ 610-632 yılları arasında Arabistan Yarımadasının Mekke ve Medine şehirlerinde, Abdulmuttalib b. Abdullah’ın oğlu olan Muhammed isminde bir beşere 23 yılda parça parça gönderilmiş ve bu bilgiler günümüze kadar tevatüren ulaşmıştır. Doğruluğu ve kaynağı konusunda hiçbir şüphenin bulunmadığı Kur’an Hz. Peygamber zamanında yazıya geçirilmiş, her gelen ayet çeşitli kişilerin hafızalarında yer almış ve bu surette bozulmaya uğramaktan kesin bir şekilde korunmuştur. Muhammed et-Tancî’ye göre, kadın ya da erkek şeklinde ayırt etmeksizin bütün insanlara hitaben gönderilen “...bu kitap akli, fikri, muhakemeyi kullanmayı, inceden inceye düşünüp tetkik etmeyi defalarca emretmekle; Müslümanları tasavvurun fevkinde bir sûratle düşünmeye, anlamaya ve ondan ahkâm çıkarmaya fiilen sevk etmiştir.”¹⁷⁸

Beşer olması hususunda gerek kendi sözleri, gerekse Kur’an- Kerim ayetlerinde defalarca üzerinde durulan Hz. Muhammed, görevinin tamamlamış olmanın verdiği gönül rahatı ve iç huzuru ile her canlı gibi Rabbine kavuşacağı günlerin hemen öncesinde kendisinden sonra ümmetine, ihtiyaç halinde, Allah’ın kitabına başvurmalarını, onu anlamaya çalışmalarını ve ona güvenmelerini tavsiye etmiştir.¹⁷⁹ Ancak bu tavsiyesini herhangi bir gruba, zümreye ya da şahsa özel olarak bırakmayıp bütün Müslümanlara emanet etmiştir. Dolayısı ile kendisinden sonra herhangi bir konuda görüşleri alınacak, Müslümanların başvurabilecekleri bir grup ya da kişi Peygamber tarafından belirlenmemiş Müslümanlar kendi görüşleri ve Kur’an ile baş başa bırakılmışlardır. Zira, “Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslam’da akide esası koyabilecek ne bir şahıs, ne bir mezhep, ne de bir kurum vardır. İslam’da akide esası koyabilecek tek otorite Allah (c.c)’tır. Bu esaslar Kur’an’da belirlenmiştir.”¹⁸⁰ Kur’an’ın vazifesi, insanlar arasında, ‘hak’, ‘hayır’ ve ‘güzellik’ olarak üç esasın

¹⁷⁵ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.37.

¹⁷⁶ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.41.

¹⁷⁷ Muhammed et-Tancî, “İslam Mezhepleri ve Tarihi”, a.g.e. s.86.

¹⁷⁸ Muhammed et-Tancî, “İslam Mezhepleri ve Tarihi”, a.g.e. s.87.

¹⁷⁹ İmam Malik, Muvatta, Kader, 3/2,899.

¹⁸⁰ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem. Yay. İstanbul. 2008, s.38.

tahakkuk ettirilmesi¹⁸¹ suretiyle, insanları hidayete götürmektir.¹⁸² Muhammed et-Tancî, Kur'an'ı Kerim'de yer alan bilgilerin amacının insanlara ilim öğretmekten ziyade, doğru istikameti bulmaları noktasında yol gösterici, yardımcı bir vasıta olduğunu, dolayısı ile ilmin bizzat Kur'an tarafından tam bir yetki ile insanlara bırakıldığını düşünmektedir.¹⁸³

Yüce Allah tarafından, Melekleri aracılığı ile Peygamberlerine iletilmiş, oradan da insanlara aktarılmış olan bütün mukaddes kitaplar gibi, Kur'an-ı Kerimde vahiy yoluyla insanlara ulaştırılmıştır ve bütün mukaddes kitaplar 'beşer dili' ile gönderilmiştir. Dolayısı ile Kur'an-ı Kerim'in iki vasfı bulunmaktadır. 'Mana' ve 'Lafız'. İşte, Muhammed et-Tancî'ye göre, Hz. Peygamber döneminde herhangi bir varlığına rastlanılmayan mezhepler, bu iki vasf arasındaki ihtilaftan meydana gelmişlerdir.¹⁸⁴ Netice olarak insan, Kur'an'ı okumak, anlamak ve hayatında uygulamakla emrolunmuştur. Ancak bu okuma ve anlama noktasında; insan doğrudan doğruya Allah ile muhatap kılınmış ve özellikle Hristiyanlıktaki ruhban sınıfı gibi bir yapılanma İslam dini için söz konusu olmadığından, her insan Allah karşısında kendi adına sorumlu tutulmuş ve bu noktada da doğru ile yanlış ayırt etme konusunda hür bırakılmıştır. İşte Muhammed et-Tancî bu hür bırakılmışlık neticesinde dini anlama noktasında farklı yorumlara gidildiğini şöyle temellendirmektedir: "Kur'an'ı okumak ve anlamak insana emrolunmuştur. Okumak ve anlamak düşünmek demektir. ... Herkes kendi aklına, zekâsına, anlayış ve kültürüne göre okuyup anlayacağı için o kadar çok ve çeşitli görüşler ve anlayışlar doğmaktadır. Görülüyor ki; Kur'an-ı Kerim bize düşünmeyi emretmiştir, biz de düşünmüşüz ve neticede ihtilaf etmişizdir. Demek ki; Kur'an-ı Kerim'in düşünmek ve anlamak emri var oldukça ve her birimiz bulundukça bu ihtilaf mevcut olacaktır."¹⁸⁵

¹⁸¹ Muhammed et-Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s.30.

¹⁸² Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.36.

¹⁸³ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

¹⁸⁴ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.50-51.

¹⁸⁵ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.43.

Muhammed et-Tancî'nin sözlerinden net bir şekilde anlaşıldığı üzere, din Yüce Allah tarafından sınırları belli bir hakikat olarak insanlara doğruyu bulmaları amacıyla sunulmuş değişmez bir gerçeklik olarak görülürken, mezhepler insanların bu değişmez gerçekliği anlamaları noktasında seçtikleri yöntemler olarak sunulmaktadır. Bu noktadan bakıldığında, din, yani dinin insanlarda sağlamak istediği "istikamet üzere olmak" durumu amaç iken, mezhepler de bu amaca ulaşmak maksadıyla seçilen araçlar olarak görülmektedir. Elbette ki Muhammed et-Tancî'ye göre; ne kadar insan varsa o kadar doğru düşünme biçimi vardır. Zira; İslam dinini teşkil eden Kur'an ve Hz. Peygamber'in sahih hadisleri, İslamiyet'in hükümlerinin yegane kaynağı ve cevheridir. Ancak kişilerin dini anlama noktasındaki yorumları kesinlikle din hükmünde olmayıp anlayışlardan ibaret olarak değerlendirilmektedir. Dolayısı ile bu yorumların sahipleri doğruyu bulmuş olabilecekleri gibi yanlış olma ihtimalleri de mevcuttur.¹⁸⁶ Sonuçta, din ilâhî bir gerçeklikken, mezhepler beşerî yorum biçimleri olarak değerlendirilmelidir.

Her mezhebin İslam dini anlayış ve yorumlama biçimi, kendi görüş ve 'mezheplerine ait itikadlar çerçevesinde olacağı için mezheplerin gelişim süreçlerinin incelenmesi din-mezhep ilişkisi açısından son derece önem arz etmektedir. Bu gereklilik bir taraftan, mevcut yorumlar içerisinde doğru olanların tetkik edilmesi diğer taraftan da yanlış anlaşılmış yorumların tespit edilerek uzak durulması noktasında yardımcı olacaktır. İslam kültürünün ve gelişiminin daha iyi anlaşılabilmesi için yapılması gerekli olan bu tetkikler, elbette ki, belli bir usûl ve kaideye göre yapılmalıdır.¹⁸⁷ Mezhepleri tetkik etmenin ve görüşlerini incelemenin önemi üzerinde duran Muhammed et-Tancî, bu çalışmaların, Mezhepler Tarihi disiplini içerisinde önemli bir aşama olan; zaman-mekân, fikir-hadise irtibatının mutlaka kurularak yapılması gerektiğinin altını çizmektedir. Mezhepleri, "İslam dinini hususi bir şekilde anlayış ve tatbik"¹⁸⁸ olarak tanımlayan Muhammed et-Tancî'ye göre, bu anlayış ve tatbikin, söz konusu grubun din olarak değerlendirdiği kaide ve itikadlara dayanıyor olmasından hareketle, tetkik edilmesi, dinin geçirmiş

¹⁸⁶ Muhammed et-Tancî, "İslam Mezhepleri Hakkında Düşünceler", a.g.e. s.46.

¹⁸⁷ Muhammed et-Tancî, "İslam Mezhepleri ve Tarihi", a.g.e. s.73.

¹⁸⁸ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

olduğu evrelerin ve tarihinin de tetkik edilmesi demektir. Zira mezheplerin, içerisinde yaşamış oldukları kültürün etkisinde kalmaları kaçınılmazdır. Çünkü “hiçbir fikir, görüş ve düşünce boşlukta doğmaz; her fikrin mutlaka sosyal, siyasal, teolojik, felsefi vb. dayanak noktaları ya da beslenme kaynakları ve oluştukları ortamları vardır.”¹⁸⁹

Dinin kendi yapısından kaynaklanan sebeplere göre, din-mezhep ilişkisinin sınırlarını belirledikten sonra, siyasetin mezhepler üzerindeki etkileri ile ilgili Muhammed et-Tancî’nin, din-siyaset-mezhep ilişkisi hakkındaki görüşlerinin analizine geçebiliriz. Özellikle Hz. Peygamber’in vefatının hemen öncesinde ve hemen sonrasında, Müslümanların siyasî olarak ihtilaf ettiği hususlar dikkatle incelendiği takdirde, konu ile ilgili dinin temel kaynakları olan Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in sahih hadislerinde Müslümanların, net, hüküm bildiren ve doğrudan dayanak olarak kullanabilecekleri bir argümanın bulunmuyor olması Müslümanları kendi görüşlerini destekleyebilme noktasında mevcut bilgileri yorumlamaya sevk etmiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, herkesin, kendi görüşlerini yansıtan yorumların doğru olduğunu iddia etmesidir ki; bu da mezheplerin oluşumunda siyasetin ne denli etkili olduğunun bir göstergesidir. Şöyle ki; Kur’an-ı Kerim içerisindeki esaslar, bölümlere ayrılmamış olmakla beraber, bir bütün olarak incelendiği takdirde, üç temel esasın itikadî akide olarak kabul edildiği, gerek Muhammed et-Tancî, gerekse İslam âlimleri tarafından ittifaken kabul görmüş bir meseledir. Bu esaslar; Allah’a iman, Peygamberlere iman ve Ahiret gününe iman olarak belirtilmiştir.¹⁹⁰ Hz. Muhammed’in sağlığında, bu üç iman esasını kabul edip hayatında uygulayan ve ‘mü’min’ olarak isimlendirilen bir topluluk meydana gelmiş, bunların birini ya da tamamını inkâr edenler de, Peygamber’i ve O’na Allah’tan ulaşan mesajını yalanlamış olacağından kâfir sayılmıştır.

¹⁸⁹ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihine Giriş”, *İslam Mezhepleri Tarihi* isimli kitap içerisinde, Grafiker yay. Ankara, 2012, s.32.

¹⁹⁰ Muhammed et-Tancî, “Kelam İlmi”, a.g.e. s.229.

Hız. Peygamber zamanında toplum içerisinde yalnızca iki grup, mü'min ya da kâfirler var iken; Peygamber'in vefatını müteakip itikadî ve siyasî görüş ayrılıklarından mütevellid bir takım oluşumlar baş göstermiştir. Ancak ne bu oluşumlar, ne de söz konusu oluşumların, üç iman esas dışındaki görüşleri, hiçbir şekilde İslamî akide sayılmamıştır.¹⁹¹ İslam dini ilahî ve evrensel bir dindir. Bu özelliğinden ötürü, tamamlanma süreci dışında oluşan her türlü görüş insanî bir özellik taşıdığından evrensel bir din olmasına engel oluşturacaktır. Bu nedenle de yalnızca olduğu dönemi ilgilendirmelidir.¹⁹² Hız. Peygamber'in vefatının ardından oluşan mezhepler ve onların görüşlerine nasıl yaklaşılması gerektiği ile ilgili ise Muhammed et-Tancî şu analizi yapar: "... Müslümanların bu esasları anlayış şekilleri ve bu anlayışta ihtilafları, İslam cemiyetinde kültür gelişmeleri ile meydana gelen akide maddelerine ait kemiyet, keyfiyet, cevher, ârâz... ile Müslümanların bu anlayışları, tahlil ve izahları –her ne kadar muhtelif ve mütenevvi olursa olsun- hiçbir şekilde İslam akidesinin maddesine dahil olduğu kabul edilemez. Bu anlayışlardan herhangi birini inkâr etmek, bu izahlardan herhangi birini reddetmek ve tahlillerden herhangi birini beğenmemekle akide cevherine hiçbir zarar gelmez. Bu veya şu izahı reddedip, kendi anlayışına göre tefsir veya izah yapan kimse –hüsn-i niyeti olduğu ve delili kuvvetli bulunduğu müddetçe- ne kâfir ne de İslam dininden hariç addedilir."¹⁹³

Mezheplerin oluşumunda etkili olan tarihsel siyasi yaklaşımlar Muhammed et-Tancî tarafından, toplumun mevcut eğiliminden hareketle insani eylemler olarak değerlendirilirken, siyasetin itikadî değil fer'î bir mesele olduğunun ısrarla altı çizilmiştir.¹⁹⁴ Bu nedenle de hilafet ya da imamet konusunda farklı düşünen bir kişinin İslam dairesinden çıkması söz konusu değildir. İtikadî meseleler üzerinde yapılan tartışmalar, özellikle tâbiûn devrinde daha da artmış ve ne yazık ki; yapılan yorumların siyasetten etkilenmemesi mümkün olmamıştır. Kendi görüşlerini temellendirmek maksadıyla Kur'an ve hadise başvuran mezhep mensupları,

¹⁹¹ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.243.

¹⁹² Hasan Onat, "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuşu", *Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004. s.6.

¹⁹³ Muhammed et-Tancî, "Kelam İlmi", a.g.e. s.243.

¹⁹⁴ Muhammed et-Tancî, "İslam Mezhepleri ve Tarihi" a.g.e. s.156.

kaçınılmaz olarak; net bir delil bulamamışlardır. Çünkü gerek Kur'an gerekse Hz. Peygamber bu hususta genel geçer emirlerin dışında net bir hüküm vermemiştir. Buna karşın, mezhep mensupları ayetleri te'vil yoluna, hadisleri de özel manalara çekmek ya da hadis uydurmak şeklinde yollar tercih ederek görüşlerini temellendirmeye çalışmışlardır. O, mevcut ayet yorumlarının ve hadislerin sahih olanlarının, mezheplerin görüşlerini desteklemediğini düşünürken, konu ile ilgili hadis uyduranları da 'yalancı' olarak değerlendirmekle yetinilmesinin onlar hakkında verilecek yeterli bir hüküm olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁵

Hiz. Muhammed'in yirmi üç yıllık peygamberlik hayatı içerisinde ne gibi faaliyetlerde bulunmuş, hangi başarılar yaşanmış, ne gibi kararlar alınmış vs. gibi hususları incelediğimiz takdirde; Peygamber'in çeşitli vasıflarını görmekteyiz. Her şeyden önce, Hiz. Muhammed Allah'tan aldığı vahiyleri insanlara iletmek üzere seçilmiş bir 'Resul'dür. Bunun yanı sıra, Müslümanlara, gelen vahiyleri açıklamak ve karşılaştıkları problemlerde ayetlerden yola çıkarak hüküm veren bir 'müftî'dir. Peygamber, toplumda karşılaşılan olayları sonuçlandıran, karara bağlayan bir 'kadı'dır. Yine Hiz. Peygamber, özellikle Medine'ye hicretin ardından hızlı bir biçimde yapılanan İslam Devleti'nin 'başkanı'dır ve nihayetinde O, Amine ve Abdullah'tan olma bir 'beşer'dir.¹⁹⁶ Hiz. Peygamber'in bu sıfatlarına baktığımız zaman, bunlardan bir kısmının Allah'tan aldığı ilahî görevle ilgili bir kısmının da bu görevinin dışında tamamen insanî vasıflarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Şöyle ki; peygamberlik, her hangi bir şekilde insanın kendi çabası, ideali, isteği ya da herhangi başka bir vasfından ötürü elde edebileceği bir görev olmayıp, kişinin kendisinin ya da herhangi birisinin belirlemesi ile elde edilmiş olmasının da hiçbir geçerliliği bulunmamaktadır. Peygamberlik için esas olan; yalnızca Allah tarafından seçilmiş olmak vasfıdır. Bu şekliyle de, tamamen insan iradesi ve müdahalesinin dışında bir konudur. Ancak, müftî olmak, kadı olmak ya da devlet başkanı olmak, ilahî iradenin seçimi ile olmayıp insanların belirlemesi ya da tayini ile gerçekleşmektedir. Hiz. Muhammed'i Peygamber olmasının dışında bir beşer olarak görmemiz gerektiği, öncelikle Kelime-i

¹⁹⁵ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi" a.g.e. s.119.

¹⁹⁶ Muhammed et-Tancî, "İslam Mezhepleri Hakkında Düşünceler", a.g.e. s.60.

şahadet'in muhtevasında vurgulanmış, yine Kur'an ayetleri ve Peygamber'in sözleri ile Müslümanlara tavsiye edilmiş ve sık sık üstünde durulmuş bir konudur.¹⁹⁷ Bu sayede hem daha doğru bir Peygamber tasavvuru oluşturulmaya çalışılmış, hem de İslamiyet'in daha kolay kavranması sağlanmıştır.

Muhammed Tavî et-Muhammed et-Tancî, Hz. Peygamber'in, vasıflarını sıralayarak; peygamberlik ve insani yönünü ayırmaktadır. Buna göre; Allah'tan vahiy alarak insanlara iletmesi peygamberlik görevi olup nakilden ibarettir. Peygamberimiz ifta vazifesini de yine Kur'an ayetlerine bağlı olarak ya da yeni bir ayetin gelmesini beklemek şeklinde yaptığı için elbette ki biraz daha farklı bir konumda hareket etmiştir. Kendisinden sonra vahiy kapısı kapandığından ve artık kimsenin yeni vahiy almak gibi bir durumu olamayacağından tebliğ ve fetva vazifesi Müslümanlara miras olarak bırakılmıştır. Kadı olma durumuna gelince; kadılık görevi insanlar arasındaki düzeninin korunması adına hükümlerde bulunmak ve gerekirse ceza vermek şeklinde uygulandığından, bu görev idarî bir iştir ve devlet başkanının onayı olmaksızın kimse kendisini kadı ilan edemeyecektir. Hz. Peygamber'in imam yani İslam topluluğunun başkanı olması konusu ise tamamen beşerî bir unsurdur.

Hz. Muhammed bir devlet başkanı olarak, can ve mal güvenliklerini tehdit eden gruplara karşı savaş kararı almak, hazinenin mallarının dağıtılması, hazine gelirlerinin toplanması, vali ve kadıların belirlenmesi, ganimetlerin dağıtılması gibi bir takım fiiller gerçekleştirmiştir.¹⁹⁸ Bu fiillerin, Hz. Muhammed'in peygamberlik yönüne mi beşerî yönüne mi dahil olduğunu tartışan Muhammed et-Tancî, devlet başkanlığı görevinin peygamberlik görevine dahil olmadığını savunmaktadır. Her peygamberin gönderildiği kavmin devlet başkanlığı görevini yürütmemiş olduğu gerçeğinden hareketle, devlet başkanlığının peygamberlik şartlarından olmadığı ifade edilmiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Örn. İçin bkz: 3. Al-i İmran, 144;6. En'âm, 162; 39. Zümer, 30-31; 7. A'raf, 188; Buhârî, Ehadisü'l-Enbiyâ 48,50, Buhârî, Nikâh 1, Tirmizî, Zühd 44, Müslim, Fezâil 43.

¹⁹⁸ Muhammed et-Tancî, "İslam Mezhepleri Hakkında Düşünceler", a.g.e. s.63.

¹⁹⁹ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

Muhammed et-Tancı'nin tartışmış olduğu meseleye bir örnekle açıklık getirmek gerekirse, verilebilecek örneklerden birisi de; Bedir ve Uhud savaşı öncesinde, savaşa dair alınan kararlarda, Müslümanlar ve Hz. Peygamber'in aralarında geçen diyaloglar olabileceği görüşündeyiz. Hz. Muhammed ve beraberindeki inananları Mekke'den Medine'ye hicret ettikten iki sene gibi kısa bir süre sonra, müşrikler ve Müslümanlar arasında 624 yılında Bedir savaşı gerçekleşmiş, Allah'ın yardımı ile savaş Müslümanların galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Hz. Muhammed Bedir savaşı öncesi karargâh kurulacak noktayı belirlemiş ve Müslümanlara kararını bildirmiştir. Ancak sahabeden Hubâb İbn Münzir, ordunun konuşlanacağı yerle ilgili Peygamberimize gelerek; "Bu mekânı tercihiniz; bizim herhangi bir değişiklik yapıp da takdim veya tehir tercihimiz olmayan ve Allah'ın size bildirdiği bir vahiy neticesi mi yoksa bu, harp ortamını göz önüne alarak Zatınızın yaptığı bir tercih mi?"²⁰⁰ diye sormuştur. Hz. Muhammed de bunun vahiy olmayıp kendi görüşü olduğunu bildirmiş, Hubâb b. Münzir de başka bir öneride bulunmuştur. Bunun üzerine Hubâb İbn. Münzir'in görüşlerinin isabetli olduğu düşüncesiyle, Hz. Peygamber kendi kararından vazgeçerek O'nun dediğini uygulamıştır.²⁰¹ Yine, benzer bir durumda Bedir savaşının hemen ardından gerçekleşen Uhud savaşı öncesi, savaş stratejisinin belirlenmesi safhasında yaşanmıştır. Bedir'de yaşanan galibiyet, müşriklere karşı vurucu bir zafer elde eden Müslümanları daha da cesaretlenmiş ve özgüvenlerini artırmış, savaşa katılamayan Müslümanlar'ı da teşvik etmiştir. Onlarda aynı şekilde savaşıp benzer bir zafer kazanarak aynı duyguyu tatmak istemişlerdir. Müşriklerin savaş hazırlığında olduğunu öğrenen Müslümanlar Hz. Muhammed başkanlığında toplanarak ne tür bir strateji takip edeceklerini belirlemeye çalıştıklarında Hz. Muhammed Medine'de kalmayı önermiş sahabe de yine bunun kendi görüşü mü yoksa vahiy mi olduğunu sorarak netice de taarruz savaşına karar verilmiştir. Benzer örnekleri birçok konuda daha görebilmekteyiz.

²⁰⁰ Reşit Haylamaz, *Gönül Tahtımızın Eşsiz Sultanı Efendimiz Muhtasar*, Muştı yay. İst. 2010, s.356.

Ayrıca bkz: Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, Beyan yay. Ankara 2011, s.190-198.

²⁰¹ Muhammed İbn Sad, *"et-Tabakatü'l-Kübra"* Kahire: Matbaatu'l-Lecne, Neşri's-Sakaf, 1358, 3/567-568.

Görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'in, Peygamberlik görevi esnasında aldığı bütün kararlar vahiyler doğrultusunda olmayıp, O, ashabıyla istişare etmeye de son derece önem vermiştir. Ancak bu istişareler, O'nun Peygamberlik görevi ile ilgili konularda olmayıp, daha çok günlük yaşamla ilgili konularda olmuştur. Zira Hz. Muhammed bulunduğu toplumda Allah'tan vahiy alan tek beşer olarak, Peygamberlik görevi konusunda yalnızca Allah (c.c) ve Cebrail (a.s) ile muhatap olmuştur. Eğer ki; devlet başkanlığı görevini Peygamberlik görevine dahil etmiş olsaydık, Hz. Peygamber'in bu konuda da yalnızca Allah'tan aldığı emirlerle hareket etmesi gerekli olurdu.

Mezhepler siyasî doktrinler olarak değil, yol gösterici köşe taşları olarak değerlendirilmelidir. Muhammed et-Tancî'nin de sık sık üzerinde durduğu gibi, Kur'an insanlara ilim öğretmek üzere değil, yalnızca rehber olarak gönderilmiştir. Hz. Muhammed de, bir peygamber olarak, Allah'tan aldığı vahiyleri insanlara iletmenin yanında uygulamaları ve karşılaşılan problemlere ürettiği çözümler açısından Kur'an'la birebir uyumlu bir hayat geçirmiştir. Halife ya da kendisinden sonra devlet başkanlığı yapması için seçilecek kişinin belirlenmesi konusunda da, Kur'an'ın emri ve siyasete bütünsel yaklaşımı doğrultusundan hareketle, gizliden veya açıktan herhangi bir işaret bırakmaksızın bu dünyadan göçmüştür. Bu tercihi ile Hz. Peygamber, seçimi Müslümanların kararına bırakmıştır. Siyasetin toplumsal ihtiyaçlara göre, Kur'an'ın temel ilkeleri doğrultusunda, -ki bu ilkeler de adaletin korunması için doğru olanın tercih edilerek hakkaniyetli davranılması²⁰², istişare²⁰³ ve emanetin ehline bırakılması²⁰⁴ olarak bildirilmiştir- uygulanması gerektiğini düşünen Muhammed et-Tancî, Hz. Muhammed'in kendisinden sonra bir halife tayin etmemesinin, İslam dünyası açısından daha isabetli, İslam'ın ruhuna daha uygun ve daha hayırlı olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁵

²⁰² 4. Nisa, 3, 129, 135; 5. Maide, 8.

²⁰³ 42.Şûra, 38.

²⁰⁴ 4. Nisa,58.

²⁰⁵ Muhammed b. Tavîr eMuhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.105.

Din-mezhep ilişkisi noktasında son olarak Muhammed et-Tancî, mezheplerin Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan ve dinin kendisi olmayıp yalnızca dinin anlaşılma biçimleri olduğu hususu göz önünde bulundurularak, herhangi bir konuda bir çıkmaza düştüğümüzde Kur'an'a başvurulması gerektiğini, Kur'an'ın da bize hidayet rehberi olabilmesi için Kur'an'a, mutlaka herhangi bir öngörümüz olmadan yaklaşmamız gerektiğini düşünmektedir. O, bu görüşünü şu şekilde temellendirir: "Kur'an-ı Kerim'in hidayetini, hususiyle akidesini tetkik için onu okuyan kimse –eğer araştırıp tetkik mevzuunda Kur'an'ın ona yardım etmesini istiyorsa- gerekli olan: Peşin bir görüş ve hüküm sahibi olmaması, Kur'an'ı anlamakta kendisine muayyen bir zihniyetle yön veren mezhebinin olmamasıdır. Başka bir ifade ile mezhebinin kendisine öğrettiği şeylerden sıyrılması ve Kur'an'ı herhangi bir mezhebin vazettiği kaide veya prensipten salim olan bir kalp ile okuması icap eder. O, Kur'an'ı kendisine ilham ve hidayet edeceği her şeyi kabul etmeye hazır bir kalp ile okumalıdır. ... Büyük sofiler doğru söylemişlerdir. Demişlerdir ki: "İlim bir pergeldir." Onlar bununla; mezhebe bağlı ilim kaideleri, hakikatleri olduğu gibi, insanın meyledeceği görüş ve mezhebin rengine boyanmadan saf olarak idrak etmekten fikri ve kalbi menederler, demek istemişlerdir."²⁰⁶

²⁰⁶ Muhammed et-Tancî, "Kelam İlmi", Terc: Bekir Topaloğlu, a.g.e. s.248-249.

2. MEZHEPLERİN DOĞUŞUNA SEBEP OLAN AMİLLERİ ELE ALIŞ BIÇIMI

A. Dâhilî Sebepler

Hız. Peygamber zamanında hiçbir şekilde varlıklarından söz edilemeyecek itikadî, fikhî-amelî ya da siyasî oluşumlar, Onun vefatından çok sonra ortaya çıkmışlardır. Dini farklı anlama ve yorumlama biçimleri olan mezhepler, toplum içerisinde gruplar/zümreler şeklinde var olmuş, bir kısmı mevcudiyetini devam ettiremeyerek tarih içerisinde yok olup gitmiş, bir kısmı ise günümüze kadar gelmiştir. Günlük yaşantımızın birçok noktasında kullanmakta olduğumuz mezhep ifadesinin, meydana geliş noktasına bakılmaksızın aynı kelime çatısı altında kullanılmakta olduğunu, Muhammed et-Tancî, şöyle ifade eder: “İslam dininin itikadî ve amelî sahadaki düşünce “okul”ları diyebileceğimiz bu zümreler, dilimizde siyasî, itikadî veya fikhî ayırımına gitmeksizin müştereken mezheb/mezhep adıyla anılmakta”²⁰⁷ dır.

Hiçbir oluşumun herhangi bir tarihi arkasını plandan yoksun, meydana geldiği toplumun kültürel, siyasî, coğrafi, toplumsal izlerini taşımaksızın ortaya çıktığı söylenilemez. İşte Hız. Peygamber’in vefat etmeden önce Müslümanlara miras olarak bıraktığı ve kıyamete kadar Yüce Allah tarafından korunacağı taahhüt edilmiş²⁰⁸ olan Kur’an’ın önderliğinde ve Hız. Muhammed’in sünneti ışığında oluşmuş olan İslam’ın farklı anlama ve yorumlama biçimleri mezheplerin ortaya çıkmasında da birçok sebep etkili olmuştur. Bilim insanlarının her biri, farklı sebepler olsa da, hepsinin ortak olarak ileri sürdüğü bazı sebepler bulunmaktadır. Muhammed b. Tavî et-Muhammed et-Tancî de mezheplerin ortaya çıkış sebeplerini sistematik ve kapsamlı bir şekilde ele almış olmakla birlikte, bir takım ayrıntılara değinmemiş bir kısmını da başlık olarak zikretmemesine rağmen konu içerisindeki vurgularında yer vermiş olduğu görülmektedir. Mezheplerin doğuşuna etki eden sebeplerin, kendi yapmış olduğu tasnifinden yola çıkarak analiz edilmesinin, Onun yaklaşımının daha iyi anlaşılması bakımından yararlı olacağı kanaatindeyiz.

²⁰⁷ Ethem Ruhi Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı yay. İzmir, 2008, s.15.

²⁰⁸ Hicr; 15/19.

Muhammed b. Tavî et-Muhammed et-Tancî, mezheplerin doğuş sebeplerini ikiye ayırmaktadır. Bunlar:

1. Dahilî sebepler; İslam dininin toplumunun yapısı, toplum içerisinde gerçekleşen olaylar ve bu olaylarının sonucunun etkileri,

2. Haricî sebepler; İslam dininin ya da Müslüman toplumunun doğrudan etkisinin olmadığı sebeplerin etkisi.

Muammed b. Tavî et-Muhammed et-Tancî'nin, mezheplerin ortaya çıkış sebeplerini tespit ettiği tasnifi oldukça önemli ve titizlikle oluşturulmuş olmasına rağmen bazı açılardan eksiklikler içermektedir. Sözelimi; dahilî sebepleri sınıflandırırken ya da mezhepler tarihi adına yaptığı bütün çalışmalarının genelinde Arap toplumunun özelliklerine ya da İslamiyet'in içerisine doğduğu ortamın şartlarına hiç değinilmemiş olması, mezheplerin doğuş sebeplerinin tahlil edilebilmesi açısından bir eksiklik olduğu görüşünü gündeme getirmektedir. Bu elbette ki; Muhammed et-Tancî'nin mezheplerin oluşumunu ortaya koyma biçiminin, tarihsellikten ya da sosyolojik temellendirmeden yoksun olduğu anlamına gelmemektedir. Yalnızca, O, tarihî-sosyolojik çerçeveyi Hz. Peygamber dönemi ve bu dönemin ardından genişleyen İslam toplumu ile sınırlı tutmuş, İslamiyet'in içerisinde neşet etmiş olduğu Arap toplumunun yapısı ve genel karakteristik özellikleri üzerinde pek durmamıştır. İslamiyet'in doğuşunun üzerinden çok uzun bir süre geçmeden siyasî veya itikadî olarak meydana gelen oluşumların ortaya çıkış sebeplerinin ya da bu sebepleri hazırlayan unsurların tam olarak anlaşılabilmesi için "Kur'an'ı Kerim'in indirildiği toplumun, bölgenin ve dönemin evveliyatının kısa da olsa tanınmasında yarar vardır."²⁰⁹ Ancak Muhammed et-Tancî, daha çok Hz. Peygamber'den sonraki toplumun ya da olayların yapısına göre değerlendirirken Hz. Peygamber dönemi şartları ve olaylarına da sık sık vurgu yapmıştır.

²⁰⁹ Fırlalı, a.g.e. s.42.

Dinin, insanın hayatını düzenlemek, daha mutlu, daha güzel ve 'istikamet üzere' üzere yaşamasını sağlamak amacı ile bir insan aracılığıyla yine insana gönderilmiş olması bakımından; muhatabı insan kılınmış ve bu nedenle din denilince birlikte anılan varlık insan olmuştur. Yeryüzünde yaşam var olduğu müddetçe de bunun bu şekilde olması kaçınılmazdır. Din insana gönderilmiş ilahi bir mesaj iken, mezhepler de dinin anlaşılma biçimleri olarak insanî oluşumlardır. Bu nedenle de mezheplerin oluşum sebeplerinin anlaşılması noktasında en temelde incelenmesi gereken unsurlardan birisi hiç şüphesiz insan unsurudur. Onat ve Kutlu'nun dediği gibi; "dini anlayan da, yaşayan da, kurumsallaştıran da insandır."²¹⁰ Muhammed et-Tancî, mezheplerin doğuş sebeplerini tasnif ederken 'insan unsuru'nu ayrı bir başlık olarak vermemiş olmakla beraber bütün yazılarında mezheplerin insanî unsurlar olduğu noktasının yanında insan yapısından ve anlayış farklarından kaynaklanan sebeplerin üzerinde önem ve hassasiyetle durmuştur. Bu nedenle 'insan unsuru'nu ayrıca bir başlık olarak vermemiş olmasının bir eksiklik olarak değil tasnifinin yapısından kaynaklanan teknik bir durum olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Yine Muhammed et-Tancî'nin, mezheplerin doğuş sebeplerinden 'Haricî Sebepleri'n içeriğini maddeler olarak yeterli bulmakla beraber, bu sebeplere getirdiği açıklamaların son derece yetersiz olduğu görülmüştür. Bütün eserlerinden yararlanarak bilgiler elde etmeye çalışsak da, O, 'Dâhilî sebepler'i ayrıntılı olarak işlemiş olmasına rağmen 'Haricî sebepler'i aynı düzeyde ele almamıştır.

Muhammed et-Tancî, mezheplerin oluşumuna etki eden sebepleri maddeler halinde ve sistematik olarak vermiştir. Dâhilî sebepleri açıklarken ilk önce 'İslam dininin tabiat ve karakteri' üzerinde durmuştur.

²¹⁰ Onat- Kutlu, a.g.e. s.50.

a. İslam Dininin Tabiat ve Karakteri

İnsanların dünya ve ahiret mutluluğunu inşa etmek maksadıyla yine insanlara hitaben, aralarından seçilmiş bir insan aracılığıyla, 23 yılda tamamlanan ve ismi bizzat Yüce Allah tarafından belirlenen²¹¹ İslam dini; yeryüzündeki son ilahî dindir. İslamiyet, Allah tarafından insanlara iletilen son din olması ve kendisinden sonra, başka vahiy gelmeyecek olması gibi özelliklerinden ötürü, kendinden önceki dinleri kapsayan ve yeryüzündeki bütün insanların bütün çağlar boyunca ihtiyacını karşılayabilecek içerikte, evrensel bir dindir. İslam dini, “karmakarışık ve korkunç tezatlarla dolu içtimaî, iktisadî, ahlakî ve dinî anlayışın hüküm sürdüğü, insan şeref ve haysiyetinin sadece kabile şerefi ile eş tutulduğu, her türlü insanî değer “değer” olma vasfını yitirdiği bir coğrafyada, Mekke’de, 610 Miladî yılında Hz. Muhammed (s.a.s.)’e indirilen ilk vahiyle başlamış ve Medine’de 632 yılında tamamlanmıştır.”²¹²

İslam dini, gönderilmiş olduğu toplumun ihtiyaçlarından hareketle, tüm insanlara yol gösterecek temel ilkeler şeklinde, yirmi üç yılda tamamlanmıştır. Kendinden önce gönderilen dinleri kapsıyor olmakla birlikte bir takım karakteristik özellikleri bulunmaktadır. Bunların en başında, hitap etmiş olduğu kitleye yüklediği misyon gelmektedir. İslamiyet, insanı Allah’ın yeryüzündeki halifesi olarak görür²¹³ ve ondan aklını kullanmasını ister. Kur’an-ı Kerim içerisinde defaatle geçen; “düşünmüyor musunuz?”²¹⁴, “hiç mi akıl etmiyorsunuz?”²¹⁵ ifadesindeki ayetler, insanın sorgulamasını, düşünmesini, sonuç çıkartmasını, neticesinde de Kur’an’ın nihai hedefi olan ‘doğru yol’u bulmasını istemesinin bir sonucu olarak görülmelidir. İnsana hitaben gönderilen ve her fırsatta insandan düşünmesini isteyen İslam dininin bu özelliği neticesinde farklı görüşlerin ortaya çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Zira, farklı özelliklere sahip her bir insanın olaylara bakışı, yorumu ve olayları değerlendirme biçimi farklıdır. Bu farklılıklar da insanların “yeteneklerinden, bilgi birikimlerinden, kapasitesinden ve içinde yetişmiş olduğu ortamlardan”

²¹¹ 3. Al-i İmran,19; 5. Maide, 3.

²¹² Fiğlalı, a.g.e. s.47.

²¹³ 2. Bakara, 30; 6. En’am, 165; 35. Fatır, 39.

²¹⁴ 32. Secde, 34; 6. En’am, 50.

²¹⁵ 11. Hud, 51; 12. Yusuf, 109.

kaynaklanmıştır.²¹⁶ Her insanın anlayışı, zekâ yapısı ve içerisinde yetiştiği kültür farklı olacağından, İslam'ın düşünmeyi emreden hükmü neticesinde farklı görüşler oluşmuştur. O, bu durumu "Kur'an-ı Kerim bize düşünmeyi emretmiştir, biz de düşünmüşüzdür ve netice de ihtilaf etmişizdir"²¹⁷ şeklinde yorumlamaktadır.

Muhammed et-Tancî, mezheplerin doğuşuna etki eden sebepler içerisinde insan unsurunu doğrudan zikretmemiş olmasına rağmen, dinin anlaşılması noktasındaki insan unsuru hakkındaki yorumları ile meseleye açıklık getirmiştir. Dinin bu emri olduğu sürece aramızda düşünce farklarının olmasının doğal bir durum olduğunu ve bunun kötü bir şey olmadığını ifade eden Muhammed et-Tancî, bu emrin varlığının din anlayışındaki yorum farklılıklarının sebeplerinden en önde geleni olduğunu bildirmektedir.²¹⁸

İslam dininin, yorum farklılıklarının oluşması noktasında etkili olan bir diğer özelliği de şüphesiz, İslamiyet'in insanlara tanıtmış olduğu düşünce ve vicdan özgürlüğüdür. İslamiyet, ilk emri olan "Oku" ayetinden itibaren insana düşünmeyi ve ilmi emrettiği bütün ayetlerinde şu veya bu kişiye, kitleye ya da gruba hitaben değil, kadın erkek ayırt etmeksizin bütün Müslümanlara hitap etmiştir. Muhammed et-Tancî, İslam dininde yer alan düşünce ve vicdan özgürlüğünü özellikle Fatiha suresi 4. Ayetten yola çıkarak açıklamaktadır. Buna göre; Kur'an-ı Kerim içerisinde, üzerinde ısrarla durulan iki mühim mesele 'ulûhiyet' ve 'beşeriyet'tir. Farz namazlar içerisinde, günde 17 defa Fatiha suresinin okunmasının istenmesinin temel sebeplerinden biri de bu vicdan özgürlüğüne ve Allah ile kul arasında hiçbir vasitanın olmamasına vurgu yapılmak istenmesidir. O'na göre, Fatiha suresi 4. Ayette geçen "Yalnız sana tapar ve yalnız senden yardım isteriz" ifadesi Arap Dili yönünden 'hasr' ve 'te'kid' ifade ettiği için kul ile Allah arasındaki vasitanın ortadan kalkması demektir.²¹⁹

²¹⁶ Hasan Onat, "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, 2004, s.11.

²¹⁷ Muhammed et-Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1994, sayı:1, SDÜ Basımevi, 1994, s.43.

²¹⁸ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.43.

²¹⁹ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s. 98-99.

İslam'daki düşünce özgürlüğünün önemi üzerinde hassasiyetle duran Muhammed et-Tancî, İslam'ın insana on dört asır önce mutlak surette tanıdığı bu özgürlüğün Avrupa'da ancak savaşılarak elde edildiğinin altını çizmektedir. O, Avrupa'da ortaya çıkmasından on asır önce İslamiyet'in insanlara tanıdığı bu hakkın, Avrupa'da Fransız İhtilâli ile birlikte, bin yıl gibi uzun bir süre sonra, üstelikte savaşılarak, kan dökülerek elde edilmiş olmasının İslamiyet ile Fransız ihtilâli arasındaki muazzam bir fark olduğunu vurgulamıştır.²²⁰ Bu hürriyet her Müslüman'a verilmiş ve her Müslüman da Kur'an'ı okuyup anlamakla yükümlü kılınmıştır.

İslam'ın bir diğer özelliği de kuşkusuz; ruhbanlık gibi bir oluşumun kendisinde bulunmamasıdır. İslam'ın emirlerinin geldiği dönemde, Hz. Peygamber'in hayatta olması ve insanların sorunlarına tek bir yerden çözümlerin getirilmesi özellikle dini meselelerdeki görüş çeşitliliğini en aza indirmiştir. Ancak İslam dininin tamamlanmasının ardından Hz. Peygamber'in bu dünya'dan göç etmesi ile birlikte Müslümanlar Kur'an ve emirleri ile baş başa kalmışlardır. Montgomery Watt'ın ifadesiyle; "İslam, neyin "hak inanç" olduğunu yetkili bir biçimde ortaya koyabilen Hristiyan Kilisesinin Ruhânî Konsey'i ile kıyaslanabilecek bir kuruluşa sahip değildi."²²¹ Kâhinlik ve ruhbanlık, kutsal kitapların okunup tefsir edilmesi görevini tek bir gruba verirken, İslam dini kadın, erkek bütün Müslüman'ların Kur'an'ı okuyup anlamalarını emrederek kâhinlik ve ruhbanlığın önünü kapatmıştır.²²²

Netice olarak, İslam; yegâne muhatabı olan insandan düşünmesini, aklını kullanmasını ve yorum yapmasını ister. İnsan düşünürken, mutlak bir fikir ve vicdan özgürlüğüne sahip olup, Allah ile arasında hiçbir varlık ya da kurum olmaksızın doğrudan iletişim kurabilmektedir. İslamiyet'te insanların Peygamber'den başka din hakkında danışabilecekleri bir kurum ya da merciinin bulunmuyor olması da kuşkusuz yorumların çeşitlenmesini sağlamıştır. Muhammed et-Tancî, dinin tabiat ve karakterini tanımlarken, insanın özellikleri üzerinde de durmuştur. Sonuçta insan yapısının farklılıklarına İslamiyet'in özellikleri de eklenince mezhepleri ortaya

²²⁰ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

²²¹ Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev:E. Ruhi Fırlı, Umran yay. Ankara, 1981, s.6.

²²² Muhammed et-Tancî, "Mehepler Tarihi" Terc: Bekir Topaloğlu, a.g.e. s.100.

çıkması kaçınılmaz olmuştur. Bu durum İslam düşüncesi açısından bir zenginlik olmasının yanında zaman içerisinde yorum farklarının kurumlaşmaya başlaması, eleştiri ve sorgulamadan yoksun bir hale bürünen düşünce yapılarını meydana getirmiş ve bu durum insanların İslamiyet'i doğru anlamaları noktasında ciddi engeller haline gelmiştir.²²³

b. Kur'an ve Hadis'in Üslûbu

Muhammed et-Tancî, İslam dininin kaynağını teşkil eden Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sahih hadislerinin üslûbunun, farklı anlama ve yorumların çıkışında önemli rol oynadığını etraflıca analiz etmiştir.

Yüce Allah tarafından Melekler aracılığı ile Peygamberlerine iletilen kutsal kitaplar, içerisinde yer alan emir ve yasakların beşerî dilde yazılması suretiyle meydana gelmiştir. Kur'an-ı Kerimde yer alan bilgiye göre Peygamberler gönderilmiş oldukları kavimlerin dilleri üzerinedirler.²²⁴ Bu noktadan hareketle; kutsal kitaplarda 'mana' ve 'lafız' olmak üzere iki temel unsur bulunmaktadır. Kutsal kitapların kaynağı tek olduğu için mana değişmez, ancak lafız, toplumdan topluma hatta insandan insana bile değişebilmektedir. Muhammed et-Tancî, Kur'an'ın bu özelliğinin mezheplerin doğuşunda önemli bir unsur olduğunu belirterek; mezheplerin Kur'an-ı Kerim'in temel hedefi ve bu hedefi ifade ettiği ibareler arasındaki ihtilaflardan doğduğunu ifade etmekte ve bunların anlaşılması veya görülmemesinden ötürü bir takım ayrılıkların zuhur ettiğini bildirmektedir.²²⁵

Kur'an'ın bir diğer özelliği de içerisinde yer alan cümlelerin farklı farklı tefsir edilmeye müsait olmasıdır ki; bu özelliği de yine mezheplerin doğuşuna etki etmiştir.²²⁶ Zira Kur'an-ı Kerim kendi konuları içerisinde 'amel' ve 'itikad' olmak üzere iki temel noktadan söz eder. Ancak "Kur'an mevzulara göre terkip edilmiş

²²³ Hasan Onat- Sönmez Kutlu, a.g.e. s.55.

²²⁴ 14. İbrahim, 4.

²²⁵ Muhammed et-Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s.32.

²²⁶ Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.45.

değildir. Öyle olsaydı içinde akaide dair müstakil bir kısım, ahlaka dair başka bir kısım, amellere ve şer'î tekliflere dair üçüncü bir kısım, kıssa ve milletlerin haberlerine dair de dördüncü bir kısım bulunurdu.”²²⁷ Ancak Kur'an'ın terkihi bu şekilde olmayıp, sorulan bir soru, yaşanan bir olay ya da herhangi bir konuda oluşan herhangi bir ihtiyacı karşılamak üzere indirildiğinden çeşitli konularda belirli bir düzene uymadan hatta bazen de aynı konuyu çeşitli şekillerde tekrar tekrar ele alacak şekilde olmuştur. Vahiylarin henüz tamamlanmadığı ve Hz. Peygamber'in de hayatta olduğu süre içerisinde sahabeler, hangi ayetin hangi olaya dair gönderildiği ya da ihtiyacın içeriği gibi unsurları bildiklerinden nüzul sebebini müşahade edebiliyorlardı. Hz. Peygamber'in de hayatta olması herhangi bir ihtilafın yaşanmasına mahal vermiyordu. Ancak unutmamak gerekir ki; Kur'an sadece belli bir toplumun karşılaştıkları problemleri halletmek ve onlara çözüm üretmek üzere gönderilmiş bir kitap değildir.

Kur'an-ı Kerim çağlar boyu bütün insanların ihtiyaçlarına cevap verebilecek özellikte, evrensel olarak gönderilmiş bir kitaptır. Dolayısı ile “hikmet ve belagat öyle gerektirdi ki; Kur'an'ın cevabı her sual sahibinin haline uygun olsun ve ayetin sebebine de münasip bulunsun.”²²⁸ Kur'an'ı Kerim'in söz konusu özelliği, ayetlerin nüzul sebeplerini müşahade edememiş Müslümanlar açısından sanki ayetler arasında ihtilaf söz konusu imiş gibi bir intibaa sebep olmuş onlar da Kur'an içerisinde ayetleri gruplandırma yoluna gitmişlerdir. Ayetlerin nüzul sebeplerinin bilinmemesinden kaynaklanan tenakuzu Muhammed et-Tancî şöyle açıklar: “... bilâhare gerektirici sebepler ortan kalkınca ve her birinin kendine has bir durumu olan sual sahipleri de aradan çıkınca Müslümanlara öyle geldi ki, sanki Kur'an'ın bazı ayetleri birbirleriyle ihtilaf halindedir. Hâlbuki onlar –nüzul sebepleri bilinse- aslında ihtilaf ve tenakuz halinde değildir.”²²⁹ Durum böyle olunca da özellikle ayetlerin nüzul sebeplerini birebir müşahade etme fırsatı bulabilen neslin ardından gelen Müslümanlar arasında Kur'an ayetlerinin anlaşılma biçimleri farklı olmuştur. Aynı mevzua dair ayetlerin muhtevaları farklı gibi görününce de bunlarda hangisinin esas

²²⁷ Muhammed et-Tancî, “Kelam İlmi”, a.g.e. s.247.

²²⁸ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

²²⁹ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

kabul edileceği noktası Müslümanlar arasında ihtilaf mevzuu olmuştur. Bu noktanın gayet doğal olduğunu ifade eden Muhammed et-Tancî, özellikle mezheplerin zuhur etmesinin ve görüşlerinin sistemleşmesinin ardından bu sefer de mezheplerin hangi ayetin ne şekilde esas kabul edileceğinin tayini noktasında ihtilaf ettiklerini ancak artık bu hususta yanlış davranmış olduklarını ileri sürerek bu konudaki görüşünü şöyle temellendirir: "... fırkaların uleması kendi mezheplerinin prensip ve usullerini, Kur'an ayetlerinin manalarını tahkik ve tayin etmekte hakem olacak birer esas kabul etmişlerdir. Adı geçen fırkalar, Kur'an'ı hakem tayin edip, onun kendilerinin hareket tarzı ve inançlarına dair hükmüne boyun eğmesine, iş tersine dönmüş bu fırkalar, bunların prensip ve usulleri hakem olmuş ve mezheplerinin kaideleri uyarınca Kur'an'a yön verip O'nu tefsir etmekte baş ve hakim rolü oynamıştır."²³⁰

Kur'an-ı Kerim'in; mana-lafız arasındaki farklılık ve esbab-ı nüzul'ün önemi gibi temel özelliklerinin yanında bir önemli özelliği daha vardır ki; o da Kur'an'ın üslûbu meselesidir. Kur'an-ı Kerim'in insanlara iletmek istediği noktaları aktarım şekli yani ayetlerin dili itibari ile insanların farklı düşünmesine zemin ve imkân hazırlamaktadır. Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim Allah'ın Peygamberine vahyettiklerinden ibaret olup her ne kadar Arap dilinin bütün inceliklerini bilebilen bir topluma gönderilmiş de olsa, içeriğinde öyle noktalar vardır ki; bunların insanlar tarafından anlaşılıp algılanması her biri açısından aynı derecede olamamaktadır. Kur'an-ı Kerim içerisinde yer alan bir takım bilgiler insanların duyuları ile idrak edemeyecekleri türdendir. Arapça her ne kadar Kur'an-ı Kerim dili olsa da, Kur'an-ı Kerim içerisindeki hükümleri rahatlıkla ifade edebilse de ayetlerin aktardığı öyle hususlar vardır ki; bunları açıklama noktasında aciz kalmıştır. Muhammed et-Tancî'ye göre bunun nedeni; bu dünyaya ait dillerin ahiret hayatını anlatma noktasında eksik kalmasıdır. O, bunu, "diller ahiret âlemini ifade etmekten acizdir"²³¹ şeklinde yorumlamıştır.

²³⁰ Muhammed et-Tancî, "Kelâm İlmi", a.g.e. s.248.

²³¹ Muhammed et-Tancî, "İslâm Mezhepleri ve Tarihi", a.g.e. s.90.

Muhammed et-Tancî, Kur'an-ı Kerim içerisinde yer alan ayetleri, Al-i İmran suresi 7 ve 8. ayetlerden hareketle ayetleri 'muhkem' ve 'müteşabih' olarak ikiye ayırmaktadır. Ayetler şöyledir:

*"Sana Kitab'ı indiren O'dur. O'nda Kitab'ın temeli olan kesin anlamlı ayetler vardır; diğerleri de çeşitli anlamlıdır. Kalplerinde eğrilik olan kimseler, fitne çıkarmak, kendilerine göre yorumlamak için onların çeşitli anlamlı olanlarına uyarlar. Oysa onların yorumunu ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar: 'Ona inandık, hepsi Rabbimizin katındandır' derler. Bunu ancak akıl sahipleri düşünebilir."*²³²

Yukarıdaki ayette Kur'an-ı Kerim içerisinde yer alan hükümler bizzat Allah tarafından 'muhkem' ve 'müteşabih' olarak ikiye ayrılmış durumdadır. Buna göre 'muhkem' ayetler; içerisinde net hükümlerin bulunduğu, okuyan her kişi tarafından aynı sonuçlara ulaşılabilen, kastettiği mananın açıkça belli olduğu ayetlerdir. Namaz, oruç, zekat, hac, helal, haram gibi konular 'muhkem' ayetlerin alanına girmektedir. 'Müteşabih' ayetler ise; 'muhkem' ayetlere oranla anlamları daha kapalı olan, kendisinden kast olunan mananın açık olmadığı, okuyan her kişi tarafından kolaylıkla anlaşılıp net bir hükme varmanın mümkün olmadığı, "insanın algı alanını aşan "dünya"dan bahseden ayetlerdir."²³³ Semavî bir kitap olan Kur'an içerisinde gaybî bilgilere dair ayetlerin var olması zorunlu olacağından bu ayetlerin anlamı, Kur'an'ın bütünlüğü göz önünde bulundurularak ve 'muhkem' ayetlerin hükümleri ışığında değerlendirilip, kastettikleri anlamların kavranabilmesi için de te'vil yoluna başvurmak gerekir.²³⁴ İslam dinine ait nassların anlaşılması amacıyla kullanılması makbul kabul edilen bir yöntem, bir anlama aracı olan te'vil; "Kur'an ve hadisin zâhirinin delâlet ettiği akla yakın ve tercihe şâyan manayı reddedip, gizli, ihtimalli ve mecruh bir manayı kabul etmek"²³⁵ olarak tanımlanmıştır.

²³² 3. Al-i İmran, 7, 8.

²³³ Mesut Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'an (Kur'an İlimleri)", *Tefsir* isimli kitap içerisinde, Edit Mehmet Akif Koç, Grafiker yay. Ankara, 2012, s.341.

²³⁴ Fiğlalı, a.g.e. s.63.

²³⁵ Muhammed et-Tancî, "İslam Mezhepleri ve Tarihi", a.g.e. s.70.

Muhammed et-Tancî, Kur'an-ı Kerim'in, bir taraftan müteşabih ayetlerin yorumlanmasından insanları menederken, diğer taraftan insanları düşünmeye teşvik etmekle tenakuza düşmüş olup olmayacağını sorgulamaktadır. Kur'an müteşabih ayetleri yorumlamayı insanlara yasakladığı halde nasıl olur da İslam âlimleri bu emre riayet etmeyip te'vil yoluna gidebilir? Muhammed et-Tancî, bu konuyu şöyle açıklar: Kur'an-ı Kerim kat'î surette insanlar tarafından anlaşılacak üzere gönderilmiştir. Allah insanlara bilinmeyen ve anlaşılmayan bir dil ile emirler ve yasaklar yüklemeyiz. O zaman ilgili soruya şöyle cevap verilir: "İslam'ın ilk devirlerinde te'vile giren kimseler te'vil için gerekli malzemeye ve şartlara sahip bulunmadan hüküm vermeye ve mana çıkarmaya başladılar. Halbuki; Kur'an'ın tümünün nüzûlünü bekleseler, bütün Kur'an ayetlerini okusalar, şu iki durumdan biriyle karşılaşacaklardı. Birincisi: Çok defa Kur'an'ın sonra inen ayetlerinin daha önce ve kapalı kalan ayetleri tefsir ettiğini görecektik. İkincisi: Müteşabihlerin manasını ve hüküm verebilmek için lüzumlu malzeme olan muhkem ayetlerin hepsine sahip olabileceklerdi."²³⁶ Dolayısıyla O, Kur'an-ı Kerim müteşabih ayetleri te'vil etmeyi değil, müteşabih ayetleri anlamamızı sağlayacak muhkem ayetlerin tamamına vakıf olmadan ve nüzûl süresinin tamamlanmasını beklemeden eksik bilgiler ile te'vil etmeyi ve böylece insanlar arasında fitne çıkartılmasını eleştirmektedir.

Netice olarak da Kur'an'ın üslûbundan kaynaklanan 'muhkem' ve 'müteşabih' ayetlerin varlığı Müslümanların 'Mufavviza' veya 'selefiye' olarak bilinen ve söz konusu ayetlerin bilgisinin yalnızca Allah katında olduğunu düşünenler ile, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılıp amel edilmek üzere gönderilmiş olması gerçeğinden hareketle bu ayetlerin te'vil yolu ile anlaşılabilirliğini savunan 'Müevvile' veya 'Halefiyye' olarak iki grubun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²³⁷

²³⁶ Muhammed et-Tancî, "İslam Mezhepleri ve Tarihi", a.g.e, s.94-95.

²³⁷ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

c. Çeşitli Fikirlerin Doğmasına Sebep Olan Dâhilî İhtilaflar

İslam toplumunda Hz. Peygamber'in vefatını müteakip gelişen bir takım olayların neticesinde; aynı konuda farklı görüşlerin ortaya çıkması doğaldır. Nasıl ki; izlenen bir film, dinlenen bir konferans, yapılan bir ziyaret her insanda farklı etkiler bırakabiliyorsa, Hz. Peygamber'den sonra Kur'an'la ve toplumsal olaylar da Müslümanlar üzerinde farklı etkiler bırakmıştır. Onlar da karşılaştıkları bu durumlara farklı yorumlar getirmişlerdir. Bu farklı fikir ve yorumlar ilk dönemlerde belli olay ve görüşler neticesinde oluşmuş, süreç içerisinde söz konusu ihtilaflar fırkalaşmaya dönüşmüştür. Muhammed et-Tancî, mezheplerin doğuşuna etki eden sebepleri maddeler halinde sistemleştirirken "çeşitli fikirlerin doğmasına sebep olan dâhilî ihtilaflar" başlığı altında olayları sırasıyla işlemiştir. Bu ihtilafları Muhammed et-Tancî'nin görüşleri ışığında, O'nun tasnifine göre vermeyi uygun gördük. Dolayısı ile Muhammed et-Tancî'nin mezheplerin doğuşuna etki eden unsurları ele alış biçimini Muhammed et-Tancî'nin sıralamasına sadık kalarak vermekle birlikte; yalnızca bu noktada Muhammed et-Tancî'nin sınıflandırmasından farklı olarak başlıklandırma yoluna gidilmiştir.

1. Hilafet

Hz. Muhammed'in vefatının ardından Müslümanların ilk olarak, Hz. Peygamber'den sonra kimin halife olacağı hususu ilgilenmişlerdir. Çünkü, Hz. Muhammed'den sonra kimin devlet başkanı olacağı hususu ne herhangi bir ayetle ne de Peygamber'in herhangi bir işareti veya sözü ile belirlenmiştir. Müslümanlar, "her türlü işlerini yürütecek yani devleti yönetecek kimseyi tayin"²³⁸ etme sorununu kendilerinin çözmesi gerektiğine inandılar. Siyasetin, farklı görüşlerin doğmasına etkileri konusunu ele alınmadan önce, halife ve hilafet kavramlarının tanımlanmasında fayda vardır. Sabri Hizmetli bu kavramları şu şekilde açıklamaktadır: "İslam tarihinde, Hz. Muhammed'in vefatından sonra, devleti ve

²³⁸ Fiğlalı, a.g.e. s.69.

ümmeti yöneten kişiye genellikle “halife”, yönetimine de “hilafet” denmiştir. Halife yerine “imam” veya “Emîr’ül-mü’minîn”, hilafet yerine “imamet” isimleri de kullanılmıştır.”²³⁹ Hz. Peygamber’in defin işlemi henüz gündeme gelen halife tayini meselesi, Müslümanlar arasında ilk görüş ayrılıklarının sebebi olarak görülür,²⁴⁰ Ayrıca daha sonra yaşanacak ihtilafların da birincil müsebbibi olduğu kanaatindeyiz.

Müslümanlar, Hz. Peygamberin örneği ışığında eski cahiliye adetlerini bırakıp yepyeni bir dinî ve sosyal yaşam tarzı geliştirdiler. Hz. Peygamber’in, hayata veda etmesi şüphesiz Müslümanları derinden sarstı. Bir tarafta, O’nun öldüğüne inanmak istemeyenler diğer tarafta acı gerçek karşısında yasa boğulanlar vardı. Ancak Hz. Muhammed her şeyden önce bir beşerdi ve her canlı gibi o da ölümü tadacaktı. Derhal toparlanmak zorunda olan Müslümanlar için halledilmesi gereken acil işler vardı. Hz. Peygamber’in yakınları, cenaze işlemleri ile ilgilenirken, bir grup Müslüman da Benî Saide Sakifesi’nde toplanarak kimin halife olacağına karar vermeye çalışıyordu. Zira “birçok problemle karşı karşıya kalan Müslümanlar, Allah’ın Kitabı ve Peygamber’in Sünneti’nin rehberliğinde sorunlarını çözmek, birlik ve beraberlik içinde varlıklarını”²⁴¹ sürdürmek zorunda olduklarının bilincinde idiler.

Muhammed et-Tancî, Hz. Muhammed’in Peygamberlik ve devlet başkanlığı görevlerinin ayrı olduğunu vurguladıktan sonra, hilafet konusunda herhangi bir nass ve tayin olmadığını belirterek ‘Kırtas Hadisesi’ olarak bilinen olaya değinmiştir. O, Peygamber’in, tüm ısrarlara rağmen kendisinden sonra kimin halife olacağı hususunda herhangi bir yönlendirmede bulunmaksızın vefat etmesini İslam ruhuna daha uygun bulur.²⁴² Muhammed et-Tancî, özellikle mezheplerin doğuşuna zemin hazırlayan ve İslam cemaatinin bölünmesine sebep olan Benî Saide olayı üzerinde durur.

²³⁹ Sabri Hizmetli, “Genel Olarak Raşit Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri”, *AÜİFD*, Ankara, 1999, s.30.

²⁴⁰ Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş’arî, *Makâlatu’l-İslâmiyyîn ve’htilâfu’l-Mûsâllîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, I-II, Beyrut, 1990, I/ 39.

²⁴¹ Sabri Hizmetli, a.g.m. s.27

²⁴² Muhammed et-Tancî, “Mezhepler Tarihi”, a.g.e. s.105.

Muhammed et-Tancî, Müslümanların arasındaki ilk ihtilafı Hz. Ebu Bekir'in halife seçildiği toplantıdan itibaren başlatmaktadır. O'na göre "amelî bakımdan bey'at usulü ile Hz. Ebu Bekir'in Müslümanlara halife olması ile neticelenen"²⁴³ ve İslam cemaatini dört gruba ayıran toplantıda alınan kararlar ve toplantı esnasında oluşan fikirler sonuçları bakımından son derece önemlidir. Zira; "mezheplerin çıkışını intac eden sebeplerin karşılıklı olarak ortaya konulduğu bir hadisedeki tarafların konuşmalarını ve ileri sürdükleri delilleri bilmek, mezhepleri doğuran sebepleri yakalamak bakımından mühimdir."²⁴⁴

Muhammed et-Tancî, Muhacirlerin Hz. Peygamber'in vefatından önce halifelik konusuna hazırlıklı oldukları kanaatindedir.²⁴⁵ Hz. Peygamber'in vefatı ile oluşan teessür ve cenaze işlemleri ile ilgilenmek gibi sebeplerden ötürü, henüz cenaze kalkmadan halife seçimi ile ilgili bir girişimde bulunmayı düşünmediklerini ifade etmektedir.²⁴⁶

Halifenin kim olacağı konusunda herhangi bir vasiyet ya da işarette bulunmadan vefat eden Hz. Peygamber'in ardından Ensar Benî Saide Sakifesi'nde toplanarak Sa'd b. Ubade isimli sahabeyi aday göstermişlerdir.²⁴⁷ Hasta ve yaşlı olmasına rağmen hilafetin Ensar'da kalmasını isteyen Sa'd b. Ubade, Muhacirlerin, Peygamber'i korumaya güçlerinin yetmediğini, halkı yönetmek işini elinde tutmak istediklerini ancak, Peygamber'e ve davetine iman edip, İslam'ı kuvvetlendirip yücelten, Peygamber'in kendilerinden razı olarak vefat ettiği Ensar'ın bu işe daha layık olduğunu ifade eden bir konuşma yapmıştır.²⁴⁸ Ensar'ın halife seçimi için toplantı yaptığını öğrenen Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir'e durumu haber vererek birlikte toplantıya katılırlar. Toplantıda alınan karara karşılık Hz. EbuBekir, "... Putperestliğin Araplarca benimsendiği için atalarının dinin bırakmanın onlara zor geldiğini; Resulullah'ın kavminden olan ilk Muhacirler'in ona iman ettiklerini ve maddi-manevi yardımda bulunduklarını; onunla birlikte kavminin şiddetli eza ve cefalarına

²⁴³ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.105.

²⁴⁴ Muhammed et-Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s.54.

²⁴⁵ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.107.

²⁴⁶ Muhammed et-Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", s.54.

²⁴⁷ İbn Sa'd, Tabaku'l-Kübra, III/182.

²⁴⁸ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.106.

dayandıklarını; kendileriyle alay edilmesine aldırış etmediklerini; düşmanlarının sayıca çok, kendileri az olduğu halde eziyetlere tahammül edip korkmadıklarını; veryüzünde Allah’a ilk ibadet edenlerin Muhacirler olduğunu ve Hz. Peygamber’in dostları, akraba ve kavmi oldukları için “emirlik”in onların hakkı olduğunu; bu konuda kendileri ile ancak zalimlerin mücadele edeceğini; oysa Ensar’ın meziyet ve faziletlerinin inkar edilemeyeceğini; ilk Muhacirler’den sonra Ensar derecesinde şeref sahibi kimse olmadığını”²⁴⁹ belirten bir konuşma yaparak Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde b. Cerrah isimli bir sahabeyi aday göstermiştir.²⁵⁰ Onlar da Hz. Ebu Bekir’in daha uygun olduğunu söyleyerek ona biat etmiş ve neticede Hz. Ebu Bekir halife olarak belirlenmiştir.

Basit bir başkanlık seçimi gibi yaşanan bu olay Müslümanların fikrî yapısı ve sosyal yaşantısında büyük bir dönüm noktası olmuştur. Halifenin belirlenmesi için Benî Saide Sakifesi’nde toplanılması İslam cemaatini dört gruba ayırmıştır. Hz. Ebu Bekir’in halife olması gerektiğini düşünen birinci grup, Hz. Ali’nin halife olması gerektiğini düşünen ikinci grup, hiçbir fikir beyan etmeyen üçüncü grup ve Ensar’dan Sa’d b. Ubade’nin halife olması gerektiğini düşünen dördüncü grup.²⁵¹

Hz. Ebu Bekir’in halife tayin edilmesi ile halledilmiş gibi görünen mesele tarih içerisinde süregelen tartışmalara ve çeşitli bölünmelere sebep olmuştur. Dolayısı ile Muhammed et-Tancî, hilafet meselesinde her şeyden önce iki tartışma noktasının olduğu ve bu iki meselenin üzerinde durulduğunu ifade etmiştir. Birinci olarak: Halife olmaya kimin daha layık olduğu, Muhacirler mi? Yoksa Ensar mı? İkinci olarak: Muhacirler’den kimin daha layık olduğu, Ebu Bekir mi? Yoksa Ali mi?²⁵²

Muhammed et-Tancî, İslam cemaatinin ilk ciddi bölünmesine sebep olan ve yüzyıllar boyu etkisi devam edecek olan Sakife toplantısının sonuçlarının önemi üzerinde titizlikle durarak son derece önemli noktalara işaret etmiştir. Halife tayini noktasında ashabın takip ettiği yolun niteliğinin, konu ile ilgili herhangi bir ayet veya

²⁴⁹ Fığlalı, a.g.e. s.70.

²⁵⁰ Muhammed et-Tancî, “Mezhepler Tarihi”, a.g.e. s.109.

²⁵¹ Muhammed et-Tancî, “Mezhepler Tarihi”, a.g.e. s.105.

²⁵² Muhammed et-Tancî, “Mezhepler Tarihi”, a.g.e. s.106.

hadisin zikredilmemiş olması ve o ortamdaki bu görevi yerine getirebilecek en uygun kişinin Ebu Bekir olması gibi nedenlerden ötürü olduğunu dile getirir. Muhammed et-Tancî, bu süreci tanımlarken belki “olay tamamen Arap geleneklerine göre cereyan eden bir kabile başkanını belirleme faaliyetinden ibarettir”²⁵³ ya da “ilk Müslümanların hilafet işinin insana bırakılmış bir iş olduğunun bilincindeydiler”²⁵⁴ gibi ifadeleri doğrudan kullanmamıştır. Ancak bu noktadaki cümleleri, O’nun da yukarıdaki gibi düşündüğünü göstermektedir: “Ashab-ı Kiram’ın hilafet mevzuunu münakaşa tarzı, halife tayinindeki metodları ve bu meyanda ileri sürdükleri deliller, bütün bunlara delalet etmiştir ki, Rasulullah’ın (s.a.v.) şahıs olarak bir halife tayin etmemiş ve bu işi devlet işlerini idare etmeye muktedir ve elverişli gördükleri kimseyi riyasete seçmek üzere İslam ümmetine terk etmiştir. Sahabenin çoğunluğu hilafeti böyle anlamıştır.”²⁵⁵

Hilafet seçimi toplantısının ardından mezheplerin doğuşuna etki edecek pek çok görüş ortaya atıldı. Muhammed et-Tancî, bu toplantıda yapılan tartışmalar ve eleştirilerle ilgili şu tespitleri yapmıştır:

1. Gerek Muhacirler, gerekse Ensar Hz. Peygamber’in vefatından önce halifelik konusunda bir takım beklentilere sahipti. Yani sahabeler bir takım ‘siyasi iktidar mücadelesi’ içerisine girmişlerdi.

2. Benî Saide toplantısı oldu bittiye getirilmiş, Haşimoğulları toplantıya dahil edilmemiş ve herkesin görüşü alınmamıştır.

3. Kureyş kabilesinin toplantıya katılmamış olması ve Ensar arasındaki Evs Hazreç kabileleri çekişmesinden yararlanan Ebu Bekir halife seçilmiştir.

4. Efdal varken mefdülün seçilmesi doğru değildir. Dolayısı ile gerçek imam Ali’dir, Ebu Bekir değildir.

²⁵³ Fığlalı, a.g.e. s.92.

²⁵⁴ Mehmet Atalan, “Hz. Muhammed’in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları”, *Fırat Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2, (2004), Elazığ, s.65.

²⁵⁵ Muhammed et-Tancî, “Mezhepler Tarihi”, a.g.e. s.110.

5. İmamet seçimle değil, nass ve tayin ile olmalıdır.²⁵⁶

Muhammed et-Tancî, 'ye göre, bu itiraz ve eleştirilerin gölgesinde halife tayini gerçekleşmiş ve ortaya dört grup çıkmıştır. Hz. Ebu Bekir'e biat edenler zaman içerisinde Ehl-i Sünnet mezhebini oluşturmuş, Ali b. Ebi Talib'e bağlı olanlar Şia mezhebini oluşturmuş, Sa'd b. Ubade'yi destekleyenler zaman içerisinde kaybolurken, herhangi bir görüş belirtmeyerek tarafsız kalanlar da zaman içerisinde Mu'tezile mezhebini oluşturmuştur. Daha sonraki dönemlerde imamet'in nass ve tayin ile olacağı görüşünü ortaya atarak benimseyenler de İmamiye mezhebini oluşturmuştur.

Muhammed et-Tancî, genel manada hilafet mevzuunda ortaya koyduğu görüşlerinde isabetli fikirleri ile doğru tespitlerde bulunmuştur. Yalnızca Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir'e geç biat etmesi noktasındaki yorumlarının eksik olduğu kanaatindeyiz. Hz. Ebu Bekir ile Hz. Fatıma arasında yaşanan, Hz. Fatıma'nın Peygamberimiz'den kalan Fedek arazisini istemesine karşılık Hz. Ebu Bekir'in söz konusu araziye Hz. Fatıma'ya vermemesi üzerine Hz. Fatıma Hz. Ebu Bekir'e kırılmıştır. Bu kırınlığa binaen biat etmek için Hz. Ali'nin, Hz. Fatıma'nın ölmesini beklemiş olabileceği görüşünü savunan Muhammed et-Tancî, kanaatimizce yanılmıştır. Zira; Hz. Fatıma'nın söz konusu araziye Hz. Ebu Bekir'den istemesi, elbette O'nun otoritesini ve meşruiyetini tanımış olması anlamına gelmektedir.²⁵⁷ Muhammed et-Tancî, Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir'e biatının altı ay kadar sonra olduğunu düşündüğünü şu şekilde ifade eder: "Ehl-i Sünnetin ekseriyetinin birleştiği ve benim de katıldığım görüş: Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir'e altı ay sonra biat ettiği'dir. Sebebi de şudur: ... "Fedek arazisi" dolayısıyla arası açılan Hz. Fatıma ona kızgınlığından dolayı hastalanmış idi. Hz. Ali de Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'yı kızdırmamak ve onu üzmemek için biat etmemiş, onun vefatını beklemiştir."²⁵⁸ Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir'e biatının altı ay sonra olması konusundaki tespitinde Muhammed et-Tancî'ye katılıyor olmakla beraber söz konusu biatın ikinci kez Hz.

²⁵⁶ Hizmetli, a.g.m. s.32-33.

²⁵⁷ Atalan, a.g.m. s.64.

²⁵⁸ Muhammed et-Tancî, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", a.g.e. s.58.

Ebu Bekir'e sunulan biat olduğu kanaatindeyiz. Hz. Ali'nin mescitte Hz. Ebu Bekir'i övdükten sonra ona serzenişte bulunması ve "Lakin bu işte hilafette hakkımız olduğu görüşündeydik"²⁵⁹ ifadesi, hilafetle ilgili beklentisinin olduğunu ve kendisinin bulunmadığı bir toplantıda bu tayinin gerçekleşmesinden ötürü oluşan kırıldığı anlamına gelir. Bu hayal kırıklığının üzerine bir de, Hz. Fatıma ile Hz. Ebu Bekir arasındaki arazi meselesinin eklenmesi, Hz. Ali'nin yaşanan kırgınlıkları sindirmesi ve olayları kabullenmesi için geçen süre olarak yorumlanmalıdır. Hz. Ali'nin biatının altı ay sonra olmasını yalnızca Hz. Fatıma'nın kızgınlığına duyduğu saygıya bağlamanın eksik olacağı görüşündeyiz.

Sonuç olarak, Hz. Peygamber'in vefatının ardından yalnız kalan ahabın, Peygambersiz bir hayata uyum sağlamaya çalışmaları yolundaki ilk önemli sınavı; halifenin belirlenmesi noktasında yaşanmıştır. Müslümanlar mevcut birikimleri ve eski adetleri uyarınca bir tercihte bulunarak meseleyi o gün için çözmüş sayılmışlardır. Ancak bu süreçte yaşanan anlaşmazlıklar ve görüş ayrılıkları İslam cemaati içerisinde birden fazla grubun oluşması ile sonuçlanarak etkileri günümüze kadar sürmüştür.

2. Müslümanlar Arasında Yaşanan Harpler

Mezheplerin ortaya çıkışında halife seçiminin yapıldığı Benî Saîde olayı ve sonuçlarının etkilerinden hareketle, siyasetin etkisi üzerinde ayrıntılı bir şekilde duran Muhammed et-Tancî, hilafetin ardından Müslümanların fikri ayrılığa düşerek bölünmeler yaşadığı diğer bir önemli etken olarak da Hz. Ali'nin hilafeti döneminde yaşanan 'Cemel' ve 'Sıffin' savaşlarını gösterir. O, mezheplerin ortaya çıkış sebeplerinin anlaşılması noktasında tarihsel olayların sosyolojik boyutlarına ve etkilerine önemle dikkat çeker. Bu sebeple, Müslümanlar arasındaki harpleri ayrıntılarına girmekten ziyade bu savaşların sebep olduğu sonuçları ve İslam toplumu üzerindeki etkilerini analiz eder.

²⁵⁹ İbn. Sa'd, *Tabakatü'l-Kübra*, II/246.

Muhammed et-Tancî, savaşların sebepleri ya da meydana geldiği sıradaki ayrıntılarından ziyade, İslam toplumu üzerindeki etkileri ve sonuçlarının ortaya çıkarmış olduğu yeni durum ve soruların önemi üzerinde durur. O, Müslüman'ın Müslüman'a kılıç çektiği, ölenin de öldürenin de Müslüman olduğu, tespit edilebildiği kadarıyla gerçekten bu denli büyük savaşların yaşanmasına sebep olabilecek ciddi gerekçelerin olmadığı²⁶⁰ kanaatindedir. Siyaset ve iktidar uğruna yaşanan 'Cemel' ve 'Siffin' savaşları ve ortaya çıkış sebepleri üzerinde kısaca duran Muhammed et-Tancî, savaşların ayrıntısına girmemiştir. Ancak, savaşlar sonucunda Müslümanların karşı karşıya kaldığı yeni durumlar ve sorunların mahiyeti ve içeriği üzerinde önemle durmuş, hangi soruya verilen hangi cevabın hangi mezhebi oluşturduğu hususuna savaşların ayrıntılarından daha çok ehemmiyet vermiştir. Zira O'na göre, Mezhepler Tarihi açısından tarihsel olayların ayrıntısından ziyade, tarihsel olayların insanların düşünceleri üzerindeki etkileri ya da insanların düşüncelerinin tarihsel olaylarının seyrine olan etkileri esastır. Kendisi bu hassasiyetini ve yöntemini şöyle açıklamıştır: "Müslümanlar arasındaki harpler niçin olmuştur? Osman niçin öldürülmüştür? Biz burada tarih dersi yapmayacak, ancak Müslümanlar arasında cereyan eden hadiselerde, fikri tesirlerin durumunu tayine çalışacağız."²⁶¹

Muhammed et-Tancî, İslam devletinin üçüncü halifesi Hz. Osman'ın halife tayin edilmesinden şehadetine kadar geçen süre içerisinde yaşanan olayların sosyolojik açıdan analize tabi tutar ve bu süre içerisinde yaşanan olayların tesirlerine değinir. Muhammed et-Tancî, ilk iki halife; Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer zamanında İslam toplumunda, düzensizlikler, ihtilaflar ya da halifenin öldürülmesine kadar varabilecek karışıklıkların yaşanmamasını, her şeyden önce Müslümanların Hz. Peygamber'in vefatının ardından henüz O'nun tesirinden uzaklaşmamış olmaları, hala aralarındaymışcasına Hz. Peygamber'in hareketlerini devam ettirmeleri ve kuşkusuz halifelerin üstün şahsiyet ve dirayet sahibi olmaları gibi detaylara bağlamaktadır. İnsanın tabiatından kaynaklanan gayet doğal bir durum olarak üzerinden uzun zaman geçmesi, insanlar üzerinde olayların ve insanların etkisini

²⁶⁰ Ayrıntılı Bilgi için bkz: Sabri Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD*, XXVII, Ankara.

²⁶¹ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.172.

zayıflatmaktadır. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer zamanında henüz Peygamber'in etkisi üzerinde olan toplumda çok ciddi karmaşıklıklar çıkmamıştır. Ancak elbette zaman ilerledikçe bu etkinin azalması ve insanların karşılaştığı yeni durumlar farklı olaylara sebebiyet vermiştir.²⁶²

Muhammed et-Tancî'nin, İslam toplumundaki gerilimin tırmanışı ve nihayetinde Hz. Osman'ın öldürülmesine kadar varan olayları hazırlayan sebepler arasında, Hz. Ömer'in ölümünden önce belirlediği Şura toplantısında yaşanan ve sonucunda Şura içerisindeki adaylardan Hz. Osman'ın seçilmesini sağlayan süreci gösterir. Hz. Ömer, ölmeden önce kendisinden sonraki halifeyi belirmesi için, içlerinde kendi oğlu Abdullah'ın da bulunduğu altı kişilik bir topluluk belirlemiş ve halife tayinini bu topluluğa havale etmiştir.²⁶³ Şura halife adayı olarak Hz. Osman ve Hz. Ali arasında bir tercih yapmak durumundaydı. Her ikisine de "Halife olduğun takdirde Allah'ın kitabı, Hz. Peygamber'in sünneti ve iki halifenin yani Ebu Bekir ve Ömer'in siyasetlerine uymayı kabul ediyor musun?" sorusu yöneltildi. Alınan cevaplar doğrultusunda da Osman yönünde bir tercihte bulunuldu.

Muhammed et-Tancî, durum tespiti yapabilmek için sorunu ve verilen cevapları tahlil eder. Zira, yöneltilen soru, halife olacak şahsın plan ve uygulamalarını yansıtmaması bakımından önem arz etmektedir. Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünnetine uyulmaması gibi bir durum zaten söz konusu değildir. Asıl öğrenilmek istenilen, kendisinden önceki halifenin uygulama ve siyasetlerine sadık kalınıp kalınmayacağı noktasıdır. Çünkü bunu kabul etmek, "onların gerek idare gerek ictihadi yönlerden koydukları hükümleri aynen kabul etmek"²⁶⁴ anlamına gelir. Ortada mevcut bir sistem vardır. Toplum içerisinde bir uyum ve düzen söz konusudur. Yeni halifeden, eski düzenin nizamının temin ve tesisi açısından güvence vermesi beklenilmektedir. Hz. Ali'nin Allah'ın kitabı ve Peygamber'in sünnetine uyacağı şeklindeki cevabına karşılık, Hz. Osman Allah'ın kitabı, Peygamber'in sünneti ve iki halifenin siyasetine uyacağını taahhüt etmesi, toplumda karışıklık ve

²⁶² Muhammed et-Tancî, aynı yer.

²⁶³ Fırlalı, a.g.e. s. 76.

²⁶⁴ Muhammed b. Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.173.

düzensizlik çıkmasını istemeyen Şura üyelerinin tercihlerini Hz. Osman'dan yana kullanmalarını sağlamıştır. Muhammed et-Tancî'ye göre, Hz. Ali'nin Şura üyesi Abdurrahman b. Avf'ın sorusuna istenilen cevabı vermemiş olmasının tarihin seyrine çok önemli tesiri olmuştur.²⁶⁵

Muhammed et-Tancî, kısaca Hz. Osman'ın halife seçilmesi ve döneminde yaşanan karışıklıklarının sebebine değindikten sonra, Hz. Osman'ı idarî yönden eleştirmekten geri durmamıştır. Şöyle ki; O'na göre, Hz. Osman, Hz. Ömer kadar dirayetli olmaması ve iki halifenin siyasetine sadık kalacağını taahhüt etmesine karşın bu yönde olmayan icraatları önceki huzur ve sükûn ortamını tesis edememiştir.²⁶⁶ O, Hz. Osman ve uygulamaları noktasında da çok fazla ayrıntıya girmemiştir. Muhammed et-Tancî, ne Hz. Osman dönemini ilk altı ve ikinci altı yıl olmak üzere ikiye ayırmış ne de öldürülüşü olayındaki ayrıntılara değinmiştir. O, olayın içeriğinden ziyade olayı hazırlayan zemin ve olayın neticesinde oluşan yeni sorunlarla ilgilenmiştir. Bu sorunlarla ilgili de şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Allah'ın Kitabı ve Peygamber'in sünneti üzere ittifakla Hz. Osman'a beyat etmiş olan ashab ve Medineli Müslümanlar; Resulullah'ın şehri Medine'yi kana bulayan olaya, yani itaat etmek ve nefisleri gibi müdafaa etmek üzere ahd-ü mîsakda bulundukları, beyat ettikleri imamlarının anarşistçe günlerce muhasara edilmesine, aç-susuz bırakılmasına, mescide gelmesine engellenmesine ve nihayet feci biçimde öldürülmesine evlerine çekilerek seyirci kaldıktan, hatta şu iş bir an önce başkaları tarafından bitirilsin de şu adamdan kurtulalım dercesine bekledikten sonra, katl hadisesinin ardından, tıpkı Tevvâbûn gibi üzölmüşler, pişmanlık duymuşlar, Osman'ın intikamını almak davasında bulunmuşlardır.”²⁶⁷ Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından halife olan Hz. Ali'ye karşı, Hz. Aişe, Talha, Zübeyr ve Osman b. Maz'un gibi sahabeler ayaklanarak, hilafetini reddetmiş ve O'nu Hz. Osman'a yardım etmemek, gücü yeteceği halde korumamakla itham ederek savaş açmış ve tarihteki, Müslüman'ın Müslüman kanı akıttığı ilk hüsrân yaşanmıştır. Hz.

²⁶⁵ Muhammed b. et-Tancî, “Mezhepler Tarihi”, a.g.e. s.174.

²⁶⁶ Muhammed et-Tancî, “Mezhepler Tarihi”, a.g.e. s.172-174.

²⁶⁷ Hizmetli, a.g.m. s.175.

Aişe'nin Hz. Ali'ye olan öfkesini 'İfk Hadisesi'ne dayandıran Muhammed et-Tancî, Hz. Aişe, Talha, Zübeyr ve Osman b. Ma'zun gibi sahabelerin ilk Hariciler olduğunu ancak, Hz. Aişe'ye olan hürmetleri, Talha ve Zübeyr'in de savaşta vefat etmeleri nedeniyle Müslüman Tarihçiler tarafından Havarîç olarak isimlendirilmediklerini belirtmektedir. Muaviye b. Ebî Süfyan'ın da Hz. Ali'den halifelik talebinde bulunması ile Sıffin savaşı yaşanmış ve sonuçları bakımından bir dizi durum ortaya çıkmıştır.²⁶⁸

Muhammed et-Tancî, İslam cemiyetinin geçirdiği fikrî değişiklikler ve cemiyetin varlığını sarsarak fikrî değişikliğe sebep olan bu kanlı hadiselerin neticesinde ortaya çıkan meseleleri şu şekilde sıralamaktadır:

- a) "Halife Osman (r.a)'ı öldürenler hakkında İslam'ın hükmü nedir? Halbuki, katil de maktul de Müslüman'dır.
- b) Müslümanlardan biri ile harp eden iki cemaat arasında İslam hükmü nedir? (Hz. Ali taraftarları ile Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr taraftarları ve bir de Hz. Muaviye taraftarları) içlerinde öldüren ve öldürülen var.
- c) Bu hadiselerde birçok insan öldürülmüştür. İnsan öldürmek 'Kebîre' (Büyük Günah)tır. O halde kebîre irtikab eden hakkında Allah'ın hükmü nedir?
- d) İmanın sınırı nedir ki onu aşan iman dairesinden çıkmış olsun?
- e) Bir insana Müslim ve mü'min denebilmek için kendisinde bulunması gerekli sıfatlar hangisidir?
- f) Sonra –mesela- şu katiller. Onlar yaptıkları işlerde, kendisine istinad ettikleri müstakil bir kudrete sahip midirler acaba? Değillerse nasıl mes'ul olurlar? Yoksa kaderin çizdiği sınır dahilinde mecburen hareket eden, onun dışına çıkmaya kudretleri olmayan kimseler midir?"²⁶⁹

²⁶⁸ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.125.

²⁶⁹ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.121.

Yaşanan olaylar neticesinde ortaya çıkan sorunları halletme yoluna giden Müslümanlar, sorunların çözümü noktasında değişik bakış açılarıyla hareket etmiş, bu değişik görüşler de mezhepleri doğurmuştur.²⁷⁰

Muhammed et-Tancî'nin Benî Saide gölgeğinde yapılan halife seçimi toplantısı ve sonuçlarının önemine binaen üzerinde hassasiyetle durmuş olduğu hilafet meselesi, o gün orada çözülmemiş olduğundan ileriki yıllarda daha farklı sorun ve sonuçlara sebebiyet vererek toplumun bölünmesine neden olmuştur. Siyasî olarak filiz veren anlaşmazlıklar zaman içerisinde itikadî kimliğe bürünmüş farklı alanlara sirayet etmiştir. "Hz. Peygamber'in vefatından sonra, imamet konusunda Muhacirûn ile Ensâr arasında çıkan ihtilaflar, Benî Sakîfe Gölgeği toplantısında Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesiyle çözümlenmiş olsaydı, bu mesele burada kapanırdı, sonraki devirlerde Müslümanlar parçalanarak düşman gruplar meydana getirmezler, binlerce Müslüman'ın kanının akmasına sebep olan ve neticesinde pek çok problem getiren kanlı savaşlar çıkmaz, Müslüman toplum birlik ve beraberliğini muhafaza ederdi."²⁷¹ Ancak hilafet konusu, siyasi bir mesele olmanın dışına taşmış, itikadî meseleler olarak toplum içerisinde yeni soru ve sorunlara neden olmuş, toplumsal olaylara sebebiyet vererek yeni tartışma alanları oluşturmuştur. Neticesinde de İslam toplumu farklı gruplara ayrılmıştır.

Siyasî bir mesele olarak ortaya çıkan yeni durumlar, toplumsal olaylara neden olmuş neticesinde de itikadî meseleler olarak toplum içerisinde ihtilaf mevzularına dönüşmüştür. Muhammed et-Tancî yukarıda sıralamış olduğu soruların o günkü İslam toplumunu bir takım arayışlar içine soktuğunu ifade ederek bu arayışları üç noktada özetlemektedir. Bunlar:

1. Büyük Günah meselesi ve İslam'ın bu konudaki hükmü,
2. İman'ın tarifi ve sınırları,

²⁷⁰ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

²⁷¹ Sabri Hizmetli, "İtikadî İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimaî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD*, Ankara, XXVI, 1983, s.655.

3. İrade hürriyeti.²⁷²

Görüldüğü gibi halifenin tayini gibi toplumsal ve siyasî bir mesele, zaman içerisinde itikadî sorunlara dönüşmüş ve Müslümanları kendi görüşlerini destekleyici ayet ve hadisler bulma noktasında Kur'an ve Hadise yönlendirmiştir. Bunun sonucunda da, Havariç, Kaderiye, Mürcie, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile gibi farklı grupların farklı görüşleri meydana gelmiştir. Muhammed et-Tancî, olayların tarihsel boyutunu sebep-sonuç ilişkisi bağlamında inceleyip birbirine bağlayarak itikadî ve siyasî sebepleri birbirinden kesin sınırlarla ayırmamaktadır. Çünkü toplumsal olaylar birbiri ile iç içedir ve tarihte bir olayın sonucunun başka bir olaya sebep teşkil ettiğinin örnekleri fazlasıyla mevcuttur.

d. Bilgi ve Öğrenme (Akıl-Nakil) Sorunu

Bilginin kaynağı meselesi, özellikle itikadî mezheplerin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Risaletin devam ettiği yıllarda Hz. Peygamber'in, hayatta olması o dönem içerisinde böyle bir sorunun ortaya çıkmasının önüne geçmiştir. Ancak ilerleyen dönemlerde Müslümanların karşılaştıkları yeni durumlar ve değişen toplumsal dinamikler bazı yeni tartışmaları gündeme getirmiştir. Özellikle, Abbasiler döneminde yoğunlaşan tercüme çalışmaları ile yeni görüşlerle karşılaşan Müslümanlar arasında bilginin kaynağı konusunda fikrî tartışmalar yaşanmıştır. Tarihî belgeler incelendiğinde, söz konusu tartışmaların hicrî ikinci asrın ortalarına doğru ilk kez yaşandığı görülmektedir. Bu asırdan itibaren yazılı geleneğin oluşmaya başlamış olması da bizlere, tartışmaların çıkış noktasına ulaşabilme imkânı sunmaktadır.

Muhammed et-Tancî tarafından, "birçok fırkayı meydana getiren Müslümanlar arasındaki ihtilafın en mühimi"²⁷³ olarak ifade edilen akıl-nakil tartışmasının ilk olarak, ileride Mu'tezile mezhebinin kurucusu olarak anılacak olan

²⁷² Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.122.

²⁷³ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi", a.g.e. s.155.

Vasıl b. Ata'nın (ö.131/748) "hakikatin akılla bilineceği"²⁷⁴ görüşü üzerine başladığı görülmektedir. Yine aynı dönemlerde Ya'kûb b. İshâk el-Kindî (ö.252/866) tarafından Aristo ve Eflatun'un akıl hakkındaki görüşlerini anlatan *Risâle fi'l-Akl* adlı risalesi görülmektedir.²⁷⁵ Devam eden dönemlerde akıl-nakil ilişkisi ve bilginin kaynağı konusunda yeni eserlerin kaleme alınmış olması tartışmaların artarak devam ettiğini göstermektedir.²⁷⁶

Mevcut tartışmalar arasında Müslümanlardan bir grup bilgiye ulaşma yolunun akıl olduğunu, diğer bir grup ise nakil yani vahiy olduğunu ileri sürmüştür. Tartışmalara katılan üçüncü bir grup, hem akıl hem vahiy olduğunu ileri sürerken, dördüncü bir grup ise doğru bilgiye ulaşma yolunun imam olduğunu ileri sürmüştü²⁷⁷ ve bu fikirler etrafında da yeni mezhep oluşumları ortaya çıkmıştır.

Bilginin kaynağı meselesi etrafında genel anlamda ortaya çıkan görüşlere göre Mu'tezile aklın ontolojik olarak vahyin anlaşılması noktasında bir hazır bulunuşluk olarak vahiyden önce geldiği konusu üzerene yoğunlaşarak akılcı bir tavır sergilemişken, karşıt görüş olarak aklın kat'î suretle nassın önüne geçirilemeyeceği ve nassların anlaşılacak üzere te'vil edilemeyeceği görüşü ortaya çıkmıştır. Nassların te'vil edilemeyeceği hakkındaki Selefi görüşe karşın Eş'âriye de naklin esas alındığı ancak anlaşılması noktasında aklın devreye girmesi görüşünü benimsemiştir.²⁷⁸

²⁷⁴ Ayhan Tekines, , "İlk Devir İslâm Dünyasında Akıl Üzerine Tartışmalar", *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 1 (2011), s.199. ayrıca bkz: Hüsnî Zeyne,*el-Akl inde'l-Mu'tezile, tasavvuru'l-'akl 'inde'l-Kâdî Abdülcebbar*, Beyrut 1980, s. 18, 19.

²⁷⁵ Kindî, "Akıl Üzerine" (*Risâle fi'l-'Akl*), *Felsefi Risaleler* çev. Mahmut Kaya adlı kitap içerisinde, İstanbul 1994, s. 149-152.

²⁷⁶ Bkz. İbn Ebi'd-Dünya, *Kitâbu'l-'Akl ve fadlih*, nşr. es-Sa'îd b. Besyûnî, Beyrut 1993, Hâris el-Muhâsibî, "Mâiyyetü'l-akl ve ma'nâhu ve'htilâfu'n-nâs fihi" , *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân* nşr. Hüseyin el-Kuvvetlî adlı kitap içerisinde içinde, Beyrut 1982, s. 193-238.

²⁷⁷ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi" a.g.e. s.155.

²⁷⁸ Maşallah Turan, "Din Dilini yorumlama Çabaları ve Bu Bağlamda Akıl-Nakil Dengesinin Önemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2008) Erzurum, s.167. ayrıca bkz. Kamil Güneş, *İslami Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass -Bakıllani ve Kadi Abdulcebbar'da Kelamullah Meselesi Örneği*, insan Yay. İstanbul 2003, s.76, 417, 585.

Akıl-nakil tartışmaları etrafında oluşan grupların görüşlerine kısaca değinen Muhammed et-Tancî, hangi görüşün hangi mezhep tarafından benimsendiği ya da ne gibi tartışmaların yaşandığı gibi konulara değinmemiş olup yalnızca konunun mezheplerin oluşumunda etkili olması boyutu üzerinde durmuştur. Ancak, Mu'tezile mezhebi hakkındaki görüşlerinden tespit edebildiğimiz kadarı ile aklın esas alınması noktasındaki katı tutumlarına rağmen Muhammed et-Tancî, Mu'tezile mezhebinin görüşlerinin İslam düşünce tarihi içerisindeki önemi üzerinde durmuş, onları bu konuda eleştirmemiştir.²⁷⁹

e. İlâhî Sıfatlar Sorunu

Hz. Peygamber'in vefatının ardından yaşanan olaylar üzerine tartışılan ve sonucunda ortaya çıkan görüşler etrafında itikâdî mezheplerin oluştuğu önemli bir mesele de, ulûhiyet yani Allah'ın varlığı, birliği ve ilâhî sıfatlar meselesidir. Hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren tartışılmaya başlanan ilâhî sıfatlar konusu hakkında ilk tartışmaların Gaylan ed-Dımaşki ve öğrencisi Cehm b. Safvan tarafından ortaya atıldığı bildirilmektedir.²⁸⁰ Suriye bölgesindeki Hristiyanlarla Müslümanlar arasında özellikle Hristiyanlıktaki teslis inancı ile Müslümanlıktaki tevhid inancı üzerine yapılan tartışmalarda, teslisin, 'tek vücudun üç ayrı varlık şeklinde isimlendirilmesi veya nitelendirilmesi' olarak ifade edilmesi, Müslümanlar arasında yeni bir meselenin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve Müslümanlar Allah'ın zatı ve sıfatları arasındaki ilişkiyi irdelemeye başlamışlardır."²⁸¹

Muhammed et-Tancî, itikadî bir mesele olarak belirttiği ilâhî sıfatlar hakkındaki tartışmalarının neticesinde iki grubun oluştuğunu belirterek, kısaca bunların görüşlerini değinmiş ve konu ile ilgili ayrıntılara girmemiştir.²⁸² Buna göre, bu tartışmalar neticesinde Müslümanlar iki gruba ayrılmış ve bir grup ilâhî sıfatların

²⁷⁹ Muhammed et-Tancî, "Mezhepler Tarihi" a.g.e. s.139.

²⁸⁰ İlyas Çelebi, "Klasik Bir Kelam Problemi Olarak İsim-Müsemma Meselesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, 3/1 (1998) s.103.

²⁸¹ Çelebi, a.g.m. s.104.

²⁸² Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.155.

varlığını savunurken diğer bir grup ise Allah'ın sıfatlarının olmadığını savunmuşlardır. Bunlar da sıfatları tamamen inkâr eden 'Muattıla' ve kısmen nefy eden 'Nafiye' olarak isimlendirilmiştir.²⁸³

f. Kaza-Kader Sorunu

İtikadî mezheplerin oluşumunda önemli bir etkiye sahip olan bir diğer mesele de insanın özgürlüğü meselesidir. İnsanlık tarihi boyunca, insanın eylemlerinde kendi özgür iradesine göre mi yoksa yazılmış olan bir yazıya göre mi hareket ettiği meselesi insanların zihinlerini meşgul etmiştir.²⁸⁴ Bu tür tartışmaların gerek İslâm'dan önceki felsefî metinlerde gerekse Hristiyanlık gibi İslâm'dan önceki dinlerde tartışılmış olması konunun tarihinin çok eskilere dayandığının bir göstergesidir denilebilir.

İslâm toplumu içerisinde yaşanan bir takım siyasî ve sosyal olaylar neticesinde gündeme gelen insan iradesinin özgürlüğü mevzuu, ilk olarak Hz. Ali'nin hilafetinden sonra yaşanan Cemel ve Sıffin gibi savaşların sebepleri ve sonuçları hakkındaki tartışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.²⁸⁵ Daha sonraki dönemlerde özellikle Emevi yönetiminin iktidar mücadelesindeki politikaları ile daha da önemli bir sorun haline gelmiş ve Müslümanlar meseleye yaklaşımları neticesinde çeşitli gruplara bölünmüşlerdir. Özellikle Emevîler'in yönetim anlayışındaki uygulamalarını meşrulaştırma amacıyla 'Allah'ın takdiri' görüşünü yaygınlaştırmaları ve yaptıkları bütün uygulamaları bu anlayışa dayandırmaları toplum içerisinde ciddi tartışmaların ve isyanların yaşanmasına neden olmuştur. Aydınli, insanların kendi yanlışlıklarını ve hatalarını meşrulaştırmak için böyle bir tutum içerisine girdiklerini ileri sürmüştür: "Makam ve konumları itibarıyla etkin insanlar, yaptıkları yanlışlıkları ve haksızlıkları, ilahi iradeye havale ederek bireysel sorumluluktan kurtulma gibi kolay bir yöntemi benimsemişlerdir. Aynı zamanda bu

²⁸³ Muhammed et-Tancî, aynı yer.

²⁸⁴ Orhan Aktepe, "Kaza-Kader'in Mahiyeti ve Değişip Değişmemesi Problemi", *Kelam Araştırmaları*, 10/2 (2012), s. 69.

²⁸⁵ Aydınli, "Kaderî Anlayışın İlk Tezahürleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16/2 (2003), s. 249.

tavır ve Haccac'ın mevaliye karşı uygulamış olduğu ekonomik politika, Emevi Devleti ile yönetilen kesim arasındaki gerginliğin tırmanmasına ve ilk Kaderî hareket olarak nitelendirilen İbn Eş'as (ö.82/701) isyanının patlak vermesine neden olmuştur.”²⁸⁶

Muhammed et-Tancî, bir taraftan yaşanan siyasî ve sosyal değişimin etkisi diğer taraftan da yeni kültürlerle karşılaşmanın bir sonucu olarak yaşanan kader tartışmalarına, yalnızca tartışmanın konusu ve sonucunda ortaya çıkan görüşleri vermek suretiyle değinmiştir. O, kader anlayışının, ‘Emeviler döneminde, onların yönetimlerinin kabul edilmesine katkı sağlayan dini bir argüman’²⁸⁷ olarak siyasi yönüne ya da kelâmi boyutuna hiç değinmemiştir. Yine iki kısma ayırdığı Kaderiye ve Cebriye’nin mahiyeti hakkında ayrıntıya girmemiş yalnızca konunun, Müslüman toplumundaki görüş ayrılıklarına neden olan önemli bir mesele olması noktasına üzerinde durmuştur.²⁸⁸

²⁸⁶ Aydınlı, “İlk Mutezile’nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı”, *ÇÜİFD*. 2 (2002), s. 128.

²⁸⁷ Hanifi Şahin, “İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2011), s. 47.

²⁸⁸ Muhammedet-Tancî, “Mezhepler Tarihi”, a.g.e. s.155-156.

B. İslâm Kültürüne Girmiş Yabancı Kültürlerin Meydana Getirdiği Haricî Amiller

Muhammed et-Tancî, mezheplerin doğuş sebeplerini ele alırken dahilî ve haricî sebepler olarak ikiye ayırmıştır. Yukarıda O'nun, mezheplerin doğuşuna etki eden dahilî sebepleri O'nun tasnifine ve sıralamasına bağlı kalarak analiz etmeye çalıştık. Muhammed et-Tancî, tasnifi içerisinde 'İslâm Kültürüne Girmiş Yabancı Kültürlerin Meydana Getirdiği Haricî Amiller' şeklinde bir başlıklandırma yoluna gitmiş ve yalnızca konunun alt başlıklarını vermiştir. Bunlar:

" Terceme Yoluyla Müslümanlar Arasında Ulûm-u Evâil Diye Meşhur Olan Yabancı Kültürlerin Arapçaya Tercemesi ve İslâm'dan Önceki Dinlere ve Medeniyetlere Bağlı Gayri Arab'ın İslâm'ı Kabul Edişleri"²⁸⁹ meselesidir.

Tarih boyunca görülen dinler, kendi içinde ve kendisinin dışında yayılmaya başladığı iki dönemden geçmektedir. Birinci dönemde henüz dışa açılma söz konusu değildir ve imana sıkı sıkıya bir bağlılık söz konusudur. İkinci dönemde ise çevresel faktörler ve kültürel etkileşim neticesinde dışa açılım ve dini başka çevrelere anlatma, hatta başka dinlere karşı savunma söz konusudur. İslâm tarihinde çevresel ve siyasi etkilerin haricinde sistemli olarak görülen ilk kültürel temas tercüme hareketleri ile olmuştur. Emeviler döneminde Halid b. Yezid'in şahsi çabaları haricinde ciddi bir etkinlik görülmezken Abbasiler dönemine gelindiğinde fetihlerin son halini alması, mali ve siyasi yöndeki gücün yarattığı huzur ortamının etkisiyle, II. Halife Mansur döneminden itibaren sistemli bir tercüme faaliyeti başlatılmıştır.²⁹⁰ Başlangıçta insanların ihtiyaçlarına ve fikri yapılarına hizmet amaçlı yürütülen tercüme faaliyetleri zamanla genişlemiştir. Halife Mansur döneminde, Cündüşapur mektebinden tedavi amaçlı getirilen tabipler aracılığı ile tanışılan tıp ilmi ve dış tehlikeleri önceden öğrenebilme amacı ile tanışılan astroloji, İslâm dünyasına

²⁸⁹ Muhammed et-Tancî, "İslâm Mezhepleri ve Tarihi", a.g.e. s.85.

²⁹⁰ Ebru Koçak, "İlk Dönem İslâm Filozoflarının Yunan Geleneğine Bakışı" Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi, Danışman: İbrahim Maraş, Ankara, 2006. s. 30.

sonradan giren ilimler arasında gösterilmektedir.²⁹¹ Mustafa Demirci Müslümanların diğer kültürlerle ilk temasını şöyle aktarmaktadır. "Abbasilerin iktidara gelişi ile birlikte tam bir fikir hürriyeti içinde, iyi eğitim görmüş Hint tıbbından, Babil astrolojisinden, Aristo mantığından bahseden papazlar ve sosyal statü peşinde koşan çevirmenler ile Müslüman âlimler arasında Bağdat, Kûfe, Şam, Basra'da herkesin önünde daha çok ilahiyat konuları tartışılmaya başlanmıştır. ... bu yüzden Müslümanlar sistemli bir şekilde Yunan mantığını, felsefesini ve bilimini öğrenmek durumunda kalmışlardır."²⁹² Fetihlerle gelişen İslâm toprakları neticesinde her geçen gün artan Müslüman sayısı beraberinde yeni fikirler ve insanlar arasında görüş ayrılıkları meydana getirmiştir.

Muhammed et-Tancî, kendisinden geriye kalan ders notları ve makaleleri içerisinde bu konuyu tahlil etmemiştir. Çalışmamızın çoğunlukla kendisinden geriye kalan ders notları ve matbu makalelerine dayanıyor olması görüşlerinin tam tespiti noktasında sınırlılıklara sebep olmuştur. Kendisinden geriye kalan arşivi incelendiği takdirde felsefe ve İslâm'daki felsefî düşünceye dair çalışmalar yaptığı görülmektedir.²⁹³ Bu çalışmalarının ayrı bir çalışma konusu olarak incelenmesi halinde O'nun bu konuya dair görüşleri daha iyi ortaya çıkacaktır.

²⁹¹ Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme*, İnsan yay. İstanbul 1996, s.93-95.

²⁹² Demirci, a.g.e. s. 36.

²⁹³ Bkz. İSAM, Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı, Belge no: 30, 34, 38, 41, 42, 644, 645.

III. BÖLÜM

MUHAMMED B. TAVÎT ET-TANCÎ'NİN MEZHEPLER TARİHÇİLİĞİ

MUHAMMED B. TAVÎT ET-TANCÎ'NİN MEZHEPLER TARİHÇİLİĞİ

İslâmî ilimler alanında yaptığı çalışmaları ve kendisinden sonra gelen neslin çalışmalarının ilham kaynağı olması açısından “yirminci yüzyılın önde gelen İslâm araştırmacılarının ilki”²⁹⁴ olarak anılan Muhammed et-Tancî, çalışmaları ile İslâmî ilimler alanında özel anlamda da İslam Mezhepleri Tarihi alanında, bilimsel yöntemlerin oluşması ve bu geleneğin kendisinden sonraki nesle aktarılması noktasında önemli katkıları olan bir âlimdir. Yapmış olduğu tahkik çalışmaları O’nun çalışmalarındaki hassasiyetini ve eleştirel yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır.

Muhammed et-Tancî’nin mezhep tanımlamasına ve mezheplerin oluşumu üzerindeki vurgularına dikkat edilecek olursa O’nun, mezheplerin beşerî unsurlar olduğunun farkında olduğu ve satır aralarında bu yönü ile mezheplerin her zaman eleştiriye açık olması gerektiği vurgusu yaptığı görülecektir. O’nun İslam Mezhepleri Tarihi’ne dair söylemlerinde “din ve mezhebin mahiyeti, aralarındaki farklar, din mensuplarının farklı yorumlar ortaya koyması sebebiyle, dinin bünyesinde muhtelif mezhep yahut fikir ve düşünce ekolleri bulunabileceği, bunun bir kusur olmadığı, ana esaslar ihlal edilmeksizin mezhep ayrılığı nedeni ile din mensupları arasında tekfir hadisesi cereyan etmeyeceği, özetle mezheplerin ortaya çıkmasının bir zaaf değil tabii karşılanması gereken bir olay olduğu”²⁹⁵ özenle belirtilmiş ve bu yaklaşımı kendisinden sonraki neslin ufkunun açılmasında, mezheplerin doğru anlaşılmasının öneminin kavranmasında inkâr edilemez bir konuma sahip olmuştur.

Mezheplerin anlaşılmasında aklın önemine vurgu yapan Muhammed et-Tancî, insanın itikadî ya da amelî bir konuyu anlama noktasında ihtilafa düştüğü zaman Kur’an’a başvurması gerektiğini belirtir. Bunu yaparken de herhangi bir mezhebin görüşünü göz önünde bulundurmaksızın doğrudan Kur’an’a yönelmenin gereğini vurgulayan Muhammed et-Tancî şunları aktarır: “Kur’an-ı Kerim’i okuyan bir insanın onu gerçek manasıyla anlayabilmesi için sayfalarını açtığı zaman ister Eş’ari, ister Maturidi, isterse Mu’tezile veya Hariciye mezhebine mensup olsun,

²⁹⁴ Fıçlalı, “Takdim”, a.g.e. s.13.

²⁹⁵ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, ensar yay. İstanbul 2011, s. 31.

kendi mezhebine ait görüşleri arkada bırakması lazımdır. Ancak böylece Kur'an'ın doğru hükmüne ulaşabilir.”²⁹⁶

Cibril hadisinden hareketle mezhepleri 'itikâdî' ve 'amelî' olarak ikiye ayıran Muhammed et-Tancî, derslerinde daha çok itikâdî mezhepler üzerinde durmuştur. Mezheplerin görüşlerini verirken öncelikle doğuşuna etki eden sebeplerin açıklanmış, görüşlerinden ziyade doğduğu ortam ve şartların üzerinde durmuştur.

1. 73 Fırka Hadisine Bakışı

İslâm Mezhepleri Tarihi geleneğinde '73 Fırka Hadisi' olarak bilinen ve ilk dönem kaynakları olan *makâlât* türü eserlerin özellikle mezhepleri tasnif bahsinde esas almış oldukları hadis, birçok müellif tarafından kaleme alınan eserde mezheplerin sayısını belirleme noktasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Kaynaklarda birçok farklı versiyonu mevcut olsa da en meşhur rivayet şekli şöyledir: "Yahudîler 71 fırkaya ayrıldılar. Birisi Cennet'te, 70'i Cehennem'dedir. Hristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. 71'i Cehennem'de, birisi Cennet'tedir. Muhammed'in nefsi kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, şüphesiz benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Birisi Cennet'te, 72'si Cehennem'de olacaktır. Denildi ki: Ey Allah'ın Resulü! Onlar kimlerdir? Buyurdu ki: Benim ve ashabımın bulunduğu yolda olanlar.”²⁹⁷

Muhammed et-Tancî, 73 fırka hadisine, Müslümanlar arasındaki görüş ayrılıklarının sebeplerini açıklarken değinmektedir. O'na göre, İslâm dininin kendi özünden getirdiği bir takım özellikler, insanlar arasında görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Bu noktadan bakıldığında da görüş ayrılıklarının yaşanması O'na göre, son derece doğaldır. Zira Muhammed et-Tancî'nin, dahilî ve haricî sebepler olarak ayırdığı unsurlardan meydana gelen görüş ayrılıklarının dört dahilî sebebi vardır.

²⁹⁶ Muhammed et-Tancî, "İslâm'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", a.g.e. s.457.

²⁹⁷ Tirmizî, İman, 18.

Bunlar:

- “1. İslam’ın verdiği hürriyet.
2. Kur’an’ı okuyup anlama emri.
3. Kur’an’ın üslûbu özelliklerinin çeşitli şekillerde anlamaya müsait oluşu.
4. Muhkem ve müteşabih ayetler.”²⁹⁸

Bu dört unsurdan ötürü meydana gelen görüş ayrılıkları doğal olmakla beraber “doğru hareket edildiği müddetçe”²⁹⁹ de hiçbir sorun oluşturmayacaktır.

Bir tarafta Kur’an-ı Kerim’in birlik vurgusu diğer tarafta söz konusu hadis bulunurken bu noktada Müslümanlar için doğru davranış biçiminin nasıl olması gerektiğini belirlemeye çalışan Muhammed et-Tancî, İslâm Mezhepleri Tarihi açısından önemli bir ayet olan “Allah’ın ipine sınımsız sarılın ve ayrılığa düşmeyin”³⁰⁰ ayeti ile söz konusu hadis arasındaki bağlantıyı analize geçer ve söz konusu ayet ve hadis ile yukarıda sıraladığı dahilî sebeplerin birbiri ile ihtilaf halinde olup olmadıklarını sorgular.

Ayet ve hadiste yer alan, Allah’ın ipi, 73 fırka ve cennete gidecek olanların tespiti ve analizini yapan Muhammed et-Tancî’ye göre, ayet içindeki Allah’ın ipi lafzı, Kur’an’ı ifade etmektedir. Zira ip iki şeyi birbirine bağlayan bağ demektir. O’na göre Allah’ın ipine sarılın ifadesi ile kast olunan mana şudur: “Müslümanlar, görüşleri birbirinden ne kadar ayrı olursa olsun, bir alakayı devam ettirmeleri ve bir noktaya bağlı kalmaları icap eder. Bu ‘vasıtatü’ olarak onları Allah’a ulaştırır. Kendi aralarında onları birbirine bağlar. Aynı zamanda bu İslâm’ın büyük ve külli prensipleri tarafından çizilen kurtuluş dairesinin dışına çıkmalarını da önler.”³⁰¹ Yani O, temelinde Kur’an merkezli bir hayat yaşanması şartı ile görüş ayrılıklarının varlığının bir ayrışmaya sebep olmayacağı görüşündedir.

²⁹⁸ Muhammed et-Tancî, “İslam’da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu”, a.g.e. s.461.

²⁹⁹ Aynı yer.

³⁰⁰ 3. Al-i İmran, 103.

³⁰¹ Muhammed et-Tancî, “İslâm Mezhepleri ve Tarihi”, a.g.e. s.81.

Muhammed et-Tancı'ye göre, Müslümanların birbirleri ve Allah ile olan ilişkilerinde doğru davranış biçiminin belirlenmesi ile onları kurtuluşa erdirecek vesile Kur'andır. O, Kur'an'ın insanları Sırat-ı müstakîm üzere olmaya davet ettiğini³⁰² ve 73 fırka hadisinde yer alan 'fırka-i Naciye'nin, Peygamber'e ve ashabına uyanların benimsedikleri davranış biçimi ile hareket edenler olacağını ayet ile hadisten yola çıkarak analiz eder. Öyleyse, Allah'a iman eden, Peygamberlere ve son peygamber'in Hz. Muhammed olduğuna iman eden ve ahret gününe iman edenler Kur'an'a göre sırat-ı müstakîm üzere, 73 fırka hadisine göre de fırka-i Naciye konumundadır.³⁰³

Muhammed et-Tancı, söz konusu hadiste yer alan cennete gidecek kesim yani fırka-i Naciyenin tek bir zümre, kesim, cemaat ya da mezhebe hasredilmesinin taassuptan öte bir şey olmadığını, bu şekilde bir yaklaşımın da İslâm'ın gerektirdiği bir izâh olamayacağını vurgular. Öyle ise hadiste yer alan *seb'îne* ifadesi ne anlama gelmektedir.

Muhammed et-Tancı, Kur'an'da geçen ayetlerden hareketle Arapçadaki yedi, yetmiş, yedi yüz, yedi bin, yetmiş bin sayılarının etimolojik olarak iki anlamda kullanıldığını bildirmektedir. Birincisi, zahirî mana yani zikredilen sayının kastedilmesidir. Meselâ, "Hacc menasikinde kurban kesmesi icab ettiği halde kurban bulamayan kimse hac günlerinde üç, döndüğünüz vakit yedi gün olmak üzere oruç tutmalıdır ki bu tam on gün eder"³⁰⁴ ya da "Mısır padişahı dedi ki: Ben rüyamda yedi arık ineğin, yedi semiz ineği yediğini, yedi yeşil başakla diğer yedi kuru başak gördüm."³⁰⁵ ayetlerindeki gibi sayı ile sınırlandırma yapılmak istenen durumlarda kullanılan şeklidir. İkincisi ise, mesela, "O Allah'tır ki yedi göğü ve onlar kadar yeri yaratmıştır."³⁰⁶ Ayetindeki gibi çokluk ve mübalağa ifade edilmek istenilen durumlar için kullanılan şeklidir. O, 73 fırka hadisinde yer alan sayıların ikinci grup gibi çokluğu ifade ettiğini savunmaktadır.³⁰⁷

³⁰² 6. En'am, 153.

³⁰³ Muhammed et-Tancı, "İslâm Mezhepleri ve Tarihi", a.g.e. s.82.

³⁰⁴ 2. Bakara, 196.

³⁰⁵ 12. Yusuf, 43-48.

³⁰⁶ 65. Talâk, 12.

³⁰⁷ Muhammed et-Tancı, "İslâm Mezhepleri ve Tarihi", a.g.e. s.83-84.

Muhammed et-Tancî, 73 fırka hadisinde yer alan ifadelerin çokluk manasında kullanıldığını, bu hadis hakkında yapılan yorumların yanlışla düştükleri yönleri belirterek görüşünü temellendirir. Bunlardan birincisi, hadiste yer alan 73 ifadesini sayı olarak kabul edip İslâm dünyasındaki mezheplerin sayısını bu sayıya eşitleme gayretine girenlerin görüşüdür ki Muhammed et-Tancî bu görüşün hatalı olduğunu şu sözleri ile bildirir: “ Bu görüş hatalıdır. Çünkü hiçbir zaman insanın görüşlerini tahdide ve onları bir noktada durdurmaya imkân yoktur. İnsan her devirde yeni fikirlere sahip olabilir ve bunun sayısı da bir adetle dondurulamaz.”³⁰⁸ Diğer bir grup ise, özellikle Müslüman olmayan müsteşriklerin görüşünü ifade eder ki, yine 73 ifadesini rakam olarak değerlendirmiştir. Onlara göre Hz. Muhammed bu sözü -her zaman olduğu gibi- Yahudi ve Hristiyanlara oranla ümmetinin çokluğu ile övünmek amacı ile söylemiştir. Muhammed et-Tancî, bu yorumu son derece hatalı bulur. O’na göre, Hz. Muhammed burada ümmetinin çokluğu ile öğünmüş olamaz. Zira hadisin metnine dikkat edilecek olursa Hz. Muhammed ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağını bunlardan birinin cennete gideceğini diğer 72’sinin cehenneme gideceğini bildirmiştir. Dolayısı ile Hz. Muhammed’in ümmetinden 73 fırkasının 72’sinin cehenneme gideceği ile öğünmüş olması söz konusu olamaz.³⁰⁹

Muhammed et-Tancî’ye göre, İslâm Mezhepleri Tarihi açısından önemli bir yere sahip olan 73 fırka hadisinde yer alan ifadeler, doğrudan sayı ifade etmemektedir. Hadis içerisinde yer alan Müslümanların Yahudi ve Hristiyanlardan sayıca fazla olmasının ise, İslâm dinin insanlara tanıdığı düşünce özgürlüğünü temsil etmekte olduğunu bildiren Muhammed et-Tancî’ye göre söz konusu hadiste çokluk vurgulanmakta ve bu da İslâm dininin yapısından kaynaklanmaktadır.

³⁰⁸ Muhammed et-Tancî, “İslâm’da hilafet ve Mezheplerin Doğuşu”, a.g.e. s.464..

³⁰⁹ Muhammed et-Tancî, “İslâm Mezhepleri ve Tarihi”, a.g.e. s.84.

2. Tarihsel-Sosyolojik Yöntem/ Mezheplerin Siyasi Toplumsal Oluşumlar Olarak Değerlendirilmesi

Mezhepleri siyâsî-toplumsal oluşumlar olarak değerlendiren ve mezheplerin görüşünden çok ortaya çıkış süreci üzerinde durmuş olan Muhammed et-Tancî, Türkiye'deki İslâm Mezhepleri Tarihçiliği alanında, tarihsel-sosyolojik yöntemin öncülerinden sayılmaktadır. İslâm Mezhepleri Tarihi alanında önemli bir yeri olan 'tarihsel-sosyolojik' yöntem, tek başına 'tarihsel (ci)' ya da 'sosyo-politik' yöntem olarak da kavramsallaştırabilmektedir.³¹⁰ Tarihsel-sosyolojik yaklaşıma göre, ele alınan konuların, olayın meydana geldiği toplum, çevresel şartlar ve olayın ortaya çıkmasını hazırlayan sebepler gibi birçok unsurun göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi esastır. Zira ele alınan konu her ne olursa olsun kendi içinde birtakım özelliklere sahiptir ve bu özellikler yalnızca ve yalnızca meydana geldiği tarihsel süreç içerisinde tam anlamıyla değerlendirilebilir ve açıklanabilir.³¹¹

Muhammed et-Tancî'nin İslâm Mezhepleri Tarihi ders notları incelendiği zaman O'nun Mezhepler Tarihçisi tarihsel-sosyolojik yaklaşımı benimsediği açıkça görülmektedir. Öncelikli olarak mezheplerin incelenmesi aşamasındaki yaklaşımları anlatırken yer verdiği kendi ifadeleri bu görüşümüzdeki temel dayanağımız olmaktadır. Buna göre Muhammed et-Tancî, İslâm Mezhepleri hakkındaki eserleri mezheplerin incelenmesi bakımından, iki grup içerisinde toplar. Bunlardan birincisi, - ileride kendisinin, mezhep görüşlerini anlatırken bu yaklaşımdan faydalanmış olduğu görülecektir- hareket noktası olarak bir problemin alındığı ve kişi ya da mezheplerin bu mesele hakkındaki görüşlerinin sıralandığı, başlangıç noktasının doğrudan meselenin ortaya çıkmasına vesile olan sebeplerin ve mezhebin alınarak bu mesele etrafındaki görüşlerinin sıralandığı yöntemdir. Muhammed et-Tancî'ye göre, bu yaklaşımda okuyucuya, bütün görüşleri karşılaştırmak ve birini tercih etmek imkanı sunulmaktadır ancak mezhebin görüşü verilirken görüşün sahibi arka planda kaldığı için bu yöntemde sınırlılıklar mevcuttur. İkinci grup, başlangıç noktası olarak

³¹⁰ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.157.

³¹¹ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1999, s.827.

problemin yerine bir kişi ya da mezhebi almakta ve bu kişi ya da mezhebin bütün görüşlerini sıralamaktadır. Ancak O'na göre, bu yöntem de mezhebin görüşleri sıralanırken karşıt görüşlere hiç yer verilmemesi açısından kusurlu bulunmaktadır.³¹²

Muhammed et-Tancı, yukarıdaki yaklaşımlardan zaman zaman yararlanmakla beraber, İslâm Mezheplerini ve bu mezheplerin görüşlerini inceleme aşamasında üçüncü bir yolu benimsediğini bildirmektedir ki, bu nokta bize göre O'nun tarihsel-sosyolojik yöntemi benimsiyor olduğunu birebir kendi ifadesi ile ortaya koymaktadır. O, bu durumu şöyle ifade eder: " Bu iki metottan faydalanmakla beraber biz, İslâm mezheplerini ve bu mezheplerin tarihini tetkikte üçüncü bir yolu seçmiş bulunuyoruz: Biz araştırmaya temel olarak, mezheplerin zuhurunu temel teşkil eden, onların var olmalarına sebep ve âmil kabul edilebilecek olan hadiseleri alıyoruz. Bu hadiselerle, bunların İslâm cemiyeti üzerindeki tesirleri ve muhtemel bulunan çeşitli akslamellerini bir kere teşhis ve tespit ettikten sonra bunların neticelerine vukufumuz ve bu neticeleri tetkik edebilmemiz kolaylaşmaktadır."³¹³

Muhammed et-Tancı'nin, mezhepleri ele alış biçimini değerlendirme noktasında farklı görüşlerde bulunmaktadır. Hasan Onat, O'nun mezheplerin doğuş sebeplerini ele alırken sosyolojik temeller üzerinde pek durmadığını ve notlarının bütününde var olduğu hissedilen 'süreç algısının', mezheplerin ortaya çıkış sebeplerini ele alış biçimine pek yansıtılamadığını sonucuna varmıştır.³¹⁴

Mezheplerin görüşlerinin daha net anlaşılabilmesi için görüşün doğduğu ortamın, sosyal, kültürel, politik, ekonomik ve çevresel şartları bağlamında ele alınması gerektiğini düşünen Muhammed et-Tancı, aynı şekilde ayet ve hadislerin anlaşılması noktasında da 'esbab'n-nüzûl' yani ayetlerin nazil olma sebepleri ve 'hadîsin vrd' yani hadislerin Peygamber tarafından ifade edilme sebeplerinin

³¹² Muhammed et-Tancı, "İslâm Mezhepleri ve Tarihi", a.g.e. s. 74.

³¹³ Muhammed et-Tancı, aynı yer.

³¹⁴ Hasan Onat, "Muhammed Tancı'nin Mezhepler Tarihçiliği", *Uluslararası Prof. Muhammed b. Tavî et-Tancı Sempozyumu, Basılmamış Sempozyum Bildirileri*, Ankara 13-14 Ekim 2011, s.8.

bilinmesinin önemine vurgu yapmaktadır.³¹⁵ O'na göre tarihî olarak yapılan bu incelemede kişinin dikkat etmesi gerek bir takım hususlar mevcuttur. Bunlar: "Nüzûlü sırasında ahkâm ayetleri ihata eden durumlar ve şartlar, aynı şekilde Peygamberimizin hadislerinin vârit oluşlarındaki durumlar ve şartlar. Ayetler nasıl nazil oldu? Hadisler nasıl vârit oldu? Bir soru sorup da kendisi hakkında ayet nazil olan veya hadis vârit olan kimsenin durumu nedir?"³¹⁶ Muhammed et-Tancî'ye göre, bu tarz bir araştırma kişiye, maksadının anlaşılmasında, anlaşılması zor olan kısımların netleşmesinde ve o konunun ortaya çıkmasına sebep olan amillerin tespiti noktasında yardımcı olacaktır.

Muhammed et-Tancî, mezheplerin ortaya çıkışlarını, meydana geldikleri dönemin şartları açısından tarihsel bağlamı içerisinde ele almış ve bunu da kendi sınıflandırması içerisinde 'dahilî' ve 'haricî' sebepler olarak ikiye ayırmıştır. Dahilî sebepler içerisinde ele almış olduğu, 'çeşitli fikirlerin doğmasına sebep olan dahilî sebepler başlığı altında sınıflandırmış olduğu konular içerisinde yer alan, 'halife seçimi', 'Müslümanlar arasında yaşanan harpler' gibi unsurlar ile yine haricî sebepler arasında gösterdiği 'tercüme hareketleri' ve 'yabancı kültürlerle karşılaşılması' gibi unsurlar aynı şekilde tarihsel-sosyolojik yöntemi işaret etmektedir.

Mezhepleri siyasî oluşumlar olarak değerlendiren ve mezheplerin oluşmasında özellikle, Hz. Peygamberden sonra halifenin belirlendiği Benî Saîde toplantısının, bu toplantıda konuşulan konuların ve toplantının sonuçlarının önemine vurgu yapan Muhammed et-Tancî, derslerinde uzun uzun bu konu üzerinde durmuş ve bu konunun anlaşılmasının İslâm dünyasında oluşan mezheplerin doğru değerlendirilmesi açısından ne derece önemli olduğunu vurgulamıştır. Öyle ki, O'nun Benî Saîde toplantısının, üzerinde ısrarla duruşunu, o dönemde öğrencisi olan Ahmet Akbulut şöyle değerlendirmektedir: "8 ay boyunca Hoca Mezhepler Tarihinde Benî Saîde olayını anlattı. Biz de Hoca'nın, öğrenci mantığı işte, Benî Saîde hadisesinin dışında bildiği bir olayın olmadığı hükmüne

³¹⁵ Krş: Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.158.

³¹⁶ Muhammed et-Tancî, "İslâm Mezhepleri Hakkında Düşünceler", a.g.e. s.50-51.

varmıştık. Gerçekten bir öğrenci damgasını vurmuştuk. Bir arkadaş İstanbul'a gitmiş, Hoca'nın Süleymaniye Kütüphanesinde çok çalıştığına dair bir haber getirdi. O zaman biz Hoca'nın çalıştığına inanmamıştık. Çünkü Hoca Beni Saide'den başka bir olay bilmiyor gibi algılamıştık. Ama aradan zaman geçti, 87 diyelim. Aynı hadiselerle ben ilgilenmeye başladım. Ben Hoca'nın niçin Benî Saîde hadisesi ile uğraştığını o zaman anladım. Çünkü Benî Saîde Hadisesi, İslam Tarihinde, İslam dininde kırılma noktasıdır. Benî Saîde hadisesi dengeleri bozmuştur ve Hoca aslında olayın öneminden dolayı üzerinde duruyormuş ama, ancak, bunu on beş sene sonra anlama şansını yakaladım.³¹⁷ Ahmet Akbulut'un 'İslâm dininde kırılma noktası' olarak nitelendirdiği Benî Saîde toplantısını Muhammed et-Tancî, " ... fikir ayrılığını İslâm'ın ilk günlerinden itibaren ortaya çıkan bazı hadise ve amillerde görmekteyiz. Daha Rasulullah'ın vefatından itibaren fikrî ayrılığın ilk çizgileri göze çarpmıştı. Alenî bazı fikir cereyanlarının mevcudiyetini ortaya koyan Sakîfe toplantısı, sanki kanadı ta ardına kadar açılan bir kapı gibiydi".³¹⁸

Türkiye'de İslâm Mezhepleri Tarihi disiplininde 'tarihsel-sosyolojik' yöntemin temellerinin atılması ve zamanla bir yöntem olarak benimsenmesinde yöntemin öncülüğünü yaparak önemli katkıları olan Muhammed et-Tancî, mezheplerin görüşlerini anlama noktasında tarihsel sürecin ve toplumsal şartların üzerinde hassasiyetle durmuştur. Konu ile ilgili bu kadar fazla tarihsel tafsilat vermesinin, meselenin anlaşılması ve kavranması açısından önemini ise şu şekilde dile getirmiştir: "Biz burada tarih okumuyoruz. Ancak mezheplerin çıkışını intac eden sebeplerin karşılıklı olarak ortaya konulduğu bir hadisedeki tarafların konuşmalarını ve ileri sürdükleri delilleri bilmek, mezhepleri doğuran sebepleri yakalamak bakımından mühimdir."³¹⁹

³¹⁷ Bkz: EK.5: Ahmet Akbulut ile yapılan 24.07.2009 tarihli söyleşi.

³¹⁸ Muhammed et-Tancî, "Kelâm İlmi", a.g.e. s.251.

³¹⁹ Muhammed et-Tancî, "İslâm'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", a.g.e. s.468.

3. Kaynak Kritiği

Muhammed et-Tancî, 1944 yılında Mısırda hocası Ahmed Emin'in Onu, İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si üzerine çalışmaya teşviki ile başlayan el yazması eserlerin tahkikli neşri üzerine olan çalışmalarını, hayatının son anına değin sürdürmüştür. Arap diline olan hâkimiyeti, zengin bibliyografya bilgisi ve ilmî titizliği Onun bu alanda onlarca eser vermesine vesile olmuştur. Tarihini, biraz da onu yaşamamış kişiler tarafından oluşturulduğu gerçeğinden hareket eden Muhammed et-Tancî, doğru bilgiye ulaşma noktasında doğru kaynakların kullanılması gerektiğinin bilincinde olan bir âlimdir.³²⁰

İspanya, Mısır, İstanbul ve Bursa gibi şehirlerde bulunan kütüphanelerde el yazması eserlerin orijinal nüshalarının tespiti noktasında çok önemli çalışmalar yapmış olan Muhammed et-Tancî, İbn Nedim *el-Fihrist*, İbn Haldûn *Mukaddime*, Şehristani *Milel ve'n-Nihal* gibi İslam düşüncesinin kaynak kitapları arasında gösterilen eserlerin elimizdeki mevcut nüshalarının yanlışlıklarla dolu olduğunu tespit etmiş ve ömrünü bu eserlerin en doğru şekillerine ulaşma noktasında tüketmiştir.

Muhammed et-Tancî, Fuzûlî *Matlau'l-İ'tikad fî Ma'rifeti'l-Mabda'i va'l-Ma'ad* eserine yazdığı önsözünde ve "Şehristânî'nin Kitabul-Milel ve'n-Nihal'i" isimli makalesinde doğru bilgiye ulaşabilmek için kaynakların doğruluğunun önemi ve söz konusu kaynaklar üzerine yaptığı çalışmalardan bahsetmektedir. Ona göre, İslâm düşünce tarihi açısından çok önemli oldukları ve kaynak kitap olarak çok fazla kullanıldıkları halde söz konusu eserlerin kullanılan nüshalarının içerisinde çok miktarda yanlışlar bulunmaktadır. O, bu yanlışların tespiti noktasındaki diğer klasik kaynaklarla karşılaştırmının gerekliliğini ihtiyacı şu şekilde dile getirmiştir: "İslâm dini tarihinde bu esere tamamiyle güvenebilmek için içindekileri mezhep ve tarih kitaplarıyla karşılaştırmak gerekir."³²¹

³²⁰ Krş: Onat, "Muhammed Tancî'nin Mezhepler Tarihçiliği", *Uluslararası Prof. Muhammed b. Tavî et-Tancî Sempozyumu, Basılmamış Sempozyum Bildirileri*, Ankara 13-14 Ekim 2011, s.1.

³²¹ Muhammed et-Tancî, "Şehristani'nin Kitab'ul-Milel ve'n Nihal'i", *AÜİFD, I/IV (1956), s.3.*

Kuşkusuz yazma eserlerin kritiğinin yapılması, eserin diline hâkimiyet, dikkat ve titizlik isteyen bir çalışma ve dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan nüshaların birbiri ile karşılaştırılmasını gerektiren meşakkatli bir iştir. Mesela, Muhammed et-Tancî, Şehristani'ye ait olan eserin ilk olarak Mısır'da 1261/1845 yılında basıldığını 1263/1846 yılında Türkçeye tercümesinin yapıldığı ve ilk neşrinin William Curton tarafından Londra'da gerçekleştiğini tespit eder. Ancak söz konusu çalışmayı kısmen diğer baskılarından üstün olmakla beraber ilmî değerde görmez. Çalışmalarındaki ilmî hassasiyeti ile bilinen Muhammed et-Tancî esere olan eleştirilerini şöyle dile getirmektedir. "Adı geçen nâşir önsözünde yazma nüshaları esas aldığını ve bunları ana hatları ile tavsif ettiğini söylemiştir; fakat metni meydana çıkarmakta bu nüshaların tesiri görülmemiş ve nâşir aradaki farkları kitabın haşiyesinde göstermemiştir."³²²

Muhammed et-Tancî, C. Brockelmann'ın İspanya el-Escorial Kütüphanesinde Şehristani'nin adı geçen eserinin el yazması bir nüshasının olduğunu tespit etmesi üzerine 1954 yılında İspanya'ya gider ve eser üzerinde çalışmalar yapar. Ancak bu çalışmasını, zaman sorunu nedeni ile tamamlayamadığını bildirmiştir.³²³ Hasan Onat bu konu ile ilgili şu tespiti yapmıştır: "Bu demektir ki, hala el-Milel ve'n-Nihal gibi önemli bir başucu kitabının ciddi bir tahkikli neşri yapılmamıştır."³²⁴ Muhammed et-Tancî'nin, arşivindeki belgelerden Şehristani'nin *Milel ve'n-Nihal* eseri üzerinde önemli çalışmalar yapmış olduğunu görüyoruz.³²⁵ Ancak ne yazık ki, ani ölümü nedeni ile tamamlayamamıştır.

Önemli tahkîk çalışmalar yapmış olan Muhammed et-Tancî, el yazması eserler konusunda artık o derece uzmanlaşmıştır ki, esere ilk baktığında nerede ne zaman basılmış olabileceğini bilecek hale gelmiştir. . Onun öğrencilerinden Mustafa Öz, kendisiyle yaptığımız söyleşide bu duruma şöyle işaret etmiştir: "Hoca herhangi bir

³²² Muhammed et-Tancî, a.g.m. s.3.

³²³ Aynı yer.

³²⁴ Onat, a.g.m. s.1.

³²⁵ İSAM Muahmmed et-Tancî arşivi, Belge No:47, 53, 198, 522, 722.

eserin yazı hususiyetinden, nerede basıldığına, hangi asra ait olduğuna, nerede yazıldığına falan bakarak bilirdi.”³²⁶

Muhammed et-Tancî'nin, Fuzûlî'nin *Matlau'l-İ'tikad fî Ma'rifeti'l-Mabda'i va'l-Ma'ad* eserinin tahkîkli neşri için yazmış olduğu önsözde, Fuzûlî'ye yönelttiği eleştirileri de kaynak kritiğine dair gösterdiği hassasiyet açısından oldukça önemlidir. Fuzûlî'nin eserinde Şehristani'den alıntılar yaptığını tespit eden Muhammed et-Tancî, Fuzûlî'yi hem eserini hazırlarken -Şehristani'nin *Milel ve'n-Niha*'i hariç- kendi döneminde yazılmış olan eserlere bağlı kalmış olmasından ötürü, hem de Şehristani'nin eserini okumuş olmasına rağmen bu kitabı eserinde hiç bahsetmemiş olmasından ötürü eleştirmektedir.³²⁷ Ayrıca Muhammed et-Tancî, Fuzûlî'nin görüşlerine dair Hamîd Araslı isimli bir müellifin yazmış olduğu makalesini metin tenkidi ve kaynak kritiği noktasında sert bir dille eleştirmektedir. Hamîd Araslı, *Matlau'l-İ'tikad* için yazdığı giriş bölümünde, Fuzûlî'nin eserinde, felsefi görüşleri muntazam bir sıra ile verdiği ve söz konusu eserde yakın doğu filozoflarının ve eski Yunan filozoflarının eserlerine tamamı ile vakıf olduğunu dile getirmiştir.³²⁸ Muhammed et-Tancî, ilgili kişiyi şu şekilde eleştirmektedir: “Hamîd Araslı ise, Fuzulî'nin yaşadığı asırdaki fikir durumunu asla düşünmeksizin, bir harfinin dahi esaslı bir araştırma ve tenkide tahammül edemeyeceği büyük sözler sarf etmektedir.”³²⁹ Zira Muhammed et-Tancî'ye göre, Fuzûlî Yunan felsefesi ve filozoflarına dair fikirlerini beyan ederken kaynak aldığı eserlerin yetersizliğinden dolayı hataya düşmüş ve felsefeyle hiç uğramamış olan kişileri filozof olarak zikretmiştir.³³⁰ Hasan Onat Muhammed et-Tancî'nin üzerinde hassasiyetle durduğu kaynak kritiğinin önemini şu şekilde dile getirmektedir: “Kaynak kritiği ile ilgili hassasiyet ne kadar yüksek olursa, İslam düşüncesinin en temel sorunlarından birisi olan zaman, mekân ve fikir kaymasından kurtulabilmek o kadar kolay olur.”³³¹

³²⁶ Bkz. EK.7: Mustafa Öz ile 06.08.2009 tarihinde yapılan söyleşi.

³²⁷ Muhammed et-Tancî, “Önsöz”, Muhammed b. Süleyman Bağdadî Fuzûlî, *Matlau'l-İ'tikad fî Ma'rifeti'l-Mabda'i va'l-Ma'ad* (AÜDTCF yay. Ankara 1962) adlı kitap içerisinde, s.X.

³²⁸ Hamid Araslı, “Mukaddime”, Muhammed b. Süleyman Bağdadî Fuzûlî, *Matlau'l-İ'tikad fî Ma'rifeti'l-Mabda'i ve'l-Ma'ad ve'l-Kasaidü'l-Arabiyye* (Bakü Azerbaycan SSR İlimler Akademiyası, 1958) adlı kitap içerisinde, s. 4.

³²⁹ Aynı yer.

³³⁰ Muhammed et-Tancî, “Önsöz” a.g.e. s.XI.

³³¹ Onat, a.g.m. s.2.

4. Eleştirel-Sorgulayıcı Yaklaşım

Dinin anlaşılması boyutunda aklın önemine vurgu yapan Muhammed et-Tancî, bilimsel çalışmalarında bu görüş ve hassasiyetten hareketle İslâm düşünce tarihi boyunca ortaya çıkan mezhep ve görüşlerini eleştirel-sorgulayıcı bir yaklaşım benimsemiştir. Zira O, mezheplerin, dinin anlaşılma biçimleri olması noktasında beşerî unsurlar olduğunun ve görüşlerini değerlendirirken onların hataya düşmüş olabilecekleri ihtimalini göz önünde bulundurmanın doğru bilgiye ulaşılma aşamasında önemli bir aşama olduğunu bildirmiştir. Öyle ki, O, zaman zaman, kaynak eserleri okurken müellifin mezhebinin bilinmesinin bile doğru bilgiye ulaşmada gerekli olduğunu savunur.³³² Özellikle İslâm düşünce tarihinin ilk oluştuğu dönemlerde kaleme alınan *makâlât* türü eserlerin kendi görüşünü savunmak için mi yoksa sırf karşı görüşü kötülemek ve reddetmek için mi yazılmış olduğunun tetkiki O'na göre İslâm Mezhepleri Tarihi çalışmalarının esaslarından olmalıdır.³³³

Muhammed et-Tancî'ye göre mezheplerin usul ve prensiplerini bilmek İslâm düşüncesinin zaman içinde geçirdiği aşamaları müşahade edebilmek bakımından önemlidir. O, İslâm mezheplerini ve mezheplerin metotlarının tetkik ve birbirileri ile mukayese etmek İslâm'ı daha iyi anlama ve değerlendirmeye yardımcı olur diyerek özellikle mezheplerin incelenmesi noktasındaki eleştirel tutumun şu iki nokta açısından faydalı olacağı görüşündedir: "a) Uzun zaman yaşamış bulunması kuvvetine ve asaletine yapılan tecrübe ve denemeleri doğruluk ve uygunluğuna delalet eden fikir ve anlayışları almak. b) Tecrübenin zayıflığını ve dini nassların yanlış anlaşılmış bulunduğunu gösterdiği fikir ve anlayışları da kabulden uzak durmak."³³⁴

Hasan Onat, Muhammed et-Tancî'nin çalışmalarında ısrarla vurguladığı bilimsel yöntemin İslâm Mezhepler Tarihi disiplini açısından önemini şöyle dile getirmiştir: "Mezhepler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan beşeri oluşumlardır. Bu alanda bilimsel çalışma yapabilmenin olmazsa olmaz koşulu, mezheplerin din

³³² Muhammed et-Tancî, "Şehristani'nin Milel ve'n-Nihal'i", a.g.e. s.2.

³³³ Muhammed et-Tancî, aynı yer. Ayrıca krş. Onat, a.g.m. s.3.

³³⁴ Muhammed et-Tancî, "İslâm Mezhepleri ve Tarihi" a.g.e. s.73.

olmadığının bilincinde olmaktır. Müslüman kültürde mezhep ve dinin zaman zaman özdeş olduğu şeklindeki algı, muhtemelen mezheplerin beşeri oluşumlar olduğu gerçeğinin bilerek ya da bilmeyerek göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır.”³³⁵ Muhammed et-Tancî, bu bilinçten hareketle, mezheplerin görüşlerini ya da ortaya çıkış süreçleri ile ilgili yaklaşımları incelerken, mezhep kurucularının fikirlerini, ya da bu fikirlerin etrafında şekillenen düşünceleri eleştirmiştir. Meselâ, Havaric’in doğuşu ile ilgili, Hz. Aişe, Talha, Zübeyr ve Osman b. Ma’zun gibi kişilerin Hz. Ali’nin hilafetini reddetmeleri ve kendisiyle savaşmış olmaları gibi hadiselerle rağmen, bazı Müslüman tarihçilerin, sırf Hz. Peygamber’in yakınları olmalarından ötürü, onları Havaric olarak sınıflandırmamalarını eleştirir ve şunları kaydeder: “Bütün bunlara rağmen Müslüman tarihçiler, onların Resulullah’a ashâb olma vasıflarını takdir ederek kendilerine Havariç dememişlerdir. Her ne kadar onların hareket ve fikirleri, kendilerinden sonrakilerine yardım ve onları tahrik ettiyse de...”³³⁶

Muhammed et-Tancî, görüşlerinde akli ve düşünmeyi ön plana alan Mu’tezile’nin akılcılığını tasvip ve zaman zaman da takdir etmesine karşın ‘va’d ve vaîd’ görüşlerinde onları eleştirmektedir. Muhammed et-Tancî, Mu’tezileyi incelemeyi İslam tefekkür tarihini tedkik olarak değerlendirmektedir: “Tefekkür, cedel ve münakaşada kullandıkları ilmi ve tanzim edilmiş metodları ile birlikte Mu’tezile’yi tetkîk etmek, doğrusu İslâm tefekkür tarihini tetkîk etmek demektir.”³³⁷ Diğer yandan Mu’tezile’yi ‘va’d ve vaîd’ konusunda, ayetlerin³³⁸ doğrudan ifade ettiği anlamlara dayanarak, sevap ve günahların mutlaka amellere göre değerlendirilmesi hususundaki görüşlerini dolayısıyla onları müsamahasızlıkla eleştirmektedir: “Mu’tezilenin hedefi –va’d ve vaîd tefsirlerinden, tövbe etmeyen mürtekib-i kebire hakkındaki müsamahasızlıklarından ve adaleti izah edişlerinden de anlaşılacağı üzere- tevbe etmeyen günahkârların affedilmek ve cennet nimetlerinden faydalanmak hususundaki ümitlerini kırmaktır.”

³³⁵ Onat, a.g.m. s. 4.

³³⁶ Muhammed et-Tancî, “İslâm Mezhepleri ve Tarihi” a.g.e. s. 125.

³³⁷ Muhammed et-Tancî, “İslâm Mezhepleri ve Tarihi” a.g.e. s. 139

³³⁸ 3. Al-i İmran, 9, 194; 13. Rad, 31; 22. Hacc, 47; 41. Fussilet, 46; 99. Zilzal, 7-8.

Muhammed et-Tancî, ilmî bir alışkanlık olarak çalışmalarını, öncelikle doğru bilgiye doğru kaynaktan ulaşılabileceği ilkesinden hareketle metin tahkîki, ardından da beşerî oluşumların sorgulanması gibi esaslara dayandırmış ve hassasiyetini kendinden sonraki nesillere de aşılamağa çalışmıştır. Onun, 2. Ve 3. Sınıflar için İslâm Mezhepleri Tarihi kaynakları listesinin en başına düşmüş olduğu şu not bunun en güzel kanıtı olsa gerektir: “Mezhepler Tarihi için elde bulunan Türkçe ve matbû eser ve makalelerden bazıları aşağıya çıkarılmıştır. Bunlar, itimad ve tasvib hissiyle değil, tenkid zihniyeti ile okunmalıdır.”³³⁹

Muhammed et-Tancî, Mezhepler Tarihçisi olarak mezheplerin görüşlerini ve ortaya çıkış süreçlerini ele alırken adı konulmamış olsa da ‘mezhepler üstü bir’ yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini vurgulamış ve mezheplerin fikirlerine yönelik zaman zaman eleştirilerde bulunmuştur.³⁴⁰ İlmî çalışma yöntemi olarak mezhepler üstü bir yaklaşım sergilemeyi benimsemiş olan Muhammed et-Tancî’nin, Mu’tezilenin akılcılığını onaylamakla beraber görüşlerinde zaman zaman Ehl-i Sünnet görüşlerinin izleri görülmektedir. Şia’nın teşekkülü sürecinde Hz. Ali’nin Hz. Ebu Bekir’e ne zaman biat ettiği konusunda yaşanan ihtilaflara değinen Muhammed et-Tancî görüşünü şöyle dile getirmektedir: “Ehl-i Sünnetin ekseriyetinin birleştiği ve benim de katıldığım görüş: Hz. Ali’nin, Hz. Ebu Bekir’e altı ay sonra biat ettiğiğidir.”³⁴¹ Yine Hz. Osman dönemi olaylarının değerlendirilmesi meselesinde, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer zamanında yaşanmayan olayların bu dönemde yaşanmaya başlamasının sebebini Ehl-i Sünnet, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’in adaletle son derece düşkün ve güçlü liderler olmalarını ve Hz. Osman’ın bu etkiyi yakalayamamış olduğu şeklinde görürken, Şia olayların Hz. Osman’ın adaletsizliğinden kaynaklandığını savunmaktadır. Ancak Muhammed et-Tancî, “Mamafih burada esas olan Ehl-i Sünnet’in görüşüdür ve onların mevkilerinin daima mahfuz tutulmuş olmasıdır.”³⁴² İfadeleriyle Ehl-i Sünnet’i haklı bulmuştur.

³³⁹ Muhammed et-Tancî, “Mezhepler Tarihi Sınıf II ve III Kaynaklar”, a.g.e. s. 487.

³⁴⁰ Krş: Aydın, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Hititkitap yay. Çorum 2008, s.310-314.

³⁴¹ Muhammed et-Tancî, “İslâm’da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu”, a.g.e. s.473.

³⁴² Muhammed et-Tancî, *İslâm Mezhepleri ve Tarihi Ders Notları*, a.g.e. s.174.

5. Mezhepler Tarihi Öğreticiliği

1954 yılında Suut Kemal Yetkin'in daveti üzerine Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde ders vermek amacı ile Türkiye'ye gelen Muhammed et-Tancî, 1954-1974 yılları arasında vermiş olduğu İslâm Mezhepleri Tarihi derslerinde, öğrencilerine en önemli ilke olarak, İslâm'ın Kur'an merkezli yaşanması ve her türlü bilginin akıl süzgecinden geçirildikten sonra kullanılması prensibini kavratmaya çalışmıştır.

Muhammed et-Tancî, II. ve III. Sınıflar için haftada birer saat olarak belirlenmiş olan İslâm Mezhepleri Tarihi dersinde, iman esasları, mezheplerin ortaya çıkması, yayılması ve günümüzdeki durumları ile amelî mezheplerin görüşleri, birleştikleri ve ayrıldıkları noktalar ve Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile'nin görüşlerinin karşılaştırılması konularını müfredat programı olarak belirlemiş ancak bu konulardan amelî mezhepler ve görüşleri mevzularına hiç değinmemiştir. Programın içeriğine dikkat edilecek olursa Muhammed et-Tancî'nin mezhep görüşlerini karşılaştırmalı olarak ele alacağı görülmektedir. Muhammed et-Tancî, II. Sınıflarda mezhep kavramı, tanımı, oluşumu, kaynakları, mezheplerin ortaya çıkışını hazırlayan sebepler üzerinde, III. Sınıflarda ise daha çok karşılaştırmalı olarak mezheplerini görüşleri üzerinde durmuştur.

Muhammed et-Tancî'nin, Mezhepler Tarihi öğreticiliğinde dikkat çeken bir diğer husus da mezhepleri ve mezhep görüşlerini ele alış metodudur. Buna göre O, Mezheplerin tarihsel bağlamı içerisinde, ortaya çıktığı bölgenin sosyal, politik, ekonomik ve kültürel şartlarına göre değerlendirilmesi gerektiği vurgusunun yanında, bir konu etrafında mezheplerin görüşlerini belirtme ve görüşlerin birebir ile mukayeseli olarak değerlendirilmesi metodunu uygulamıştır.

Mezheplerin beşerî oluşumlar olduğu üzerinde önemle duran Muhammed et-Tancî, hilafet ve imamet meselelerini fer'î bir mesele olarak değerlendirmiş ve din-siyaset ayırımına vurgu yapmıştır. Buna göre Hz. Peygamberin, beşerî ve peygamberlik yönünü birbirinden ayırmış ve Allah'tan vahiy almasını peygamberlik

yönüne, müftî, kadî ve devlet başkanlığı görevlerini ise beşerî yönü olarak değerlendirmiştir.³⁴³

Fas uyruklu bir âlim olarak derslerini Arapça anlatan Muhammed et-Tancî'nin, derslerinde akıcı, sade ve anlaşılır bir dil kullandığı ifade edilmektedir.³⁴⁴ Öyle ki, çoğunluğu Türklerden oluşan bir topluluğa Arapça olarak ders vermişti. Gerekli görüldüğü durumlarda asistanlarının tercümelerine başvurulurdu. Dili öğrenciler tarafında rahatlıkla anlaşılır olduğu, kendisiyle söyleşi yaptığımız öğrencileri tarafından ifade edilmiştir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde verdiği dersler, asistanı Ethem Ruhi Fırlalı tarafından, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsünde ise Bekir Topaloğlu tarafından çevrilmiştir.

³⁴³ Muhammed et-Tancî, "İslâm Mezhepleri Hakkında Düşünceler", a.g.e. s.61-64.

³⁴⁴ Bkz. Mustafa Öz ile 06.08.2009 tarihinde yapılan söyleşi, Ahmet Akbulut ile 24.07.2009 tarihinde yapılan söyleşi.

SONUÇ

Cumhuriyet'in ilk İlahiyat Fakültesi olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve bugünkü adı Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olan İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde, başta İslam Mezhepleri Tarihi olmak üzere, İslam Felsefesi, İslam Hukuku, Kelam ve Belâgat-i Kur'aniye kürsülerinde dersler vermiş olan Muhammed et-Tancî, Türkiye'de İslâmî ilimler alanında bilimsel zihniyetin oluşmasında önemli katkıları olan çok yönlü bir âlimdir.

Hayatını kitaplara ve tahkîk çalışmalarına adanmış olan Muhammed et-Tancî, 1918 yılında Fas'ın Tetuan şehrinin Tanca kasabasında doğmuş ve 29 Aralık 1974 günü İstanbul Beşiktaş'ta vefat etmiştir. Türkiye'de özellikle İslam Mezhepleri Tarihi disiplinin oluşması ve olgunluk kazanmasında önemli katkılar sağlamıştır. Muhammed et-Tancî'nin, kitapları ve bazı evrakı, vefatından sonra, ailesi tarafından Türk Tarih Kurumu'na bir kısmı ise İSAM'a verilmiştir.

Muhammed et-Tancî'den, geriye kalan ders notları, çeşitli dergilerde yayınlanmış olan makaleleri, İSAM'a intikal ettirilen ve geçtiğimiz yıllarda araştırmacıların istifadesine sunulmuş olan arşiv belgeleri, özel yazışmaları, aile arşivi ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi arşivinde bulunan özlük dosyasındaki bilgileri, O'nun hayatını, görüşlerini ilmi kişiliğini ve Mezhepler Tarihçiliği ile ilgili bilinmeyen yönleri ortaya koymakta önemli bir yere sahiptir.

Muhammed et-Tancî ile ilgili bazı makalelerde O'nun ilk kez 1951 yılında Türkiye'ye gelmiş olduğu ifade edilmiştir. Ancak arşivinden ve evrakı arasından çıkan özel yazışmalarındaki tarihî veriler, onun Türkiye'ye ilk defa 1949 yılında geldiğini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde bu makalelerde onun tek bir İngilizce makalesi tespit edilebilmiştir. Ancak 1955 yılında *The Islamic Review* dergisinde "Seek Your Fortune In What The Earth Hides-(A saying of Muhammad)" isimli başka bir makalesini tespit etmiş bulunmaktayız. İSAM'da bulunan metrûkatı üzerinde yaptığımız çalışmalarda, kendisinin vefatından önce tamamlanma aşamasında olan onlarca çalışmasının olduğunu fark ettik. Hazırlamakta olduğu Arapça-Türkçe öğrenci sözlüğü bunlar arasındaki önemli çalışmalarından yalnızca bir tanesidir.

İslâmî ilimlerin hemen her alanın yanı sıra, Felsefe, Astronomi, Matematik, Botanik gibi birçok alanda çalışmalar yapmış olan Muhammed et-Tancî'nin bütün yönleriyle aydınlatabilmek bizim çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır. Özellikle otuz beş tane yazma eserden hareketle tamamlamış olduğu ve henüz son haline ulaşılammış olan İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si üzerine yaptığı çalışması ve yedi tane yazma eserden hareketle tamamladığı İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'i üzerine yaptığı çalışmalarının bazı müsveddelerinin İSAM'a bulunan evrakları içerisinde yer alması, kaybolan bu eserlerin tekrar gün yüzüne çıkarılabilmesi için önemli bir şanstır. Ayrıca bugün İSAM'da toplanan metrûkâtı içerisinde birçok çalışma tamamlanıp yayımlanmayı beklemektedir.

Muhammed et-Tancî, mezhepleri dinin anlaşılma biçimleri olarak görür ve bu noktanın öncelikle İslâm dininin düşünce özgürlüğüne verdiği önemin bir sonucu olduğunu vurgular. O, dinin anlaşılması noktasında aklın ve eleştirel düşüncenin ön planda olması gerektiği ilkesinden hareketle, gerek derslerinde, gerek makalelerinde gerekse özel yaşantısında düşünmenin, sorgulamanın ve analiz etmenin önemi üzerinde durmuş ve bunu çalışmalarına yansıtmıştır. Muhammed et-Tancî, her yazılan bilginin doğru kabul edilmesinin bilimsel hassasiyete uygun olmadığını savunmuştur. İlmî hayatı boyunca çalışmalarını eleştirel bir yaklaşımla sürdürmüş ve neredeyse tüm hayatını eserlerin tahkîkli neşri ile geçirmiş olan Muhammed et-Tancî'nin, Şehristânî'nin '*Milel ve'n-Nihal*' adlı eserinin, İspanya el-Escorial Kütüphanesinde bulunan nüshası hakkındaki tespitleri günümüzde kaynak kitaplar olarak kullanılan eserlerin bile tetkîk edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Amelî ve itikâdî olarak mezhepleri ikiye ayıran Muhammed et-Tancî, mezheplerin görüşlerinden ziyade onların ortaya çıkış sebepleri üzerinde durmuştur. Dahilî ve Haricî sebepler olarak ayırdığı sebepler arasında da özellikle dahilî sebeplerden hilafet meselesi üzerinde durmuştur. O, özellikle itikâdî mezheplerin ortaya çıkış sebeplerinin esas olarak siyasete dayandığını düşünmektedir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından yaşanan Benî Saîde toplantısının üzerinde hassasiyetle duran Muhammed et-Tancî, İslâm toplumundaki ilk kırılma olarak

değerlendirdiği halife seçimini mezheplerin ortaya çıkış sebeplerinin başlangıcı olarak görür ve bu yönüyle, Hz. Osman dönemi olaylarının, mezheplerin ortaya çıkışındaki esas sebepler olarak görüldüğü anlayışından ayrılır. Ayrıca, O'nun, din-siyaset ayrımı yapması ve hilafet meselesinin fer'i bir konu olarak görmesi önemlidir. Ona göre Hz. Peygamber'in siyasi misyonu nübüvvet misyonunun bir parçası değildir.

Muhammed et-Tancî, mezheplerin ortaya çıkış sebeplerini 'tarihsel-sosyolojik' yaklaşımı esas alarak değerlendirir. O derslerinde mezheplerin doğuş sebepleri üzerinde ısrarla durmuş, Hz. Osman dönemi olaylarının arka planını ilk halife seçimine ve o esnada yaşanan tartışmalara kadar götürmüş ve mezheplerin oluşumdaki toplumsal alt yapının yani dönemin şartlarının son derece önemli olduğunu vurgulamıştır. Muhammed et-Tancî'nin, İslâm Mezhepleri Tarihi'ne dair yazılmış müstakil bir eserinin bulunmuyor olması ne yazık ki görüşlerinin sistemli olarak bizlere ulaşmasına engel oluşturur.

Muhammed et-Tancî, İslam Mezhepleri Tarihi disiplinine, bilimsel çalışma yönteminin sistemleşmesi, yapmış olduğu tahkîk çalışmalarıyla eleştirel-sorgulayıcı yaklaşımın yerleşmesi, zamanla 'fikir-hadise, zaman-mekân' irtibatı olarak kavramsallaşacak olan yaklaşımın temellerinin atılması ve kendisinden sonra bu alanda önemli çalışmalar yapacak âlimlerin ufkunun açılması noktasında önemli katkılar sağlamıştır. Kendisinden geriye kalan arşivden, O'nun ve fikirlerinin gün yüzüne çıkartılması, İslâmî ilimlere ve özelde de İslam Mezhepleri Tarihi alanına olan katkılarının daha net değerlendirilmesini sağlayacaktır.

ÖZET

Koçak, Ebru, Muhammed Tavid Tanci ve Mezhepler Tarihçiliği, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Sönmez Kutlu, 209s.

Muhammed et-Tanci, 1918 yılında, Fas Krallığının Tetuan şehri Vadras kasabasında doğmuştur. İlk ve orta eğitimini Tanca'da bitiren Muhammed Muhammed et-Tanci lise tahsilini Fas Karaviyyin Medresesinde tamamladıktan sonra, 1939 yılında üniversite tahsili için Mısır'a gitmiştir. 1943 yılında Fuad-u Evvel Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünden, 1945 yılında da aynı fakültenin pedagoji bölümünden mezun olmuştur. Muhammed et-Tanci, 1953 yılında Türkiye'ye davet edilmiş ve 1962 yılına kadar Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde İslam Felsefesi ve İslam Mezhepleri Bölümünde Profesörlük görevinde bulunmuştur. 1962-1965 yılları arasında Rabat'ta görev yapmış ve 1965 yılında tekrar Türkiye'ye dönerek 1974 yılındaki vefatına kadar İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde İslâm Mezhepleri Tarihi dersleri vermiştir. Çalışmaları sırasında Türkiye'de modern dönem Mezhepler Tarihçiliğine önemli katkılarda bulunmuştur. Siyasi ve ictimai mezhepler tarihçisi olarak bilinen Muhammed et-Tanci, Türkiye'de Yusuf Ziya Yörükân'dan sonra İslam Mezhepleri Tarihindeki önemli isimlerden birisidir. Muhammed Tanci, Türkiye'de modern dönem Mezhepler Tarihçiliğinde kaynak kritiği yönteminin yerleşmesinde, bu alanda bilimsel araştırmaların yapılmasında ve mezheplerin beşeri unsurlar olduğu gerçeğinden hareketle din-mezhep ayrımının doğru yapılmasına önemli katkılar sunmuştur. Ayrıca Muhammed et-Tanci, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde ilk doktora çalışmalarını yönetmiş, klasik eserlerin tahkikli neşirlerini yapmış, Mezhepler Tarihi'ne tarihi-sosyolojik bir yaklaşım getirmiş bir bilim insanıdır. 29 Aralık 1974 yılında, geçirmiş olduğu ani bir kalp krizi neticesinde İstanbul Beşiktaş'ta hayatını kaybeden Muhammed et-Tanci, kısa yaşantısından geriye, 17 tane eser, çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanmış onlarca makale ve ölümünün üzerinden geçen onca zamana karşın, kendisini özlemle anan yüzlerce öğrenci bırakmıştır.

ABSTRACT

Koçak, Ebru, History of Muhammad Tanji and Sects, Master's Thesis, Advisor: Prof. Sönmez Kutlu, 209p.

Tanji, was born in the village of Vadras belongs the tetvan city of the Morocco Empire in 1918. He completed his primary and secondary school education in Fez and then he went to Egypt in order to complete his university education in 1939. He graduated from Fuadu Evvel University in 1943 and also the department of pedogojy as well. He was invited to Turkey in 1953 and he worked as a proffesor in Ankara University Theology Faculty and Islam sects department untill 1962. He worked in Rabat between 1962-1965 and he returned to Turkey. During his studies he contributed to the modern period history of sects. He was known as the historian of the political and social sects and also he was the most important historian in the history of ıslam sects. He contributed the management of critical sources in the history of sects and also he defended the necessity of scientific searches in this area. He believed that the sects were human facts and he defended the distinction between religion and sect was very important and it must be sensed in a correct way. He managed the first postgraduate workings. He was a scientist who brought the historical and sosyological approach to Islam history. unfortunately he died from hearth attack in Beşiktaş Istanbul in 29 December 1974. After his short life he left several Works. he is still longing by hundreds of students respectfully.

BİBLİYOGRAFYA

Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ağaç kitabevi yay. İstanbul 2001.

Aktepe, Orhan, “Kaza-Kader’in Mahiyeti ve Değişip Değişmemesi Problemi”, *Kelam Araştırmaları*, 10/2 (2012), s. 69-90.

Araslı, Hamid, “Muakddime”, Muhammed b. Süleyman Bağdadi Fuzuli, *Matlaü'l-i'tikad fi ma'rifeti'l-mebde ve'l-maad ve'l-kasaidü'l-Arabiyye* içerisinde, Bakü Azerbaycan SSR İlimler Akademiyası, 1958.

Atalan, Mehmet, “Hz. Muhammed’in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları”, *Fırat Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2, Elazığ 2004, s.55-68.

Aydınlı, Osman, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Hititkitap yay. Çorum 2008

-“İlk Mutezile’nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı”, *ÇÜİFD*. 2 (2002), s. 127-147.

- “Kaderî Anlayışın İlk Tezahürleri”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 16/2 (2003), s. 249-262.

Bağdadi, Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Terc. E.Ruhi Fıglalı, TDV yay. Ankara 2007

Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö.256/870), *Sahihü'l-İmam el-Buhari*, Kahire 1887.

Büyükkara, Mehmet Ali, “Bir bilim dalı olarak İslam mezhepleri tarihi ile ilgili metodolojik problemler”, *İslamî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi*. İslamî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005. s.441-491.

Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1999.

Çelebi, İlyas, “Klasik Bir Kelam Problemi Olarak İsim-Müsemma Meselesi”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 3/1 (1998) s.103-116.

Çubukçu, İbrahim Agah, “Nakilcilik ve Akılcılık”, *AÜİFD İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, III (1977), s.43-48.

Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İnsan yay. İstanbul 1996.

El-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, Kitapevi yay. İstanbul 2001.

El- Eş'ari, Ebu'l-Hasan, İlk Dönem İslam Mezhepleri Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l- Musallin, tercüme Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, kabalcı yay. İstanbul 2005.

- *Makâlatu'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Mûsâllîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, I-II, Beyrut 1990.

El-Kummî ve en-Nevbahtî. Kitâbu'l-Makalatî'l-fırak ve fıraku's-şia. (çev.: Hasan Onat-Sabri Hizmetli-Sönmez Kutlu- Ramazan Şimşek) Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

El-Maturidi, Ebu Mansur *Kitabu't-Tevhid Tercümesi*, Tercüme Bekir Topaloğlu, İsam yay, Ankara 2005.

Eş-Şehristani, Muhammed Abdulkerim *İslam Mezhepleri*, (tercüme Mustafa Öz), Ensar neşriyat, İstanbul 2005.

Fığlalı, Ethem Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı yay. İzmir 2008.

-“İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler”. *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu* kitabı içinde İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

- “İlk Şii Olaylar: Tevvabûn Hareketi”, *AÜİFD*, XXVI, 1983, 335-352.

- Çevirenin Önsözü. (W. Montgomery Watt'ın İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri. (çev. Ethem Ruhi Fığlalı) İstanbul: Umran Yayınları, 1981.

Güneş, Kamil, *İslami Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass -Bakıllani ve KadiAbdulcebbar'da Kelamullah Meselesi Örneği*, insan Yay. İstanbul 2003.

-“Mu'tezili Düşüncede Aklın Nakilden Önce Gelmesi Meselesi Üzerine Kâdı Abdulcebbâr Örneği”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası*, 1/1 (2004) Bakü, s.135-162.

Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Beyan yay. Ankara 2011.

Haylamaz, Reşit *Gönül Tahtımızın Eşsiz Sultanı Efendimiz Muhtasar*, Muştu yay. İstanbul 2010.

Hizmetli, Sabri “Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman’ın Öldürülmesi”, *AÜİFD*, XXVII (1985), s.149-176.

- “Genel Olarak Raşit Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri”, *AÜİFD*, Ankara 1999.

- “İtikadî İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimaî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, *AÜİFD*, XXVI (1983), s.653-680.

İbn Sad, Muhammed “*et-Tabakatü'l-Kübra*” Matbaatu'l-Lecne, Neşri's-Sakaf, Kahire 1358.

İmam Malik, *Muvatta*, Şerh ile beraber, c/4.

İSAM Muhammed b. Tavî et-Tancî Evrakı.

Karataş, Mustafa “Fazlur Rahman And The Concept Of “Living Sunna””, *Ekev Akademi Dergisi*, 9/25 (2005), s.123-130.

Kutlu, Sönmez “Ehl-i Sünnet Siyaset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Bahar, 2008.

-*Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yay. İstanbul 2008.

-“ İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları*, İstanbul 2005, s.391-440.

Kutlu, Sönmez- Onat, Hasan, “İslam Mezhepleri Tarihine Giriş”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı* isimli kitap içerisinde, Grafiker yay. Ankara 2012.

Kuzudişli, Ali “Fazlur Rahman’ın Sünnet Yorumu”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2012), s.121-140.

Koçak, Ebru, “İlk Dönem İslâm Filozoflarının Yunan Geleneğine Bakışı” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 2006.

Meşkûr, Cevad, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Ankara Okulu yay. Ankara 2011.

Okumuş, Mesut “Ulûmu’l-Kur’an (Kur’an İlimleri)”, *Tefsir* isimli kitap içerisinde, Edit. Mehmet Akif Koç, Grafiker yay. Ankara 2012.

Onat, Hasan “Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuşu”, *Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004.

- “İslam’da Yeniden Yapılanma Üzerine”, *AÜİFD*, 39/2 (1999), s. 197-207.
- “Muhammed Tancî’nin Mezhepler Tarihçiliği”, Uluslararası Prof. Muhammed b. Tavî et-Tancî Sempozyumu, Basılmamış Sempozyum Bildirileri, Ankara 13-14 Ekim 2011. (yayınlanmamış nüsha)

Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, ensar yay. İstanbul 2011.

Rahman, Fazlur, *Tarih Boyunca İslamî Metodoloji sorunu*, çev. Salih Akdemir, Ankara Okulu yay. Ankara 2009.

Sinanoğlu, Abdulhamit, “İslâm’ın ilk siyasallaştırılma Sürecinde “Kader” İnancı”, *AÜİFD*, XLIII/2 (2002), s. 249-277.

Şahin, Hanifi, “İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2011), s. 47-61.

Şentürk, Ümmügülsüm” *Yaşar Kutluay’ın Mezhepler Tarihçiliği*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

Tancî, Muhammed "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", Der: İsmail YAKIT, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1994), s.25-68.

-*İslam Düşüncesi üzerine Makaleler*, Edt: Sönmez Kutlu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara 2011.

- "Abû Mansûr Al- Mâturîdî", *AÜİFD*, 4/1-2 (1955), s.1-12.

- "Şehristani'nin Kitabı'l Milel ve'n-Nihal'i", *AÜİFD*, V/1-4 (1956), s.1-16.

- "İslâmiyet", *İslam Mecmuası*, 1 (1956), s.5-22.

- "Muhammed Resulullah I", *İslâm Mecmuası*, 4 (1956), s.4-5.

- "Allah'ın Elçisi Muhammed-Vahiy", *İslâm Mecmuası*, 8 (1956), s.3-5.

- "Vahyin Çeşitleri ve Kur'an-ı Kerim", *İslâm Mecmuası*, 11 (1957), s.4-6.

- "Ahlakın Önemi ve İslam Dinine Göre Temelleri I", *Türk Yurdu*, 2 (1959), s.9-10.

- "Ahlakın Önemi ve İslam Dinine Göre Temelleri II", *Türk Yurdu*, 4, (1959), s. 11-12.

- "İslam'da Hürriyet", *Hilal Dergisi*, 1/5 (1959), s.12-13.

- Mumammed et-Tancî, "Önsöz", *Fuzûlî, Matlau'l-l'tikad fî Ma'rifeti'l-Mabda'i va'l-Ma'ad* içerisinde, AÜDTCF yay. Ankara 1962, s.VII-XV.

Tatlı, Bekir, *Hadis Tekniği Açısından Cibrîl Hadîsi ve İslam Düşüncesine Yansımaları*, ISBN:97897554871555, Adana 2009.

Tekineş, Ayhan, "İlk Devir İslâm Dünyasında Akıl Üzerine Tartışmalar", *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 1 (2011), s.199-214.

Topaloğlu, Bekir, "Tancî Muhammed" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, İstanbul 1994, C.39, s.562-564.

Turan, Maşallah, “Din Dilini yorumlama Çabaları ve Bu Bağlamda Akıl-Nakil Dengesinin Önemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2008)

s.139-171.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988.

Ünal, İsmail Hakkı, “Fazlur Rahman’ın Sünnet Anlayışı ve “Yaşayan Sünnet” Kavramı Üzerine” *İslami Araştırmalar Dergisi*, 4/4, Ankara 1990.

Watt, Montgomery *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: E. Ruhi Fiğlalı, Umran yay. Ankara 1981.

Rubai Tarafından Gönderilen 23.06.1973 Tarihli Mektup³⁴⁵

عزیز الہی

125

EK.1.B: Muhammed et-Tancı'ye Tunus Yayınevi Genel Müdürü Azuz Er-Rubai Tarafından Gönderilen 18.10.1973 Tarihli Mektup³⁴⁶

MAISON TUNISIENNE DE L'ÉDITION
Institution Nationale d'Édition
d'Impression et de Diffusion
34, Av. de la Liberté - TUNIS
Tel. 285.273
265.076
R. C. 33510
C. C. P. 772-29
Adr. Téléq. : AATÉDITION

TDV ISAM
Muhammed et-Tancı
RUBAI 336

المكتبة الوطنية للدراسات والبحوث
بمبنى وزارة الثقافة
الطابق الثاني
البريد 336
البريد 336
البريد 336

تونس في 18 أكتوبر 1973

Ref.

الاستاذ الكبير محمد بن تاويع الطنجي المحترم
كلية الآداب بجامعة القاهرة
تونس

ع 4/73

تحية طيبة، وبعد،
اتيسر من دواعي سروري أن أراسلكم للمرة الثانية في موضوع نشر
تدقيقكم لعدد من جلدون في فترة متأخرة طبق بظامكم مما وأنتم
لهذا تدرن نشر تدقيقكم العلمي المقدمة الذي اتفق عليه كل من الطرفين
عليه .

ومع أنني أن توافوني براكم في خصوص هذا الموضوع .
ويصلكم طي هذا نسخة من رسالتنا الأولى التي لم نطلق نشرها
أجابتكم .
وفي الانتظار أهدى اليكم أرقص تحياتي وخالص تهنيتي . / .

الرئيس المدير العام

عزوز الرباعي

EK.1.C: Muhammed et-Tancî'ye Tunus Yayınevi Genel Müdürü Azuz Er-Rubai Tarafından Gönderilen 23.06.1973 Tarihli Mektubun Tercümesi

Tunus, 23.06.1973

429/73

**Saygıdeğer büyük üstat Muhammed b. Tavî et-Tancî,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Türkiye**

Birkaç yıldan beridir İbni Haldun'un Mukadimme'si üzerine tahkik çalışması yaptığınızı duymuş olmaktan mutlu ve memnun olduğumu sevinçle ifade etmek isterim. Şu an Mukaddime'nin el yazma nüshasını başta yazarın biyografisiyle birlikte basmak için hazırlıklara başlamış bulunmaktayız.

Baskıya geçmeden önce, size danışmak ve tahkik çalışmanızın baskısını yapmaya hazır olduğumuzu sizlere teklif etmek istedik.

Bu kitabın baskısını, halkı tarafından unutulmaya başlanan o büyük tarihçiye vefa adına ve Tunus Yayınevi'nin İslam ve Büyük Mağrip Arap Coğrafyasının eserlerini yaşatma planı çerçevesinde yapmak istediğimizi belirtiriz.

Olumlu cevabınızı beklerken, en samimi içtenliklerimizi ve yüce saygılarımızı kabul ediniz.

Azuz Er-Rubai

Başkan ve Genel Müdür

EK.1.D: Muhammed et-Tancî'ye Tunus Yayınevi Genel Müdürü Azuz Er-Rubai Tarafından Gönderilen 18.10.1973 Tarihli Mektubun Tercümesi

TUNUS YAYIN EVİ
Basım, yayın ve dağıtım ulusal kuruluşu
Hürriyet cad. No: 54- Tunus

Tel: 285873-285878
Ticari sicil no: 33510
Posta cari hesabı: 77229

Tunus, 18 Ekim 1973

Sayı: 804/73

Saygıdeğer büyük üstat Muhammed b. Tavî't et-Tancî,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Türkiye

İbni Haldun'un Mukadimme'si üzerine yapmış olduğunuz tahkik çalışmanızı her ikinizin de makamına yaraşır bir şekilde lüks baskıyla yayımlama konusunda sizlere ikinci defa yazıyor olmaktan mutluluk duyarım. Her inceleyenin övgüyle bahsettiği bilimsel tahkik çalışmanızı yayımlamayı çok arzuladığımızı belirtmek isterim.

Bu konudaki görüşünüzü bildirmenizi rica ederim.

Cevabını alamadığımız birinci mektubumuzun bir kopyasını ekte bulabilirsiniz.

Cevabınızı bekler, en içten saygı ve temennilerimi iletirim.

Azuz Er-Rubai
Başkan ve Genel Müdür
(İmza-Kaşe)

EK.2: MUHAMMED ET-TANCÎ'NİN TÜRK TARİH KURUMU'NA İNTİKAL EDEN KİTAPLARININ PROF. DR. NİHAT ÇETİN TARAFINDAN HAZIRLANAN LİSTESİ

Bu liste, Muhammed et-Tancî'nin kızı Prof. Dr. Emel Kefeli'den alınmıştır. Metnin orijinali ailede bulunmaktadır. Çalışma matbu eserler ve yazma eserler olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Listede, matbu eserlerin bitiminden itibaren yazma eserler başlamaktadır. Yazma eserlere dair liste 15 sayfa devam ettikten sonra araya 4 sayfalık bir ek girmekte ve liste 19. Sayfadan itibaren devam etmektedir. Prof. Dr. Nihat Çetin çalışmasını yaparken sayfalar arasına boşluk bırakmış ve daha sonradan ek bir liste şeklinde boş kısma ilave etmiş ve daha sonra aileye takdim etmiştir. Ek liste ile diğer bölüm arasında 4 tane eser rakam olarak eksik görünmektedir. Söz konusu eksiklik yalnızca elimizdeki nüshada değil metnin orijinalinde de yer almaktadır.

Matba eserler /3

Yacma eserler /2

1890	بيروت	تاريخ مختصر الدول	ابن الجبري	3/1
1936	بيروت	كتاب أخبار الفخريين البصريين	السيرافي	3/2
1912	بيروت	طبقات الأمم	صاعد الاندلسي	3/3
1955	القاهرة	مخطوطات أرسطو في العربية	عبد الرحمن بدوي	3/4
—	—	الملل والنحل	الشهرستاني	3/5
1938	القاهرة	التقنية والإشراف	المعدي	3/6
1941	Rome	[علم الفلك - تاريخ عند العرب في القرون الوسطى]	Nallino	3/7
1935	Paris	Kitab Tabakat al-Umam (trad. par R. Blanchet)	صاعد الاندلسي	3/8
1954	القاهرة	عيون الحمة لدين مينا	عبد الرحمن بدوي	3/9
1349	ميدباد	القول المبد	ابن حجر العسقلاني	3/10
1950	"	دلائل النبوة	ابو يعقوب الاصبهاني	3/11
1958	القاهرة	تلخيص ما بعد الطبيخة (تحقيق عثمان أمين)	ابن رشد	3/12
1952	القاهرة	رسائل في أهوال النفس (تحقيق الدكتور أحمد نؤاد الأهواني)	ابن مينا	3/13
1949	القاهرة	رسالة أضحوية في أمر المجداد (تحقيق سليمان دينا)	"	3/14
1341	دهلي	{ من الغيبة شرح الصدر في تحريم ربح القبور المختصر الجامع لمعرفة مصطلح الحديث النافع ربح الملامن عن الأئمة الأعلام }	{ فهر الشوكاف " ابن تيمية }	3/15
1955	القاهرة	تاريخ الفدر الاندلسي (نقله عن الاسبانية عبد مونس)	Angel Gonzalez Palencia	3/16
1307	"	تدريب الراوي شرح تقريب التوروي	السيوطي	3/17
—	—	تفسير حمزة عم	حمزة عم	3/18
1326	القاهرة	كتاب أخبار السامراء بأخبار الكهنة	القفاط	3/19
1953	طرابلس	رسالة في ماهية العشق (Tahqiqi Tarannu'at ta'adilat ma'aruf: Ashmud Atiq)	ابن مينا	3/20

عثمان بن عبد الله العراقي
الفرق المشرقة بين أهل الإنيخ
والزندقية

3/21

ساندو شايك

3/22 رسائل ف: كتاب نصيح للغة لأبي الصباصي ثعلبي و

شرحه لدي سهل الهردي و

ذيل النصيح للبغدادي و

كتاب فعلت وأفعلت للزجاج

القاهرة 1325

3/23 حبيب

خط وخطاطان

استانبول 1305

3/24 مصلي الدين الاراي

حاشية على شرح قاضيه

1309

3/25 لهبة الله بن علي ... ابن حمزة
الخلوي المني

ديوان فتايات شعراء العرب

القاهرة 1306

3/26 أحمد عبد الله الدين الكرماني

راحة العقل (تحقيق مصطفى غالب)

بيروت 1967

3/27 الماوردى

الأحكام السلطانية

القاهرة 1966

3/28 ابن تيمية

مجموعة الرسائل الكبرى

1323

3/29 محمد حسن آفندي

Arcep Kilikiz

1955

3/30 أسد جمشيد و
ابراهيم بن الأسود

التحفة اللسانية في أصول اللغة
العثمانية

بيروت 1887

3/31 محمد بن عبدون الهشيارى

كتاب الوزراء والبناب

القاهرة 1938

3/32 ~~عبد الله~~ القاضي عبد الجبار
و ابن المرتضى

خرق وطبقات المستزلة (تحقيق
علي سامي النشار وحام الدين حمدي)

1972

3/33 احمد بن فارس

الصاحبي في فقه اللغة وسنن العرب في كلامها

القاهرة 1970

3/34 ابراهيم بن علي المصري
القيرواني

زهر الدب وثمر اللباب

1953

3/35 السيوطي

الزهر

= 2 =

1969

3/36 ابن ميمون والتبريزي

المقدمات الخبي والعشرون من دلالة
الناظرين

1962

3/37 عبد الرحمن بدوي

فلسفة عصر الوسطى

1928

3/38 محمد رشيد رضا

كتاب يسر الاسلام وأصول التشريع العام

1959

3/39 René Daoud

العرب في سوريا قبل الاسلام (نقله
اند العريفة عبد الحميد المرواني)

1952

3/40 محمد فروع

جغرافية العرب في العلم والفلسفة

بيروت

1916	القاهرة	أثر الشرق في الغرب (ترجمة تشارلستون عيسى)	G. Jacobs	3/41
		الرسالة الكافلية في السيرة النبوية (تحقيق صاحب المصنف و مخطوطات)	أبو النقيس	3/42
	استاذية	الانقسام للفتنة الباطنية الطغام	أبو حمزة العلوي	3/43
1939	القاهرة	الجيش العربي في عهد محمد علي باشا الكبير	عبد الرحمن زكي	3/44
1969	"	صاحب القاهرة المباركة ومشاهداتها	"	3/45
1935	فقداد	تاريخ الزيرية وأصل عقيدتهم	عبد المصطفى العبادي	3/46
1972	تونس	دراسات في ابن منظور الأخرى الملتقى الثاني 1972	لجنة	3/47
1973	"	محمد الطاهر حبيب	أبو القاسم محمد كرو	3/48
"	"	عصر القديرون	" د. عبد الله شريط	3/49
1969	القاهرة	تراث القاهرة العلمي والفني	عبد الرحمن زكي	3/50
1956	"	عيان الشعب (تحقيق طه الحارثي و محمد زغلول سلام)	أبو طباطبا العلوي	3/51
"	"	محمد عيسى و شمس	عبد الرحمن زكي	3/52
1905	"	ترياق الحبس	أبو الفرج	3/53
1928	استاذ	قصيدة بروه شرح اقتصاد	حسن زكي	
1962	القاهرة	مجاز القرآن (نشر محمد زكي سليل) = 2	أبو عيسى ميمون الملق	3/54
1946	"	الآراء والمعتقدات (ترجمة عادل زعيت	عبد الله بن علي	3/55
1955	"	شرح جوهرة التوحيد (تحقيق محمد الدين عبد الحيد)	عبد السلام بن إبراهيم اللقاف	3/56
1959	"	الغلاف (ترجمة عادل زعيت)	C. Deveauux	3/57
1911	مطبعة	المغرب في ذكر بلاد أفريقية والمغرب	البرقي	3/58
1946	دمشق	تاريخ علماء الإسلام	طه الدين البيهقي	3/59
1956	القاهرة	الغنية	عبد القادر الجليلي	3/60
1947	مطبعة	رسائل ابن رشد (السمع الطيبي - السماع والعام - الكون والفساد - الآثار العنصرية - كتاب النفس - مابعد الطبيعة)	أبو رشد	3/61
1953	"	سبع رسائل لابن سينا	القناري وابن سينا	3/62
1960	القاهرة	ترجمة القناري وكتبه رسالة ما سبق		
1344-1349	مطبعة	أن يقدم قبل تضم فليس أرسطو و أتى عشرة رسائل للثمار		

3/63	الباقلاوي	كتاب البيان	بيروت 1958
3/64	النخرازي	المباحث الشرقية	عبدالمبارك 1343 1-2
3/65	ابوالفدا	تاريخ ابي الفدا	1-2
3/66	عبد الرحمن تشايي	المألة التونسية (نقله عن الفرنسية) الدكتور عبد الحليم التميمي	تونس 1973
3/67	محمد الخطر حسين	الحرية في الاسلام	دمشق 1964
3/68	عبد الحليم التميمي	فهرس العنازل الدينية والزكية بالجزائر	1374
3/69	"	التفكير الديني والتبشير	"
3/70	"	العلم القسطنطيني	"
3/71	Encumant Kuran	السياسة العثمانية (نقله عن الزكية) عبد الحليم التميمي	"
3/72	ابن البناء المراكشي	تلخيص اعمال الحساب (محققه وترجمه) مع التعليقات الى الفرنسية الدكتور جرسوي	1963
3/73		الحلم (البارحة واليوم وغدا) اقتضاه الدكتور مرسيل واخر من كتاب: William. H. Crusoe. Understanding of Science	دمشق 1966
3/74	محمد الدين احمد بن عبد الله الكروماني (تجه العراقيين)	كتاب الرياض (تحقيق عارف تامر)	بيروت
3/75		المصنف الشريف بخط المغرب	القاهرة
3/76	عبد الحليم التميمي	بحوث ودقائق في التاريخ المغرب	بيروت 1972
3/77	شمس الملوكة طه	لهم بخوانيم ونوسيم (كتاب ددم)	تهران 1344
3/78	محمد حسين هيكيل	جياه محمد	القاهرة 1956
3/79	احمد بن شمس الحسني	عمدة الطالب	بيروت
3/80	الكتاب	الرسالة المستطرفة	دمشق 1964
3/81	LT. Colonel Sir Wolsey Haig	مداول لفنانة الصوت الهرة بالسفن المهدوية (نشره بالتمرية عبد العزيز مصطفى الاغني)	"
3/82	ابن سينا	رسائل ابن سينا انشدها مع ترجمتها الفرنسية عبد الله بن عبد الله	استانبول 1953
3/83	محمد يوسف بوي	علم الدين والفلسفة	القاهرة 1959
3/84	اسر سيد ابيلابوي	الاقتصاد في شرح ادب الكتاب	بيروت 1901

1946	القاهرة	التراث اليوناني في الحضارة الإسلامية	عبد الرحمن بروي	3/85
"	"	وجهة الإسلام المشتركين (نقله الى العربية محمد عبد الهادي ابو ريعة)		3/86
1958	دمشق	مختبرات اسماعيلية	الدكتور عادل العبدو	3/87
1320	استانبول	حاشية على شرح عقائد	الكتبي	3/88
1965	القاهرة	شرح الأصول الخفية	عبد الجبار بن أحمد	3/89
1328	"	الحلم السائح	محمد المقبلي اليمني	3/90
1329	"	الارواح النواحي	"	"
1938	"	تاريخ الفلسفة الإسلامية (نقله الى العربية محمد عبد الهادي ابو ريعة)	T. J. De Boer	3/91
1338	1-2 طهران	الأصول من الكافي	ابو جعفر الطوسي الرازي	3/92
1957	القاهرة	ايران في عهد الساسانيين (ترجمة يحيى الشاب)	Andreas Christensen	3/93
1958	"	القرن والفلسفة	محمد يوسف موسى	3/94
1325	"	شفاء الأسقام	محمد الكشاف	3/95
1953	"	مجموع الجواهر (تحقيق على محمد الجادى)	ابو اسحاق الصيرافى	3/96
1948	" 1-2	البيان والتبيين (تحقيق عبد السلام محمد هارون)	الجامع	3/97
1922	"	كتاب الدر النصيب	أحمد بن يحيى الخفيري	3/98
1956	" 1-4	الكامل (تحقيق محمد ابو الفضل والبيدر شحاته)	المبرد	3/99
1952	لبنان	الحديث المقتضب في ترجمة أكرم الزعيم لبيد الذهب	محيي الدين السيوفى	3/100
1956	بيروت	من حضارتنا	جورج عطيه	3/101
1969	القاهرة 1-2-3	النحو الواضح	عبد الجبار مصطفى امين	3/102
1972	تونس	تاريخ قصص وعملاتها (معلق ابن منظور)	لجنة	3/103
1973	تونس	ميرالدين التونسي	محمد كركه	3/104
-	القاهرة	الخصارة العربية (ترجمة توفيق ابراهيم احمد العبدو)	Y. Hill	3/105

1965	القاهرة	تاريخ التشيع الاسدي	محمد الخصري بيد	3/106
	"	كتاب تأسيس النظر	الدبوكي	3/107
	"	رسالة في الاصول		
1945	"	اشينجا	عبد الرحمن بدوي	3/108
1301	-	كشف الطرة عن الخرة	آلوسي زاده	3/109
1303	فاس	الانيس المطيب وروض القريظاس في اجزاء ملوك الغرب وتاريخ مدينة فاس	ابو محمد صالح بن عبد الحليم	3/110
1300-1307	القاهرة	1-20	ابن منظور	3/111
1326	"	القول المفيد	الشيخ محمد بن حبيب	3/112
1282	"	شفاء الخليل	شهاب الدين التفاحي	3/113
		حصل اذكار المتقدمين ...	فخر الدين الرازي	3/114
1323	"	سالم اصول الدين	نصير الدين الطوسي	
	"	تلخيص المحصل		
	"	شفاء العليل	ابن القيم الجوزية	3/115
1342	بغداد	مناقب بغداد	ابن الجوزي	3/116
1322	القاهرة	1-2	ابن بطوطة	3/117
	صيد آباد	تفسير سورة الفجر والعلق	ابن سينا	3/118
	-	ضياء القلوب	امداد الله التهانوي	3/119
1325	القاهرة	العقد الثمين	السويدي	3/120
1364	دمشق	روض البشر	محمد جميل الخطي	3/121
	القاهرة	كتايب عجائب الخلق	زكريا بن محمد القزويني	3/122
		الفتح الرباني فيما يحتاج اليه الرب التاني	محمد بن عبد الله الطهستاني	3/123
	"	الفتوحات الربانية في الطريقة الالهية التيمانية	احمد التيماني	
	"	النفحة القدسية في السيرة الالهية التيمانية	عبد محمد علوان	
		السرايهر في اورد القبط الاكبر	"	
	دمشق	فصل المنطق ووسائل العلوم	جمال الحاسب	3/124

1366	بيروت	تقليد الموت	عمر ابن النصر الباني	3/125
		نبذة في بعض قواعد الشريعة	محمد بن عبد الله	3/126
		رسالة في موضوعات الحديث	الصغاف	
1926	بيروت	ديوان المتنبي بتعليق سليم إبراهيم صابر	المتنبي	3/127
1333	القاهرة	زبدة المقال	محمد بن البراد السندري	3/128
1311	"	الاستحاضة بالله من الشيطان الرجيم	ابو اسحاق ابراهيم ابن محمد الحنفى	
1933	"	تنوير الاخذة الزكية	احمد عبدالرحمن البناء الساعات	
"	"	الوظيفة الزرقية (سفينة النجا)	احمد زروق	
1918	"	الطراز الحديث في فن مصطلح الحديث	محمد ابو الفضل الوراقى	
1328	"	سلم الوصول الى علم الأصول	عبد العظيم بن محمد الجباب	
1903	"	رسالة في مبادئ التفسير	محمد الخضر	
1917	"	مجموعة الرسائل المسماة بجامع البدر	-	
1351	"	تحذير المسلمين من مفاسد اغتبطوا بها بالنساء	امام بن عيسى	
1971	"	غرائب وآثارها الفاتنة	الدكتور عبدالرحمن زكي	3/129
1966	بيروت	نظرات اسلامية في الاشتراكية الثورية	الدكتور سروف البديهي	3/130
1947	"	رائد التراث العربى (اقتباس من مبدع الدين المنجد)	جنان سوناجية	3/131
1973	تونس	رداد الاصلاح	رشيد الزغاري	3/132
-	القاهرة	مجمع القرآن لمجمع المجلد والادبيات	احمد بن محمد الرازى	3/133
1319	الاباد	شواهد التوضيح والتفسير لمحمد بن الحاج العمري	جمال الدين بن عبد الله	3/134
1291	المطبعة الخارقة	شرح نصوص الحكم للفارابي	-	3/135
1936	القاهرة	تاريخ الفلسفة اليونانية	يوسف كرم	3/136
1333	"	الحسين بن الاطواط	-	
1344	"	ثلاث رسائل في الرد على الضالين في دينهم	الحافظ	3/137
1943	"	مجموع رسائل الحافظ (١) رسالة المدد واخاشر (٢) كتاب كتمان السر وعقل الانسان (٣) رسالة في الجود والهزل (٤) رسالة فضل ما بين المعز والحمد	-	

3/138

رسائل جموعة

رسالة في الحاشية والحد

- " في مناقب الزن
 " في فخر سوان على البصان
 " في التبرع والتبرير
 " في تفضل الظن عن الصمت
 " في مدح التجار ودم عمل السلطان
 " في الخلق والنساء
 " في الوكلاء
 " في استنجاز الوعد
 " في بيان مذاهب الشيعة
 " في طبقات المخنيين

المحافظ

القاهرة 1324

رسائل المحفوظ

رسالة في خلاصة كتاب العمومية

خلاصة نقض كتاب العمومية

من كتاب نقض هائم على جبر شمس

من كتاب مجمع النقة

الحجاب

كتاب التبرع والتبرير

من كتاب استحقاق الإمامة

من رسالته في صناعات القواد

من كتابه في النساء

من رسالته في الشارب والمشراب

من رسالته في مدح النبوة

من رسالته في بحر إمامة

من رسالته في الصبابة

من رسالته في الناصبة

المحافظ

3/139

ابو محمد الإسكافي

المحافظ

القاهرة 1933

تراث العرب العلمي في الرياضيات والفن

قديما في طوقان

3/140

حاشية على شرح القصص في السيرة
في السيات

تمت الصبابة

3/141

كتاب تمار القلوب

الشعابي النيابي

3/142

المحكم في نقط المصاحف (تحقيق عنده حسن)

ابو عمرو الداني

3/143

1963

1286

1908

1966

1950	القاهرة	شرح قصيدة النفس لابن سينا	الغزالي	3/144
1955	"	انظمار الحضارة (ترجمة أحمد مجدي)	عبد الله بن سينا	3/145
1333	مهران	مجموع الحاشية	ابن سينا	3/146
1368	القاهرة	الحارثي	زاهد الكوثري	3/147
"	"	الاصطع	"	3/148
1929	"	تاريخ اللغات السامية	إسرائيل دنفنيون	3/149
1939	"	برائيل فليمنغ (مجموعها وصحفيها) Paulus Kraus	ابو بكر الرازي	3/150
-	"	1-4 المواقفات	الشافعي	3/151
1964	دمشق	شرح مقصورة ابن دريد	الخطيب التبرزي	3/152
1930	جلب	نسية القصير	ابو الحسن الباهرزي	3/153
-	القاهرة	طبقات الشعراء (تحقيق عبدالنار احمد فراج)	ابن المعتز	3/154
1290	استانبول	شرح الإشارات لابن سينا	نصير الدين الطوسي	3/155
		شرح الإشارات لابن سينا	محمد الدين الرازي	
1974	Amherst (2 ed.)	Allahum Vaplegh	Belia Topelzgh	3/156
-	القاهرة	صاوي دروس العربية	محمد محي الدين عبد الحميد	3/157
1952	"	ذكر ابن سينا «تأليف في احوال الشيخ الرئيس ابن سينا»	محمد بن أحمد الطاشي	3/158
1962	بغداد	تاج التراجم	ابن بطون	3/159
1310	القاهرة	المصباح المنير	الفيومي	3/160
1959	"	المنهاج (ترجمة زاهد الكوثري)	عبد الله بن سينا	3/161
1915	استانبول	قاموس رياضيات	جمال زكي	3/162
1970	بيروت	مجموع شواهد سيبويه	أحمد زكي النجار	3/163
-	القاهرة	تفصيل آيات القرآن الحكيم (ترجمة الدكتور محمد خازن عبد الباقي)	Le Beauvine	3/164
1918	"	الابتقان في علوم القرآن	السيوطي	3/165
1978	"	المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم	محمد خازن عبد الباقي	3/166

1348	القائمة	1-2	صالح السنة	البغوي	3/167
"	"	1-2	الموطأ	صالح بن انس	
1347	"		ارشاد القول	الشوطاف	9/168
1343	"	1-2	السنن	ابن ماجة	3/165
"	"	"	مباشرة على سنن ابن ماجة	الشري	
1344	"		خزانة الأدب	ابن عجة الهوي	3/170
"	"		رسائل	بدع الزمان البهراف	
"	"		شرح الجردية	الست عاتقة الباعونية	
1342	"		تفسير القرآن العظيم	بهدل الدين الحلبي والبيروني	3/171
			لباب النقول	السيوطي	
			الناسخ والمنسوخ	ابن عزم	
			اللغة	العراق	
			رسالة ذلقات القبائل	القائم من الدم	
1342	القائمة		الفتح المبين بشرح الاربعة	ابن حجر الربيعي	3/172
			مواشي على شرح ابن حجر	حسن بن علي المدايني	
1347	"		شرح على ألفية ابن مانت	ابن زبير عبد الرحمن بن علي المكوذي	3/173
			مباشرة على شرح المكوذي	المكوي	
1340	"		مباشرة على شرح ابن مانت	السجواني	3/174
"	"	1-2	مباشرة الزهر على ابن مانت	محمد الحنفي	3/175
1341	"		قصيدة قمر الزمان ابن المذنب - بهرام		3/176
1346	الرياض	1-2	التراتب الادارية	الكتاب	3/177
1974	Kutbe in Melidie Tameul		Kutbe in Melidie Tameul	ابن عجة	3/178
"	القاهرة	1-2	(Trac. p. 1444, 1445, 1446)	الكتاب	3/179
1271	استانبول	1-2	شرح المصنف	ابن ماجة	3/180
1341	القائمة	1-2	سراج الامة	ابن عجة	3/181
			خزانة الأدب		
			الموطأ		

1296	القاهرة	مأشقة على شرح الامام عبدالعظيم عق الجوهرة	محمد بن محمد الأمير	3/182
—	Kaline	Elias' pocket Dictionary English - Arabic	Elias A. Elias	3/183
1324	مخمس	كتاب السير والسير	تاسم بن صلاح الدين الثاني	3/184
1313	" 1-2	مأشقة على شرح توحيد ابن شاسر	محمد بن تاسم القادري	3/185
1319	"	الأجوبة الكبرى	ابو حمزة عبدالقادر بن علي العبادي	3/186
—	"	نزهة المجالدي بأخبار ملوك القرن الحادي	ابو عبد الله محمد (الصغير) بن اليفرن	3/187
1372	المستند	Parvettin Hidayate (nac. A. Joseph Fawzi) Gaggali	اسد رستم	3/189
—	ميرت	مصطفي التاريخ	عبد الرحمن	3/190
1913	القاهرة	منازل الناصري	احمد بن عبدالرزاق الشكري	3/191
1325	"	الجمع بين كتابي التعالبي	التعالبي	3/192
1327	"	كتاب النضال	"	
—	"	المبراج	"	
1326	"	تسع رسائل في الحكمة والطبيعية	ابن سينا	3/193
—	"	قصص سامان وأبال	حنين بن اسحاق	
1964	—	الى القرن الكريم	فخر الدين خاتون	3/194
1309	مخمس	جذوة الاقتباس	ابن القاسم	3/195
1969	القاهرة	مقاتل الطالبيين (أحمد بن محمد)	ابو الفرج الذهب رهاوي	3/196
1310	"	الزواجر عن اقتراف الكبائر 1-2	ابن حجر الهيتمي	3/197
—	"	كف الرعاع عن مخزعات اليهود والنصارى	القافلي	
1903	Reapog	تاريخ العلماء	القافلي	
1918	K. T. Arabul	منازل الناصري	K. T. Arabul Fawzi	3/198
1290	القاهرة	الجامع الصحيح 1-2	محمد بن تاسم القادري	3/199
1939-43	"	أخبار الراس في أخبار بني هاشم 1-3	أحمد بن محمد القادري	3/200

القاهرة		الاسلام والعقل	عبد الكريم عبد الحليم محمد	3/201
جدة	1970	ثلاث مسائل في العقيدة الاسلامية	محمد بن عبد الوهاب	3/202
-	-	نظرة الاسلام العامة الى الوضوء	محمد المبارك	3/203
القاهرة	1947	الفلسفة القرآنية	عباس محمد العقاد	3/204
ملكة	1985	أبناء ملكة	الانزوقي	3/205
المنصورة	-	المواضرات العامة	لجنة	3/206
استانبول	1301	حسن الأسرة	صديق حسن خان ابو حيان التتويحي	3/207
بغداد	1931	الاهليلج = 8	الحسين احمد الوهاب	3/208
القاهرة	1962	منطق ابن خلدون	غالى الوردى	3/209
"	1953	دراسات عن مقدمة ابن خلدون	هاطح الحصرى	3/210
تونس	1974	نظريات ابن خلدون (ترجمة رفيعون ابراهيم)	د. سفيثانا باتيغا	3/211
لاهور	1351	كتاب تحفة صولن الحكمة	عبد بن ادا القاسم البيرى	3/212
القاهرة	1932	الفرق الاسلامية	محمد الشيبى	3/213
بيروت	-	مسألة خلق القرآن	عبد الفلاح ابو غدة	3/214
جدة	1925	كتاب في تحقيق ما للمهند...	البيرى	3/215
القاهرة	1905	قاعدة بهلطة في التسول والوسيلة	ابن تيمية	3/216
-	-	الاشفاق على أهقام الطلاق	فاهد الكورى	3/217
-	-	مقاصد الشيعة الاسلامية ودارها	عبد القاسم	3/218
القاهرة	1925	فلسفة ابن خلدون الاجتماعية (نقله من الفرنسية الى العربية محمد عبد الله عتيان)	طه حسين	3/219
بيروت	1930	طبقات الفقهاء (تحقيق امان عباس)	ابو اسحاق الشيزى	3/220
"	1967, 1973	معجم المخطوطات المطبوعة 1-2	صالح الدين المنجد	3/221
"	1972	كتاب رسل الملوك (تحقيق صلاح الدين المنجد)	ابن القراء	3/222
دمشق	1971	زروع القلوب في ذكر الملوك بنى ايوب (تحقيق صلاح الدين المنجد)	المرتضى الزبيدي	3/223
القاهرة	1944	النذر الانذارات في مقدمة ابن خلدون	عبد الله ناسر	3/224

1944 القاهرة

1955 "

1950 "

43
رائد الاقتصاد ابن خلدون

ابن خلدون فلسفته الاجتماعية
(ترجمة عادل زعيتر)

كتاب النفس

رسالة الاتصال

كتاب النفس

رسالة الاتصال

رسالة العقل

عبدون بنات

عائون بوتول

ابن رشد

ابن الصانع

اسحاق بن جنين

ابن رشد

يعقوب اللبدي

3/225

3/226

3/227

1948 "

1954 "

1942 حيدرآباد

1332 "

1970 London

1294 استنبول

اسس النسخة النفسية

تاريخ الأدب في إيران (نقله الى العربية)
ابراهيم اسين الشاربي

كتاب الحمد

كتاب الأربعة والأربعة

1-2

1-2 The Filhist of al-Nadim

رسالة في وحدة الوجود

رسالة في عذهب أهل التصوف

رسالة في وحدة الوجود

فراغون من مدعى أيمان فرعون

العلق للعلی الخفاري

ديوان الحاسة (مع شرح المختصر من جرج التبريزي 1-2)

1292 القاهرة

1916 "

1886 Leiden

1353 طهران

1286 القاهرة

1352 القاهرة

Die Aramaischen Fremdwörter

معالم العلماء في فهرست كتب الشيعة

الاستحقاق (تحقيق جرج عبد السلام محمد هارون)

حاشية على شرح المعصم على السمرقندي

قرائة القرآن

الاسماء والصفات

Études sur la Tradition Islamique
(Traduites par Léon Bercher)

1952 Paris

عبد العزيز القوي

E. G. Browne

محمد بن هبيب

ابو علي المرزوقي

Bayan Dodge

الفتن زاني

نبي بن طويحان بن طويش

علي القاري

"

المهي

أبو تمام

Stjepan Franke

محمد بن علي السروي

ابن دريد

محمد الصبان

رسالة المعصم

البيروني

I. Goldziher

3/228

3/229

3/230

3/231

3/232

3/233

3/234

3/235

3/236

3/237

3/238

3/239

3/240

3/241

3/242	ابن قورك	كتاب مشكل الحديث وبيان	هيدرآباد 1362
3/243	سراج علي صائب	منتظم قبيل عروص اندلس وفتح كافي في علم القوافي	استانبول 1316
3/244 X qon.	ابن قتيبة	ادب الكاتب (تحقيق محمد علي كرمي عبد الحميد)	القاهرة 1963
3/245	ابن الحوي	مناهج محمد يدر في النحو والبلاغة وتفسير الادب	القاهرة —
3/246		نواح بحيرة بن الثقافة الاسلامية (لجنة) [هدية المخطوط السنوية 1938]	
3/247	Dr. Kusum Kufrcan	Hz. Peygamber Dil uzatoular	Istanbul 1969
3/248	المعري	رسائل أبي العلاء المعري مع زمره مناتهنيافت	بيروت 1894
3/249	—	هذا ابن الكتب في دمشق	—
3/250	مؤيد بن ميمون	دلالة الحارثيين (تحقيق صين آتاسي)	القاهرة 1932 (Soudan كتاب)
3/251	ابن الطقطقي	كتاب الفخرى	القاهرة 1317
3/252	Pamarsova Sezen	Câhri'm Eserleri Hakkinda Bazi Yeni Malzemeleer	Istanbul 1968
3/253	عبد العزيز جويشي	الخلافة الاسلامية	استانبول 1334
3/254	عبد القدر بن بك	الخلافة و سلطنة الامراء (تقنين التركية)	القاهرة 1924
3/255	التفتازاني	شرح العقائد	القاهرة 1913
3/256	محمد بن محمد القاسمي	مراقبة الحجاب في عمل التوقيت بالاشارة	المغرب
3/257	الواليع سليمان بن عبد الله الموحيد	ديوان (تحقيق محمد بن تاديت الطنجي سبريجان) 17 Adet	المغرب
3/258	—	الدراسات الادبية في الثقافتين العربية والفارسية	بيروت 1966
3/259	E. Levi-PROVENÇAL	Les Manuscrits Arabes de Rebat	Paris 1921
3/260	Felimi Edhem Karatay	Tophkapı Sarayı Kütüphaneleri Arapça yazmalar Katalogu c. III	Istanbul 1966
3/261	—	قائمة المطبوعات دار الثقافة	بيروت 1970
3/262	احمد جودت	تاريخ جودت = 2 =	استانبول 1279
3/263	ادريس اللتاني	المغرب المسم ضد الادبانية	المغرب 1958

1967	دمشق	التربية الاقتصادية	عبدالله كاسور	3/264
1966	"	الاقتصاد الخطوط (ترجمة ابراهيم بريل)	جان روفيف	3/265
1966	"	الناسيون (ترجمة محمد حميد)	ميرهاديس هاديون	3/266
1967	"	الشعوب والجنس (ترجمة فاضل البكري)	جوليانم خيميريو	3/267
1966	"	كيف نكتب تاريخنا القومي ؟	-	3/268
"	"	درب الولاية (مصر)	علي كنعان	3/269
1964	-	كتاب المطالع الجديد في هجرات النواكب	هين زابيد	3/270
1909	استانبول	اصول لسان مدعي	قطرطنبي ياك	3/271
1854	Paris	نقد الراي (Grammaire Française)	Guillaume Auguste Fano Sidyale	3/272
1884	بيروت	الدروس الدولية في الفلسفة الطبيعية	ألن بيلن	3/273
1954	Ankara	Türk Erit Günü Tarihli Anaystuma-ları	Rafik Melâl Meniş	3/274
1967	"	Muallimâ Mâğeni Şazmâleri Kataloğu	Abdullahi Bâlpınarlı	3/275
1967	دمشق 1-2	المدخل للدراسات العربية	عبدالمعتمد محمد عمر	3/276
1298	الكافور 2 =	زار المعاد في هدى خير العباد	ابن القيم الجوزية	3/277
1303	القاهرة 1-2	رياض المختار من الحقائق والدولر	مجازي احمد مختار	3/278
1966-69	دمشق 7 reye	مجلة مجمع اللغة العربية بدمشق	-	3/279
-	-	مقاصد الشريعة الاسمية وفعالها	عبدل الخايمي	3/280
1963	Istanbul	Nâdir Buharî Nâzih	Günaydın Erel	3/281
1965	"	Şelâhîdîlul kâhîrîdâ yemî bi mezin muvâzâzâtı	prof. Osman Tunar	3/282
1966	"	تحفة الاخوان	احمد امري يتقوت	3/283
1884	بيروت	الزجاج القويم في التاريخ القديم	هارثي يوزون	3/284
1917	القاهرة	عقود الجواهر المنيفة	مرتضى الجيشي الزبيري	3/285
1968	"	اعدام الموقنين (يقين طه عبد الرحمن) 1-4	ابن قيم الجوزية	3/286
1969	" 1-2	التشريع الجنائي الاسدي	عبدالقادر عودة	3/287
1952	بيروت	الانقلاب فلسفة التشريع في الاسلام	اسد النخعي صالح محمد صافي	3/288

1967	بيروت	الشعر العربي في العصر العباسي (الشمسية)	أحمد عباس ومحمد يوسف	3/289
1937	القاهرة	تنوير الخواص شرح موطأ الإمام مالك	السيوطي	3/290
1948	مستند	اختصار معرفة الرجال (رجال الشيعة) لتحقيق حسن المصطفوي	أبو جعفر الطوسي	3/291
1992	مشهد	الذكرى الألفية للطوسي	لجنة	3/292
-	-	مبادئ العلوم الحريضة	سليم خانقوبل الرهباني	3/293
1951	بيروت	الحساب البسيط	توفيق سح عطايا	3/294
-	القاهرة	الاختصار لتبسيط الحساب	عبد الله بن محمود مودود	3/295
1296	-	الروضة الندية شرح الدر البرية	صديق حسن خان بهادر	3/296
1936	Paris	(1936/Tome X) Revue des Études Islamiques		3/297
1953	Istanbul	Kit. Muir. Kütüph. Arapça Basmalar Katalogu	Felahi Edhem Karatay	3/298
1954	-	مجموعة في النحو (الكافية والاظهار والعوامل)	ابن حاجب	3/299
-	-	الكتاب المقدس		3/300
1943	بيروت	الإشارات الإلهية (تحقيق ودار الفاضل)	أبراهيمان التوميني	3/301
1962	القاهرة	العلم عند العرب (ترجمة عبد الحليم الفار، محمد شوقي)	الدومينيكي Aldo Marchi	3/302
?	الغروب	نشر المضاف	طبيب محمد بن عبد الله السلام	3/303
?	?	الدر الثمين	محمد بن قاسم بن محمد عيسى	3/304
1953	London	Ibn Battuta's Travels in Asia and Africa	H. A. R. Gibb	3/305
1908	البرازيل	السنان في ذكر الاولياء والعلماء	أبو عبد الله محمد بن محمد ابن مريم	3/306
1966	رباط	نزهة سيرة الانفاص	محمد بن عبد الله الكندي	3/307
1979	القاهرة	زاد المعاد في هدي خير العباد	ابن قيم الجوزية	3/308
1347	"	الطرق الحنيفة في السياسة الشرعية	"	3/309
1914	"	الطالع السعيد	الدردري	3/310
1970	-	اصلاح الكرم فيما عرى للخرين عبد السلام في سلة الضمير	محمد عبد اللطيف	3/311

1892	Tanger	vocabulario Español- ARABIGO	M. R. P. FR. JOSE LERCHUNDI	3/312
1317	الغزب	نبيل الزمهراني	ابو التميمي	3/313
1331	القائم	بجاني الطويل المذهب النازي	محمد فريد وهدي	3/314
1327		الموت وغاضفته (ترجمة محمد فريد وهدي)	حاصل فلاميون	
1323	-	1-4 زهرست الأعاف	محمد محمود	3/315
1959	القاهرة	الاسلام عقيدة وشريعة	محمد شهابوت	3/316
1949		السيرة المؤيمنية (تحقيق محمد طاهر حسن)	المؤيد الدين داي الدعاء	3/317
1348	"	c. 2 مجسم ما استعجم (تحقيق مصطفى القا)	ابو عبيد محمد بن محمد الحزبي البكري	3/318
1949	"	c. 3		
1945	دمشق	المجالس النية في مناقب ومصابب العترة النبوية	السيد حسن الامين الحبي	3/319
-	سفر	كتاب مجمع الاسماع	ابو عبد الله محمد بن احمد	3/320
1313	-	كتاب أراجيز العرب	محمد توفيق البري	3/321
1369	القاهرة	المقدمات الخفية والعشرون في اثبات وجود الله (تحقيق محمد زاهد الكوثري)	ابو عمران موسى بن ميمون	3/322
1953	"	صور ووجوه من التاريخ الاسلامي	عبد الحميد عبادي	3/323
1938	-	اللائتاب في الرزق المستطاب (تحقيق محمود عرفوس)	محمد بن الحسن الشيباني	3/324
1948	القاهرة	حسن الثقافة في سيرة الامام ابو يوسف القايني	محمد زاهد الكوثري	3/325
1368	"	الحاوي في سيرة الامام ابو جعفر الطحاوي	"	3/326
1355	"	منازع الاطراف في سيرة الامام محمد بن الحسن الشيباني	"	3/327
1296	استانبول	الحكم الخفا من علم الاستقنا	محمد صديق حسن خان	3/328
1953	-	1-4 تفسير آيات الأحكام	محمد علي الباقلي	3/329
1293	بغداد	نشوة الشول في الفرائد اسمعول	محمد اخندي الذي يراة	3/330
1322	سرويت	كتاب الكتاب	ابن درة شيرازي	3/331
1924	القاهرة	1-4 تيمية الدهر (تحقيق علي محمد صباغ)	التجالي	3/332
1282	استانبول	رسالة ديباجة زاسمي الرواة لصبح النور	صوفي زاده حسن اخندي	3/333

- 3/352 أبو عبد الله محمد بن عبد الله المحمدي
 القاهرة 1937
 صحيفة: غزيرة الاندلسي (تحقيق
 E. Lévi - PROVENÇAL.)
 La péninsule Ibérique
 (تحقيق: E. Lévi provençal)
- 3/353 أبو عبد الله الفارسي
 القاهرة 1942
 الحجة في علل القرائات السبع (تحقيق
 على أفندي ماضف، عبد الجلام النجار، عبد القناح شلبي)
- 3/354 السمرودي المدوني
 القاهرة 1285
 خلاصة الوفا بأخبار دار المصطفى
- 3/355 أحمد الميرزا الشيبيني
 القاهرة 1316
 مكية
 خلاصة الوفا بأخبار دار المصطفى
- 3/356 السمرودي المدوني
 القاهرة 1942
 حسن التزل في زيارة افضل الرسل
 عبد القادر الفاكهي
- 3/357 أحمد تيمور باشا
 القاهرة 1946
 التصوير عند العرب (تحقيق زكي محمد حسن)
- 3/358 أحمد بن محمد بن محيية المغربي الفاسي
 القاهرة 1946
 ايقاظ الهمم في شرح الحكم
 الفتوحات الالهية
- 3/359 ابو المنان محمد بن عبد الحى اللكنوي
 القاهرة 1324
 الفوائد البرهية في تراجم الخفصية
- 3/360 ابو الطيب صديق بن حسن البغدادي
 القاهرة 1-2
 فتح الجاهل من شرح بلوغ الرام
- 3/361 el-Kurayn
 القاهرة 1966
 Risale (تحقيق: Tahsin Yagci)
- 3/362 محمد محمود الشنيطي
 القاهرة 1946
 تصحيح كتاب الأغاني
- 3/363 بهاء الدين محمد بن حسين النعماني
 القاهرة 1317
 كتاب الخمر
 اسرار البلاغة
- 3/364 ابو عبد الله النعماني
 القاهرة 1968
 كتاب الخمر (تحقيق: ادريس وادرومان)
 كتاب المسالك والممالك (تحقيق
 عبد الرحمن عبد الحى)
- 3/365 جورج سيارقوي
 القاهرة 1961
 تاريخ الفيل (ترجمة ابراهيم بيروني)
 محمد طاهر علي - قسطنطين زريق
- 3/366 لسان الدين ابن الخطيب
 القاهرة 1961
 نقاضة الخراب (تحقيق احمد فتاح الصاوي)
- 3/367 CHARLES PELLAT
 القاهرة 1963
 ابن شهيد الاندلسي (جهاقه واناره)
- 3/368 Umberto Rizzitano
 القاهرة 1963
 تاريخ الادب العرب

1314	طريق	كتاب بنية الطريق في مرجع منية الى	ابو عبد الله محمد بن احمد بن حازم	3/386
1283	القاهرة	مرايا العقبان	الفتح بن حازم	3/387
1959		تراث فالتش (نقله الى العربية الحديثة)	A. J. ARBERRY	3/388
1333	استانبول	قاموس اصطلاحات بديعة (جزء ١)	اصطلاحات بديعة اجماع	3/389
1321	القاهرة	من الحاضرة في افناء مصر والقاهرة	السيوطي	3/390
1967	دمشق	الرهانات النادرة لتحقيق الدكتور صالح الاشراف	ابو الحسن محمد بن مهدي الصافي	3/391
1945	استانبول	تفسير عبد الله بن الجوزي (الجزء ٤)	ابو بكر الصولي	3/392
-	القاهرة	يل الاوطار (الجزء ٥)	الشوكاني	3/393
1316	استانبول	شرح حديث الأرمين للنبوي	التفتازاني	3/394
1388	القاهرة	كتاب الذريعة الى مقام الشريعة	الراغب الصفهاني	3/395
1966	دمشق	غوبة دمشق	صفوح غير	3/396
1958	القاهرة	تاريخ الدولة العربية (ترجمه محمد نعمان الهادي ابو زيد طبع)	Muhammad Abdellah Hussein	3/397
1968	دمشق	شعر الوخوف على الاطمان	عزة حسن	3/398
1978	"	كتاب القوافي (تحقيق عزه حسن)	الدخمشي	3/399
1290	استانبول	طائفة على مرجع الحديث	-	3/400
1289	"	طرايب عرب تاريخي	-	3/401
1966	-	charte sur l'islam au Liban dans ses sources	Abdelaziz Benabdelkhalil	3/402
1967	بيروت	خولة في تاريخ المغرب الحديث	عبد الرزاق السامي	3/403
1	"	الميثاق المغربي عبد التايح	عبد الحق الزيني	3/404
"	"	دعوة الناشر ليامن من طان المغرب في مشايخ القرن العاشر	الرحماني بن عبد (الغضائري)	3/405
1915	Karachi	Hyfanz-e-Sitadles (vol. IV, No. 2)	قائمة	3/406
1957		وعود الحق (1957. 1ve 2. sage)	"	3/407

3/408 مجلة مجلة الأدب (الاصحاح المرفقة عدد 1) 1969 (

3/409 ديوان الجامعة الوطنية (عدد 1) 1970 (

3/410 لجنة من برك المغرب (مختارات)

Yazma eserler

نسخة كتب سنة 1146

نهاية الادراك في امور علوم الافلاک

4/1

تأليف محمد بن ابي بكر الفارسي

كتاب في احكام المواليد

4/2

1146 " " "

لابد الحسن بن سهل الاسدي

الفتح المبين والدر الثمين

4/3

عبد الله الحياطة بن محمد المهاروشي المعروف بالهسي

Telief: 1143, Johnson: 1270, Almagrib hatte ele

كتاب الحياتك في اخبار الاملاک
كتاب اللباب في تحرير الانساب

4/4

4/5

(تأليف ابوشاذان البزاري "عاش سنة 480")

ترجمة كتاب الاختيارات الحلالية

4/6

(تأليف ابن حجر عسقلاني)

كتاب الجامع لأحمد بن عبد الله الجليلي

4/7

كتاب المذهب في التيارات

4/8

لابد الهياضي

رسالة في المواليد وترتيبهم

4/9

كتاب اخبار النجوم

4/10

رسالة في احكام النجوم

4/11

كتاب او طيقوس

4/12

كتاب في النجوم لابن الشك المصنف

4/13

كتاب سر المعارف في قصص النجوم

4/14

رسالة في المواليد

4/15

رسالة في معرفة النجوم

4/16

المصباح في علم المصباح

4/17

رسالة في الرصد في احكام النجوم لابن قنفذ القسطنطيني (أحمد بن حسن)

4/18

رسالة ابن شرون في الكيمياء (درة المير وحقه الغر)

4/19

كتاب التقيوم لتفسير الدين الطوسي

الرحيق المختوم في سر احكام النجوم

4/20

تحرير الاطراف في ضروري من الاصول من علم الارض

4/21

المجلد في احكام النجوم لابن الحسن بن ابي الطيب

4/22

y/23

مجلد الرضا في معرفة الكون تأليف عبد الرحمن المقدسي

y/24

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف الشيخ محمد باقر خراساني

y/25

تعريفات السيد الشريف الميرزا محمد باقر

y/26

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/27

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/28

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/29

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/30

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/31

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/32

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/33

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/34

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/35

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/36

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/37

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/38

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/39

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/40

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/41

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/42

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/43

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/44

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/45

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/46

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y/47

رسالة في طبيعة النفس السيطرية تأليف السيد محمد باقر خراساني

y 48-51

الحادي (٩) : شرح رسالة ابنها الولد
 الغر الم - رسالة ابنها الولد
 على القارم - شرح الاعمال
 تعليم المتعلم

عز الكوف - كتاب التقييد لما أولاه الرافض في الاعتراف
 1018
 البوحي زكريا المحسن - كتب الانحياز بحسين ما تبع فيه البيضاء وجمالها
 1003
 قاضي زاده الرومي - الملخص (شرح التقييد)

y 54

y 55-6

على القاري - شرح الرائية لك طلي
 " " - المنهج الفكري شرح المقدمة الجزرية
 (4 4 118 و 4)
 ابن عروس - استنساخ : السيد عطاء الله نجيب
 لبيب محمد بن محمد بن زاده ، محمد
 الشيخ علي بن محمد بن زكريا القاري
 في القطن طرية في زمن السلطان
 احمد خان الثالث سنة 1170

y 57-60

سيد يحيى الشرفي الموحدي - قصيدة
 محمد بن محمد بن عبد الرحمن - رسالة الغنوص عن قصيدة ابن عروس (استنساخ : محمد بن علي
 [رسالة في خصوصية الاجتطاف لاهل الوفا]
 (سنة 1005)
 الاربعين محمد بن - استنساخ : محمد بن محمد المعروف بالانصر ، سنة 1081

y 61-2

وليد : الابهر - ترجمة عمارة الخيام (اصيل النجم)
 (el-Muhimman 'un kahtu)
 محمد بن مصطفى الاقكرافي - استنساخ : فقه وحق الحشام في عمارة خدام مولد النبي صلى الله عليه وسلم
 1168
 شهر ربيع الاول سنة ثمان وستمائة ووفاته والف
 على يد الفقير الى الله القدير محمد بن مصطفى الاقكرافي القاني
 باز مير سابقا ...
 [فاش خلاصه رساله]
 قصه مد : قصايه و فاشايه محمد بن محمد بن علي اولاده و علي و محمد
 ايدي كه اهدا به ... به بعضي آيتي است كه فاشايه
 فاش خلاصه في تفصيل و بيان ايرام ... و بعد من براه رفايت
 ايدي فاش خلاصه في بيان استنساخ اولاده ... (1649)
 (el-Muhimman 'un kahtu)

y 63

سراج الدين ابن الحسن بن عثمان الاوسمي - تحفة الاعمال على شرح بيد الاطالي
 استنساخ : بعض شاه ابن الحسن بن مصطفى بن محمد ، بلاق بوزطاف
 822
 صوكنده (ج 1) 68-70 كويرت و زيبك و هاشم و ...

89 y احمد بن علي المقرئ

رسالة في الكلام على اهل عصر الحسين

90 y السجستاني

الطريق في التصحيح
تمت في سنة 1499 (1498) B.A. B.A.
gel bin misha

91 y ابن النعمان العليمي

حاشية على سورة شواهد العرب طالع الازهري
mu'ellif hadda

92-94 y ابن العجمي

رسالة المطبوعة (من تفسير قوله تعالى فاعرضنا الامانة)
استاذ: الامين العجمي الازهري، غرة شهر 1082
اخاف عظمة القدر الاعظم بالرواية عن النبي صلى الله عليه وسلم
ووجه ذكرهم بحمد الله عند الفقهاء الامين العجمي حاشية
على نهج السلف الكرام رجاء الالتفات بهم في دار السلام

95 y ابراهيم بن ميمون بن محمد النفي

بحر الكلام (استاذ 1181)

96 y البلقيني (محمد)

كرامات الشيخ احمد بن عثمان السري

97 y ابن عفاة

استاذ: الشيخ مصطفى قبيولي الزماني العليم الادريسي 1221
ديوان الشعر

XX استاذ: 14 مضاف 596

(بعض قصيد من رصدي طيفي مع طرفه استعمل صاغت
في سطر صاغت في ابراهيم)

98-99 y سهراب الدين احمد بن محمد

رسالة في العمل بالربيع المرسوم بالقطر

عمر بن احمد الشهير بجلب

شعر في الربيع المحب
الرسالة في
استاذ: محمد تقي 1087

100 y ابن العرب

كنه ما لا بد للمريد منه (9)

101 y محمد بن الحسن البقائي

حاشية على مختصر السومسي

محمد نور العرب الاسكندراني
اللطائف الحقيقية (سورة الوردات للشيخ بر الدين)

استاذ: يحيى الوداد 1284

1275 tarihinde tamam -
Terhim talifi
Lain miftir

103 y القاسمي زكرياء الانصاري

رسالة في تقسيم العلوم

استاذ: درويش امين 1400 1406

104 y القاسمي

احكام الامارات الصوفية

105 y حسن الدين السقندي

سورة الصحائف في تقسيم الكلام

106 y مجموعة القصائد

مجموعة شعرية في تاريخ شعور في...

قصيدة المودة الكاشاني زهير، القصيدة المصاحفية، القصيدة الطنطونية (م)
قصيدة المودة الكاشاني طالع المودة في تاريخ شعور في...
قصيدة المودة الكاشاني طالع المودة في تاريخ شعور في...

7301

4-4528

108-740

7.

مكتب من تذكروا ألقى البصائر في معرفته الكبار
(وهذه الكتب السبعون هي التي المعتمدين لا عهد من الصيانة
في كتب أو طبعي أو ازدرأه أو أدنى ...)

۱- اطمینان از ارز و ارزش

عینی یازی و تائیدیه حقیق با شعله

[كتاب الموعظة] كتاب الزور لشيخ الأئمة (الشيخ حسين)
وهذا كتاب أحدته موعظة لشيخه

أبراهيم بن محمد بن خلف النعماني ، كتاب العنق في القرائن السبعة

(کتابیں جو کہ ۱۰ تاریخ اصل تاریخ رکھتے ہیں!)

ابو محمد والد الخ
كتاب المقنع
محمود بن يحيى (الشمس) بالدين ويا زكي

[كتاب في التصوف] تأليفه الاول
12 في باب من ارتكبت هذه المعاصي
493

[رسالة في الشريعة] باسمه نقصناه
في نسخة المصنف

استاذ: 1106 / احمد بن سنان القرماني

سورة الاحقاف الاحقاف البقرة

Y. 115

[illegible]

[شروع علی المنقوشۃ البیقونۃ]

116 / جہاد الحق بن محمد بن

116 محمد الدين محمد بن محمد الكاشغري ضيفه المصنف

استاذ : معاليه 1253

عبد الحق السائسي الدمشقي

الرد المبين على من ينقص الطائفة محمدية

تأليف: 1083

أيضا في المصنف من معنى وهدى الموهود

تأليف: 1081

عقد الأئمة في تصح الأئمة

تأليف: 1128

رسالة في إباحة السماء والغنى

ابن الخويع الهندي

ابو العباس سيده محمد بن (العباسي)

رسالة أخرى من إباحة السماء والغنى

بلا خروف محمد بن محمد بن علي

v. 885

درر الحكم في معنى غير الاحكام

أيضا في: 883

خليفة زايه اسماعيل

محمد عبد الرؤوف بن تاج الخافين المماوي

المطبخ: زين الدين الخوارزمي

محمد بن عبد القادر الفاسي

تحفة بهج رصيني ترجمه ريج قيصي

تحفة الأصفهيا بمناقب الاولياء

(مغرب مضاف اليه)

شرح موهين الحصين (تحفة المخلصين)

استأخ: 1162 ، 12 رمضان

(مغرب مضاف اليه)

نور الدين الزكي على بن ابي بكر سليمان بن عمر بن صالح المصيفي ، جميع الروايد وجميع الفتاوى ، في معنى جلد

(امكن وكونك لبرنر)

تقييد السراج في وسط الكسور من طريق الأئمة

اوله: الحمد لله والصلوة والسلام على مولانا محمد رسول الله

والله سبحانه

القلصادي ، علي بن محمد القزويني الاطلسي ، ابيات تقريب الجوارث وضمها في العقول البوهية

v. 891

استأخ: 1242
Muezzel mishaadun mentkul. 852 tarihli bir mishaadun istisrah edilmistir (1)

القلصادي

كليات كتاب الفرائض

قانون الحساب وضمها في ذوي الألبان (1242)

Muezzel mishaadun mentkul bir mishaadun istisrah edilmistir

كتاب الحساب عن قانون الحساب

المقصود الاسما في شرح لوان الاسما

الحرف محمد بن محمد بن علي القاسم ، عمدة ذوي الألبان في العلم من علم الحساب (1243)

ابن محمد بن محمد بن علي

Muezzel mishaadun mentkul 4145 tarihli bir mishaadun istisrah edilmistir

ص ١٠٩ - رسالة في علم الكلام - تأليف عبد الرزاق بن عصفى الأرماني

٢٠٠٠ - ٢٠٠١ إلى الأمانة العامة للسياحة

٤٩ - كيف أخذ من أمر الحضرة، تأليف علي رضا رحمه

٤٩ - ٨١ القول الذال على مبادئ الخضر ووجود الابدال ، النوع في مذهب الخضر

٨١ - ٨٧ سلم في القصب و الأوتاد و الأبرار ... لعلم الدين العسطلبي الشافعي

14 - 15

رسالة في لغة العرب

رسالة في بيان الحاصل بالمصلحة

توضیحات و شرح اللمع

[illegible]

— 1862 —

۸۴

بسم الله الرحمن الرحيم

Handwritten signature: *John W. Smith*

۱۰۷۔ (مستطابہ کی تعلیمات) (الاجلہ) حکمران سرحد اکیڈمی

(۱) $\frac{1}{2} \log \frac{1}{2} = -0.5$

1. *Handwritten text in Urdu script, likely a signature or name.*
 2. *Handwritten text in Urdu script, likely a date or reference number.*

Postscript: 14-15

[illegible]

١٠٠٠ سنة في علمه الكمال من زمان النبوة الى زماننا

۱. در این کتاب ۱۰ فصل درج شده است

۸۔ مسلمانوں کے لیے اس میں واضح الحظافہ ہے کہ ان

[illegible]

مجلس شورای اسلامی

۱۔ اہل حق و تقویٰ ایک کلمہ ہوتا ہے

۱۶۸۰

[illegible]

مكتوبه في القصر الملكي

۴۹. بحالہ قریب ص ۵۶۵ فی الاستیعاد لولای الزین محمد بن علی

۲۱۹ رسالة فی ان الله لا یمنع علمه وادبہ من احد عراضا لاسرنا الکرماء

٤١٤ ... في ...

٤١٥ رسالة في تكملة معنى التوحيد والتسوية لابن أبي

۲۶۷۔ درمیانہ حصے کی صفحہ کی طرف اشارہ کیا گیا۔

[illegible]

۷۴۱ در بیان فضیلت کتب و کفره و حقیقت انجمن مدرسه عالی

(۷۷) رساله فی صفی الشیخ و کما کان یحیى الکریم و صفی الشیخ

1. *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.

۱۳۱۱

... (faint, illegible text) ...

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

... ..

۲۵۶ حسن البدره بنی الامیه

(سید علی حسینی بن علی بن ابی طالب علیہ السلام)

٢٦٨ مسائل الهندسة في اربع اقسام

Uthman bin al-Affan, S.A.

٢٨٤

مجلسه اول در روز شنبه ۱۳۰۲

... ..

1961-1962

3-11-68

لا اله الا الله (الكافرة) في حق من لا يعرف الله ولا رسوله

(7-10) ۱۹۰۵ - ۱۹۰۶

[illegible]

100 5/11

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

بسم الله الرحمن الرحيم

... ..

مجلس شورای اسلامی

۷، سال ۱۳۰۳ قمری

$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$

مجلس

المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية

10-11-1968

11-11-11

۴۷ رساله در بیان احکام و عقوبات

بسم الله الرحمن الرحيم

باز من این عالم که استیلا (بر من غلبه)

عنه عليه السلام في شرح سورة من آل البيت

27/12/2018

y. 179

2180

(v. 544)

قریبی : ۱۴۹

علاء الدین علی بن عثمان

181
182

الحبيب الملقب بن ابي اسحاق بن يحيى
ابن ابي اسحاق بن احمد بن ابراهيم

6784

4755

4186

4187

4/188-
189

عبد الله ابن الكريم بن سالم مفتي السيد حسين الحسيني
 السيد الحسيني الحسيني هـ، ابن الحسين بن الحسين

GAL Sppl. ١٢٧٥ هـ المصنوع في
 كذا الطول (ص 836) هـ المصنوع في
 الحسبي (ص 198 و 197) المصنوع في

4090

4131

4192

4193

4-194

4.193

يوسف الطحطاوي
 (تلميذ المرحوم رضوان افندي)
 1153 هـ

4190

419

بن محمد الخطيب - المالك

419

(۵) مخفوف

279

ضمیمہ (۲)

20

203

ce. 2.

١٧٠

الحسين بن علي المرتضى

$\frac{1}{2}$

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

Yazmalar

2/1 قاسم بن قلوبوغا تاج الزاهر
2/2 عن بن علي بن محمد البلي الثامن الاضاح والبيان في الموات عن مسائل الامكان
المسمى بقائمة نناد الفطن وموظة النفوس من الرشن
Mansab : 1284

2/3 ابو عبد الله محمد بن احمد السوي طبقات العلماء بسوس (218 varak)
الحضرة
Mansab hath : 1321

2/4 محمد بن محمد بن محمد بن ابراهيم العكبي المتوفى 1373
تفريغ البصر من الحاج البصر
Heyet ilmine dair olan 200 sahifeli eserini sozu muellif haty.
le, diger kismi da Tanci Beyin hatygedir. Tanci merhumun notuna
gore bu Fasta baslanmistir Kendini eserini tamamiye muellife
olunmus ne muzaherede bulunmuyor

2/5 Heyet ilmine dair 180 sahife civarında
bir eser. Baste 30 sahifeli kismunda guzel bir meyl
ile tuncse igahat uculdiliten sozu sozilli cetoeller
yer almaktadir

2/6 اسماعيل بن مصطفى بن محمد اللبكي كتاب الرامه
Mansab : 1316

2/7 رسالة الشيخ زمرجان
رسالة الشيخ ابن مدين
رسالة الشيخ ابن العلام
رسالة الشيخ محمد العلام
رسالة الشيخ ابن قحطان
رسالة الشيخ الدليل
في الزايرحه

2/8 محمد المهدي بن احمد بن علي بن يوسف الطائي مجمع الاسماء في الجرد في مطالع من الادب

Magrib hatte . Keteberinde maddeli hatthyle yaziluz mütela ile

muhtabale edildigi yazilmıştır

İhtisazı ta'ili : 1117

2/9 عيسى الكتاف حاشية على شرح السلفية الصغرى

2/10 قاضي سيد شرح الهداية

2/11 محمود بن احمد بن مسعود القنوي كتاب القباير في شرح العقائد المنسوبة الى الامام الشافعي

2/12 ابن القاضي زيل وفيات الاعيان لابن خلفان المسمى برة الحجاز في اسن والرمال

Magrib hatte .

2/13 السيوطي الجامع الصغرى

Güzeli bir meşh ile . 514 wazne .

Bazı müzelerde olup haatilerde bulunuz mütela ile yazilan

muhtabale edildigi yazilmıştır

2/14 علي بن سلطان محمد القاري شرح فقه الألب

متنفي : عثمان بن ابراهيم البوسوي 1110

Güzeli bir meşh ile .

2/15 عبدالرؤف المناوي التوقيف على مهمات التعاريف

(Vazir 1-12) 1115 İhtisazı ta'ili

احمد بن سليمان بن المال الغير التبيين على غلط محامل بالنبية

(128-137) (Vazir 1)

2/16 مجموعة الشيخ محمد بن علي بن مسعود الشافعي الشافعي للشيخ بطلان بن محمد
الناظر الشافعي

ثبت الشيخ احمد الجوهري التبري الخاوي الشافعي

أحمد بن زكريا الشافعي الاسهم محمد الجوهري مجمع فيها سلسلة الطريقة الشافعية

اسماء محمد بن محمود بن محمد بن الحسين الخزازي القسبي

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على محمد وآله الطيبين الطاهرين أجمعين

منطوية في رشاء الشيخ الحنفى اوى المذنب

وبعد المصيدة منهم في وحيات الشيع الذين اهد عنهم ومذكرهم في السبت المذكور

مراجعة الرئيسة السيد نظم خراساني وجميعها الحق الثمن الثاني

في بعض ما اوضحه في ذكره في اسماء شعوب المذكورين في الادعية المذكورة

جسیدہ لائبریری اعلیٰ مدرسہ

2/14 أبو العباس السبكي رحمه الله

2/10 الخيد³ الزينج المحرب

Cedveller yanında hadaın birin güzel bir mevlâ ile yazılmış
olup tamamı büyük x.b'ad. 353 versetler.

2/19 أبو عبد الله محمد بن محمد الزفاف
صفحة ما التبصر من أخبار علماء القرن الرابع

Magn. hatterpedis. Buzidi abed 336 salife

2/24 شهر ربيع الأول سنة 1240 هـ قلاية المحان في التخييف بقايل عرب الرمان

Internally Laid. 1177

2/31 محمد بن علي بن الأزهري الأصبهاني
بيع الكتاب في طابعه

Büyük Hâd 523 salıfı olup 1248 tarihinde Cezayir'de
internat edinen müshaddat 1369/1950 yılında internat edilmiştir.

2/2 ابن عبد البر في نزعة اللطائف في اللغات

Günəşli Bay tarafından işlənilmiş kəndlər kəndə gətirilib
müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı, digər kəndlər
müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir.

237 g. ابن تيمويه الصفي

كتاب الاستعداد

47 sayfa. Istinsah: 1021

Tanci Bey tarafından ilk 19 sayfa
"Bu remzli bir meşhure ile mukabele edil-
miş."

238 g. محمد الحصري الشافعي

كتاب الصلاة في كل الزواجر السيارة

تأليف (تأليف: 1349) يوم الثلاثاء 12 رجب 1349

Bu meşhure ile mukabele edildi. - 1349 - 1350

Bu meşhure ile mukabele edildi. 25 safer 1345 (= 1926)

90+127-1: Büyük boy
ilk 90 sayfa da cevap ver-
ti. 1-2 ve kısmen 3 Tanci Beyin hat-
ları ile mukabele ve tam-
amları var.

239 g

رسالة الخاتمة وتبصير المكاتب

13. istinsah

رسالة في الزمان (المراد بالزمن هنا لا شاع القرآن والحديث) وبعد لما سألني
بعض من

244 -

على القاصدين رسالة في معرفة الأصناف على سبيل السماع
على القاصدين، فائدة الصلاة على أئمة البيت العصاة

تأليفه (Mortbu (mecmua: senet 4, cüz' 1, Muharrem 1331)

أو قيس بأمره محمد أفندي، آيات أربعين وأحاديث أربعين
Mortbu (Tambul 1311)

245 g

أبو بكر محمد بن موسى الخازمي تلميذ أبي الألباء الخضر (التيار وعلم وإدراك
والشرف والنسب)

Zahiriye Kütüphanesinde ve 683/kesim
kayda bulunan meşhure, basılmış
Tahzib al-Karnat sahibi Abdül-Hakim al-Mizzi, son kısmı
Cami'ul-Cavolün yazarı Abdül-Hakim al-Mizzi (Cami'ul-Cavolün
İbrü al-Mubarrad) tarafından yazılmış meşhure
Muhammed Habib Dilek pa-Sükrü tarafından istinsah edilmiştir.

23 sayfa

246 *Y* كتاب المتن محمد بن محمد بن علي الدين *Y* رسالة المروية [طالاد الدين المروية] *Y*
(تحقيق المروية)

247 *Y* محمد بن ابن الصائغ ، الصحف المطبوعة للأعيان البرية *Y*
63 var.

248 *Y* محمد بن إبراهيم بن ساعد الانصاري ، رسالة القاضي إلى أبي القاسم *Y*

Kotson, Kusanlar, bir baska nusxadan
Tanci Bey karefunden ikmal edilmiş
Kotson, Kusanlar
48 varak

249 *Y* ابن الحسن بن محمد بن خلف القاضي المعاصر ، كتاب الملخص لما اتصل به من حديث *Y*

موطأ الامام مالك بن أنس من رواية خطه ابن القاسم روى في الموطأ
يوم السبت من جمادى الآخرة سنة ١٣٤٤ ، محمد بن أبي القاسم بن الشيخ محمد بن
قريب

(el-Kuds 'le el-Halidige Kutuphanesinde
nr. 14 (Hades) 'te bulunam müsâhaden
istislah edilmiştir)

250 *Y* الشافعي (عبد الله بن الزكريا بن يحيى ، البرقي) ، كتاب الحديث في الحديث *Y*

فقهه سنن (لانه) شرحي (استاذ 1310) *Y*
Magribi hatte

251 *Y* الشافعي ، عين قصبه على حديثه *Y*

طريق الفقه من تبيين *Y* 1321 *Y*
Kutub

هذا الكتاب يوم الاثنين الموافق ١١ رمضان على يد محمد *Y*

عبد الله بن محمد بن المبارك التتائي التميمي *Y*

في داره بالانوار (طه طه) ٢١ شهر سنة ١٣٤١ *Y*

Matin 184. 1320

Magribi hatte

252 *Y* محمد بن الحسن بن محمود الشافعي ، الاصل في التفسير *Y*

التفسير في التفسير *Y* 1320 *Y*

Magribi hatte 30 sayfa *Y*

253 *Y* محمد بن المعالي قايوم *Y*

254 *Y* محمد بن محمد بن عيسى الشافعي المروزي ، الفتاوى الربانية في مسائل الصلاة المشيئة *Y*

عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن الشافعي المروزي *Y*

184 *Y*

23. 1310 *Y*

255

24

1304 به محمد بن محمد بن طوالت طرغی

عزت خطی

256

اشعار اصلی و سرحدی ایچیدہ لکھ

[illegible]

سيد محمد بن علي الكاشاني - الكاشاني

257

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله

ادرس الکافی و سنن ابی عابد النخعی کتوبت علی منعم رساله

استاذي المحترم

أَمِنْ الْقِيَمِ ، الْقِيَمِ ، ثُمَّ نَزَلَ مِنْ أَوْفَرِ عَلَى الصَّبِيِّ عَاجِدِ الصَّلَاةِ وَالسَّلَامِ أَمِنْ الْعَاجِلِ

258

2019-2020

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

هو ادريس بن السيد الطيب بن السيد الطاهر

هذه الرئيس المذكور اليه لنا لهذا

بسم الله الرحمن الرحيم

11^a محمد العرفان الموصلي

(بایسته)

محمد صالح بن علي بن محمد

فصلت (باب اول)

كتاب الفقه في المال

في نسخة بخط الفقيه الفاضل الميرزا محمد باقر
صلى الله عليه وسلم اولاً من دار جلاله
القدس الاول من تاريخ رجب الثاني من سنة 1205
الناقص من نسخة الميرزا محمد باقر

في الزمان والعشرون في بيان ما ينبغي ان يكون له
وغيره في الزمان

في نسخة بخط الفقيه الفاضل الميرزا محمد باقر
صلى الله عليه وسلم اولاً من دار جلاله

263
م

في نسخة بخط الفقيه الفاضل الميرزا محمد باقر
صلى الله عليه وسلم اولاً من دار جلاله

في نسخة بخط الفقيه الفاضل الميرزا محمد باقر
صلى الله عليه وسلم اولاً من دار جلاله

في نسخة بخط الفقيه الفاضل الميرزا محمد باقر
صلى الله عليه وسلم اولاً من دار جلاله

في نسخة بخط الفقيه الفاضل الميرزا محمد باقر
صلى الله عليه وسلم اولاً من دار جلاله

264

في نسخة بخط الفقيه الفاضل الميرزا محمد باقر
صلى الله عليه وسلم اولاً من دار جلاله

في نسخة بخط الفقيه الفاضل الميرزا محمد باقر
صلى الله عليه وسلم اولاً من دار جلاله

في نسخة بخط الفقيه الفاضل الميرزا محمد باقر
صلى الله عليه وسلم اولاً من دار جلاله

265

في نسخة بخط الفقيه الفاضل الميرزا محمد باقر
صلى الله عليه وسلم اولاً من دار جلاله

266

عبد العزيز بن زيد بن محمد الموصلي الخوي الشافعي تاج القواس

255 م. في أصول الفقه، الكون، و نظم برزخ كركي في شرح
 تأليف: زكي الجوه - 694
 استنباط: زكي الجوه، تأليف: محمد بن عبد الله بن عبد الوهاب، سنة 773
 مجموع كركي في شرح

مجموعه (أ) الخاتمة المخرقة [المقدمة] في شرح المقدمة

مساءة عنق بن الأصغر بن عبد الله الشافعي، استنباط: زكي الجوه، سنة 996

(ب) الرسالة المخرقة في شرح المقدمة

(ج) مجموع وسم المصنف، وقراءات لغيره، و نظم برزخ كركي

(د) نظم الشيخ الإمام الخاتمة عبد العزيز بن محمد بن أحمد الخاسي

(هـ) الاضحية الاضحية (في شرح الامالي) سنة 773

و نظم برزخ كركي

EK.3. MUHAMMED ET-TANCİ'NİN İSAM'A İNTİKAL EDEN ARŞİVİNİN LİSTESİ

PROF. MUHAMMED TANGİ'YE AİT DOKÜMANLAR

I-YAZMA ESERLER (El yazması veya mikrofilmden fotokopi)

- 1-Kadı Abdülcabbâr, Şerhu'l-usûli'l-hamse
- 2-Dârimî, er-Red ale'l-Cehmiyye
- 3-Kitabü's-sâil fi tehzibi'l-mesâil
- 4-Tancı, eş-Şiâ
- 5-Tancı, ez-Zeydiyye
- 6-Nüzhetu'l-müştak
- 7-Müneccimbâşı, Camiü'd-düvel-I
- 8-a) Kılâî, Cüz fihi'l-müsellesât
b) K. Şartî'l-simmeti'l-hamse
c) Tesniye ve ayn hk. risale
d) Birkaç kitap, mukaddimesi
- 9-Muhammed el-Fâsî, eş-Menhu'l-bâdiye
- 10-Şerhu kitabîl-kâmil
- 11-Ebu Hayyan, Ahlâku's-Sâhib
- 12-Şerhu ebyâti'l-Mearrî
- 13-Birûnî, Tahdid
- 14-a) İbnü'n-Nedim el-Fihrist
b) Nusûsun mine'l-fihrist
- 15-İbn Halâun, Mukaddime I-II
- 16-Mahtûtât
- 17-İbnü'l-Murteza, el-Münve ve'l-emal
- 18-Füsûlü Şehâsini'l-mecâlis
- 19-Gazzâlî, Kanunu't-te'vil
- 20-Mecma (bazı risaleler)
- 21-Efkâr ve ârâ' fi't-tasavvuf
- 22-el-Âmirî
- 23-İbn Halâun, Mukaddime
- 24-İbnü'l-Enbârî, Şerhu'l-müallekât
- 25-a) Makrizî, İttiazü'l-hünefâ ve tahkiki
b) Tarihu'l-Yakubî'den alınan Hz. Ali soyu
- 26-es-Sencârî, Bidâatü'l-mücevvid
- 27-Câhız, Kitâbü'l-burhan
- 28-İbnü'n-Nedim, Fihrist
- 29-Akile el-Mekkî, İkdu'l-Cevâhir
- 30-Ravdatü'l-Mensûr
- 31-Terâcimu İbn Halâun
- 32-el-Dasair ve's-Zevâhir
- 33-Divânü'l-Hutay'e
- 34-Ders notları
- 35-Sem'ânî, Kitâbü'l-ensâb, l. cüz
- 36-Tancı, Hudûdun felsefiyye
- 37-Enbârî, Kasaidü's-Seb'
- 38-Abdullah b. Muhammed, Kitâbü'l-alkân
- 39-Gazzâlî, a) İlcâmü'l-avâm b) et-Tesviye c) Cevâhirü'l-Kur'ân
d) Faysalü't-tefrika e) Kistasü'l-müstakim

- 40-Mezhepler Tarihi notları
- 41-Tancı, a) el-İnsan fi'l-Kur'an b) el-Felsefe
- 42-el-Efrânî, Safvetü me'nteser
- 43-el-Bâcî, Tahkiku'l-mezâhib
- 44-Tancı, ed-Din
- 45-Birûnî, Risâle b) Gazanfer Tebrizî el-Muşâta
- 46-el-Asel
- 47-Dürzilik-Nusayrilik
- 48-Şehristânî, Mukaddime
- 49-Divânü Lakîr
- 50-Divânü Ebi'r-Rebi'
- 51-İbnü'l-A'rabî, Sifatü'l-bi'r
- 52-Tancı, Fihristü Eyyâmî'l-Arab
- 53-İbn Sina, Risale
- 54-Kettânî, Kitâbü'l-Hayde
- 55-Kutrub, Kitabu'l-azmine
- 56-Bağdadî, Şerhu Şevhidi'l-muğnî
- 57-Tenuhî, Hams resâil
- 58-Cahiz, el-Burhân
- 59-Bazı cetveller
- 60-Mülhekât
- 61-İbn Seb'in, Birrû'l-ârif b) İbnü'l-Verid, el-İştikâke
- 62-Tancı, Tasavvuf ve mezhepler
- 63-Notlar
- 64-Ebu Zekerriyya et-Tebrizî, Şerhu divânî'n-Nâbiğâ
- 65-Batleyevsî, Şerhu divânî'n-Nâbiğa
- 66-Mu'tezile
- 67-es-Saade ve'l-İs'ad
- 68-Hilafet(Tancı)
- 69-Fihristu İbn Atiye
- 70-el-Ezdi, Kitabu'l-meâhiz
- 71-a) Mukarenetü şifâi's-sai ve İhyau vekâi' b) Umde'tü'l-Merid
- 72-Mehdi Li dinillah, Riyadu'l-Fikr
- 73-Şurûhu's-şifâ
- 74-a) A. Karahan, Birûnî'nin elyazması eserleri b) Farabî, Risale
- 75-Kitabu'l-alkâb
- 76-Abdülaziz b. Cidar el-Misrî, el-Esbâbu'd-daife
- 77-Mez.Tar.notları
- 78-Emir b. Ahmer, Nesirü'l-Cümân I.
- 79-İbn Haldûn, Lübbü'l'muhassaî
- 80-Ebu Muhammed el-Irakî, el-Fark
- 81-Beyhaki, Nihayetü'l-ensâb
- 82-Şi'rü'l-Hutey'e
- 83-Mağrib hatlı bir yazma
- 84-Zemmü'l-felsefe
- 85-Mağrib hatlı bir yazma
- 86-el-Gâfikî, K. ...el-Kur'an
- 87-el-İgrâf
- 88-İcazetnâme(A. Ferid)

- 89-Bedâi'den iktibaslar
 90-Çeşitli iktibaslar
 91-Bazı garib kelimeler(Tancı)
 92-Tenuhî,Muhtasar
 93-Bir mikrofilm
 94-Muhammed Abdülhakk,İkâu'l-cevheri's-semin
 95-Mez.Tar.notları
 96-a)Merâcîfi't-tasvîr b)Ehâdis fi't-tasvîr c)Hayrû'l-kelâm
 97-Resim ile ilgili notlar
 98-a)Selâsûn kâide b)Ezvâri,Elfâzû'l-i'râb c)Cürceânî,
 el-Avâmil
 99-es-Sebtî,Şerhu'z-Zâbirce
 100-Hüseyin Atay,Aile Planlaması(makale)
 101-İlmü'l-kelâm
 102-İbn Haldun,Şifâu's-Sâil
 103-Makrizî,İttiazü'l-hunefâ
 104-İbn Nedim ve'l-hat(Tancı)
 105-Birunî,Kitabü's-Saydene
 106-Risale fi tashihi'l-lafzi'z-zındık
 107-İbnü'l-Kiftî,İnbâhü'r-ruvât,4.cüz
 108-Beyhakî,Tetimmatü sıvâni'l-hikme
 109-İttimâmu't-tetimme
 110-Ta'likat ale'l-mukaddime
 111-Ta'lik alâ hawâşî'l-kütüb
 112-Birunî,Kitabü's-saydene
 113-İbn Halviye,Kitabu leyse fi kelâmî'l-Arab
 114-Tancı,The introductory
 115-Riyâdü'l-Fikr
 116-İbnü'l-Murteza,el-Münve
 117-Dua ve minâcat
 118-Ezhârü'r-riyad
 119-Kitabu ensi'l-mehec
 120-İbn Haldun,Şifâu's-sâil
 121-Abdullah b.Hüseyin,el-Envâr ve'l-ezmine b)el-Kutrub,el-ezmine
 122-a)Mukavvîs'a gönd.mektup b)Bazı mikrofilm fot.
 123-Birunî,Talikat - İbn Sina,Resâil
 124-Bakillani,Keşfü'l-esrâr
 125-el-Karamita
 126-İbn Haldun,el-İber
 127-en-Nâşî,Usulü'n-nihal
 128-el-Kamil haşiyeleri
 129-İbn Nedim el-Fihrist
 130-Hadis notları
 131-Tebisiretü'l-edille notları
 132-İbn Haldun,Mukaddime
 133-Bir eserin mikrofilm fotoğrafı
 134-Şi'ru'l-Hutey'e
 135-Ebü'l-Kasım el-Endelüsî,Tabakatü'l-ümam

136-Müneccimbaşı, Cāmiu'd-düvel

137-İbn Haldun, Mukaddime

138-Miknâsî, Dürretü'l-hicâl fi esmâi'r-ricâl I

139-Makdisî, Kitabu ma'rifeti'l-elkâb

140-İbn Reşîd el-Fehrî, Şi'ruhu

141-İbnü'l-Hatib, Şerefu't-tâlib

142-el-Mülûk

143-a) Hadisu Ümmü Zer' b) el-İhtifâlu'l-camii c) Risâle

144-Tancı Bey'e ait eserler listesi

145-Dürûsu't-teâlimi'l-felsefiyye

146-Tasvir konusundaki iktibaslar

147-Tancı, el-İslam

148-Tancı, Ehâdisu'r-rahme

149-İbn Sina risalelerinin kesilmiş sayfaları

150-Tancı, Mütâmun Arabiyye

151-Arab grameri

152-el-Faraku'l-İslamiyye

153-Sâid b. Ahmed, et-Ta'rif bi-tabakati'l-ümmen

154-a) Akilî, el-Elfiyyat b) Divânü İbn Rumi c) Divanu'l-Muabbid

155-İbn Ebi Serh, Kitabu'r-rumûz

156-Kelâm ilmi notları

157-Tancı, el-Kader

158-Mevâd an tercemeti'z-zatiyye

159-İbn Haldun-notlar

160-İbn Veciyye, Şerefu kasideti İbn Bervâb

161-İbn Haldun-notlar

162-Risale'tü'z-zâirce

163-İbnü'l-Enbârî, Şerhu hadisi Ümmü Zer'

164-Kelâm ilmi notları

165-Tancı, a) Mufekkerât fi'l-mezâhib b) el-Hurûb beyne'l-müslimin

166-a) Muh. b. A. Vahid, Yevm ve layle b) İbn Kutrub, el-Hamîs

167-a) Sühreverdî, Kısasatü'l-gurbe b) İbn Sina, el-Cümâne c) İbn

Sina, Risale Hayy b. Yakzan d) Huneyn b. İshak, Kısasatü Selayman

ve Ehsal, e) Kitab fi mesaili'l-ilâhiyye f) Hüseyn Çelebi, Cü-

melü'l-hudûd g) Şerhu risâleti't-tayr

168-Tabiu şerhi'l-makâsîd

169-a) Ünsü'l-mühec b) Tarsusî, Ketaf fi'l-âlem c) İbn Tayyib, Fih-

ristu'l-kitab d) Ma'rifetu istihraci'l-ehruf e) Divanu Hamza

II-ÇEŞİTLİ FİHRİSTLER

1-İst.ktp.lerinden bazı yazma eserler

2-Kitabü'l-ervâ' kafiye fih.

3-a) Minhaçü's-süne 3.cilt konu şahıs ind. b) Tarihu Nigâbur 2.c.ind

4-a) Müntehabu sıvânü'l-hikme fih. b) Nûketü'l-vüzerâ fih.

5-İstanbul yasmaları

6-Bazı kitap numaraları

7-İst.Ktp.fih.

8-

- 9-el-Mesâlib şahıs ind.
- 10-Bazı makale adları
- 11-Bazı fihristler
- 12-İst.Ktp.lerinden eser ve konu seçmeleri
- 13-Şevâhidü Muğni'l-lebib
- 14-"Fihrisu'l-fehâris" ind.
- 15-Değişik kömülara ait fihrist
- 16-Tekmilu'd-dibâc ind.
- 17-"Tabakat"(İbn S'd) fih.
- 18-Nihayetü'l-erib üzerine fih.
- 19-İnsanu'l-uyûn fih.
- 20-Mukaddime nüshaları
- 21-Mu'cemu's-Süyûh fih.
- 22-el-Âride fihristi
- 23-İbn Haldun'la ilgili bazı fih.
- 24-el-İber fihristleri
- 25-Muhtelif ktp.lerdeki eserler fih.
- 26-Mukaddime fih.
- 27-el-Milel ve'n-nihal'in bulunduğu ktp.lar ve fih.
- 28-Çeşitli ktp.lerde bulunan eserler
- 29-a)ktp.fihristleri b)el-Vâfi bi'l-veriyyat fih.
- 30-Şifâu's-sâil fih.
- 31-a)Yetimetü'd-dehr fih b)E.el-Eğânî fih.
- 32-el-Bidâye ve'n-nihâye fih.
- 33-İbn Sina risalelerinin bulunduğu yerler
- 34-Riyaziyyât ve astronomi ile ilgili kit.list.
- 35-Tarihu İbn Asâkir şahıs ind.
- 36-el-Gunye fihristi
- 37-a)Bazı kitapların fihristleri
- 38-Mukaddime fih.
- 39-Muhtelif şahıs indeksleri
- 40-Mukaddime'nin çeşitli nüshalara göre fih.
- 41-a)İbn Nedîm'in el-Fihrist'ine bazı mülâhasalar b)Ktp.eser lis.
- 42-Bir eserin kafiye indeksi
- 43-Bir kitabın indeksi
- 44-Bazı fihristler
- 45-"Tarihu'd-düvel", "Uzvetül'iktibas" ve diğer bazı k.fih.
- 46-Tarihu Bağdad şahıs ind.
- 47-Çorum Genel Ktp.fihristi
- 48-"Bernâmeç" fih.
- 49-Eğânî-II fih.
- 50-es-Selva" deki kitaplar fih.
- 51-Tetimmatü sıvânü'l-hikme fihristi
- 52-Bazı eserlerin bulunduğu ktp.lar
- 53-İnbâhu'r-ruvât ind.
- 54-a)Dürerü'l-kâmine b)Mu'cemü'l-üdebâ şahıs ind.
- 55-Safvetu ma'nteger şahıs ind.
- 56-Negrü'l-Mesâni şahıs ind.
- 57-Bazı kitaplarla ilgili bilgiler
- 58-K.et-Tevhid fihristi
- 59-el-Envâr ve Kuşbu'l-ecraf indeksleri
- 60-"Tezkire", "Nihayetü'l-ukûl" ve "el-Kalâid" fihristleri

- 61-el-Eğâni(?) fihristi
- 62-Bir eserin şahıs fihristi
- 63-Süaî'nin Tabakat fihristi
- 64-Şair ve tarihçiler fihristi
- 65-Tancı Bey'in gördüğü yazma eserler listesi
- 66-Bazı fihristler
- 67-el-Uroân'ın kafiyeleleri
- 68-Bazı eski eserler ve bulundukları yerler
- 69-Süleymaniye Risâ'u'l-küttap bölümü eserleri
- 70-Ebcedü'l-ulûm'da İbn Haldun'a yap.atf.
- 71-"Fihrisu İbn Atiye" fihristi
- 72-İbn Sîna risaleleleri listesi
- 73-Divânü'l-Hutay'e fihristi
- 74-Dünyetü'l-kaşş fihristi
- 75-Mecelletü'l-Kaşş fihristi
- 76-Te'vilâtü'l-Kur'an'ın bulunduğu ktp.lar ve fih.
- 77-Çeşitli fihristler
- 78-Mukaddime fihristleri
- 79-Bazı illerin ktp.lerindeki eserler fih.
- 80-Bir eserin fihristi
- 81-İbn Atiye fih.
- 82-K.er-Ricâl'in fihristi
- 83-İbn Haldun için kaynak kitaplar fih.
- 84-Ravdu'l-mi'târ fih.
- 85-Çeşitli kitapların bulunduğu ktp.lar

III-BİLGİ VE BİBLİYOGRAFYA FİŞLERİ

- 1-ed-Dürre fişleri
- 2-Muhtelif şahıs ve konulara dair fişler
- 3-Şifau's-sâil'in dipnotları
- 4-Ktp.lerde bulunan kitap fişleri
- 5-İslâmî ilimler ile ilgili bilgi fişleri
- 6-el-Hatî fişleri
- 7-Tasvir konusu fişleri
- 8-Mezhepler tar.fiş.
- 9-Muhtelif not ve kayıtlar
- 10-Bazı özel mektuplar ve muht.notlar
- 11-Muht.fiş ve notlar
- 12-İman-küfür,muhkem-müteşabih konusunda fişler
- 13-Muht.bilgi fiş.
- 14-Çeşitli no ve fişler
- 15-Tasvir konusunda fiş ve dökümanlar
- 16-Mürûcu'z-zehab'den bazı notlar
- 17-Bazı çalışmalardan karışık sayfa ve parçalar
- 18-Muht.fişler
- 19-Kelâm-Mez.Tarihi fişleri
- 20-İtikâdî mezheplerle ilgili fişler

- 21-Muht.notlar
- 22-Tekmilü'd-dîbâc fişlerix I-IV
- 23-Hanefî fakihler ile ilgili fişler
- 24-Hüsnü'l-muhadara fişleri
- 25-Kitâbetü'l-hadis fiş.
- 26-el-Hilye ve Bernâmeç fişleri
- 27-Cezâzâtü'l-beydâ' fiş.
- 28-Çeşitli eser fişleri
- 29-el-Mesâlek fiş.
- 30-Neşrü'l-hucân fişleri
- 31-Astronomi terimleri fişl.
- 32-Mukaddime fiş.
- 33-Bazı eserlerin indeks fişleri
- 34-Muhtelif fişler
- 35-Bazı eserlerin fişleri
- 36-Muht.bilgi fiş.
- 37-İbn Haldun kaynak fiş.
- 38-Yunanca şahıs ve terim fişleri
- 39-Nüketü'l-vüserâ fişleri
- 40-Eyyâmü'l-Arâb fişleri
- 41-el-Medârik şahıs fişleri
- 42-Cezâzât kitap fiş.
- 43-Mecelletü'l-Eşher fiş.
- 44-Kelâm kîmi fiş.
- 45-Tebyinu kezîbi'l-müfteri fişleri
- 46-el-Urcân fişleri

IV-MATBU ESERLER

- 1-el-Ebyârî, Bâbu'l-Futûh li-ma'rifeti ahvâli'r-ruh
- 2-İbn Haldun, et-Ta'rif b'İbn Haldun (dem: 9886)
- 3-İbn Haldun, Şifâu's-sâil (dem: 1405)
- 4-el-Asâle (özel sayı: et-Ta'rif)
- 5-Gazzâlî, el-Munkiz (dem: 9136)
- 6-Gazzâlî, Miskât
- 7-Gazzâlî, ilcâm (dem: 6098)
- 8-Abbas b. İbrahim, İzharü'l-kemal
- 9-Süyûtî, Tenvirü'l-halek (dem: 1122)
- 10-Mahmud Ali Kıraa, Havle Edebi'l-câhili
- 11-A. Aziz b. Abdullah, İki makale
- 12-Muhammed Zekiyuddîn, Tenvirü'l-ezhân
- 13-İbnü'l-Kiftî, Ahbârü'l-ulemâ (dem: 936, 748)
- 14-İbn Haldun, Mukaddime (dem: 7067, 921, 483)
- 15-İbnü'n-Nedim el-Fihrist (2293, 846, 7308)
- 16-İbn Haldun Mukaddime
- 17-el-Mibedî, Şerhu Hidayeti'l-hikme
- 18-Bir eserin matbu indeksi
- 19-Cemal Muhammed, Min tasviri'l-İslâmî
- 20-el-Kenânî, el-Hayde
- 21-Zebîdî, Muhtasarü'l-ayn
- 22-Sebata'l allâme Muh. el-Emir
- 23-E.J.Brill'in kitap kataloğu

- 24-Selenbevi, Dakaiku'l-beyan
- 25-Hakik Beg el-Asm, ed-Dürûsu'l-hikemiyye
- 26-Hadremî, Neşrî'l-ilm alen
- 27-Ahmed Efendî Tarsenan, Fethu'l-meliki'l-allâm
- 28-Mehdî Muhakkik, er-Râzî fi't-tabî'r-ruhânî
- 29-İbrahim Şebûh, Havle minareti Kasri'r-Rabat
- 30-İbrahim Şebûh, Ba'zu milâhasat
- 31-Z.Velîdî Togan, el-Birunî
- 32-TODDY rehberi
- 33,el-Merâci'
- 34-B.Lewis, Usûlu'l-İsmailiyye
- 35-a)Taberi, el-İ'tikâd b)İbn Faris, Evcezu's-seym
- 36-el-Ferrâ, el-Eyyâm ve'l-leyâlî ve's-şukûr (dan:1545)

V-DERGİLER

- 1-Eğitim ve Sağlık, Eylül, 1974
- 2-el-Arab, 1972, Riyad
- 3-el-Arab, 1973, Riyad

VI-MİKROFİLMLER

- 1-Muhtevası belli olmayan bazı filmler
- 2-Tasvir konusu için bazı resimlerin mikr.f.
- 3-a)Tefsiru İbn Kemal b)Zîc(Z.er-Râsîd) c)Nûru hadîkati'l-eb-sâr filmleri

-Hayatı ile ilgili neler biliyorsunuz?

H. Atay: Tanci Hoca yeni dini anlayışa açıktı. Bunun karşısında olanlar yeni dini anlayışa açık değiller. Ama O yeni dini anlayışa çok açık olduğu için Ben O'ndan çok istifade ettim. O'nun yanımdaydım Ben.

Çok samimi bir Müslüman'dı. Yenilikçilik olacak diye İslam'ın esasına dokunmazdı. Bazı kimseler vardır, yenilikçilik olsun diye ortaya bir laf atar, Tanci Bey bu konuda disiplinli idi. İslam kültürünü çok iyi biliyordu. Kendisi Arap olmasına rağmen, herkes tahsiline göre Arapçayı bilir, Arapçaya vakıf olur. Felsefi metinleri çok güzel izah ederdi. Ben O'nun tercümanıyım. O Arapça anlatırdı, Ben onu tercüme ederdim. İbadat tahlillerini çok iyi yapardı. Haksızlık yapmak istemezdi. İki manada haksızlık yapmak istemezdi; hem ilme, hem ahlaka. Yani haksız olarak bir öğrenciye not verip de onu geçirmek istemezdi. İşte bu ilme samimiyetinden dolayıdır. Ancak bir öğrenciye haksızlık yaparak da onu sınıfta bırakmak istemezdi. Bunlar özel prensipleridir.

...

Hoca'dan epeyce sıkıntı çektim ama onları yazmanı istemem.

-Hoca ile özel bir anınız var mı?

H. Atay: Hoca ile aynı odada kalıyorduk. Sohbetlerimiz olurdu. O hikayeler anlatırdı, ben anlatırdım ama onlar o günkü sohbetlerin konusuydu, hiçbirisi aklımda kalmadı.

İbrahim Agah Çubukçu Ben'den öndeydi. Doktora çalışırken Hoca mütealasında bir şey bulduğu zaman sabah gelince İbrahim Agah Çubukçu'ya falan kitabın falan yerine bak. Tez çalışması yaparken O'na kaynak verirdi. Ama Ben derdim;" Hocam neyi tavsiye edersiniz?" "Sen bilirsin derdi".

Ben farkında değildim ama Beni imtihan ettiğini sonradan anladım. Şimdi O'nun yazmak istediği İbn-i Haldun'un Mukaddimesi vardı. O'nun meşhur yazmaları vardı, basılmamış. Onlar üzerinde çalışıyordu kendisi, el yazısı kopyasını yapıyordu. Nüshalardan karşılaştırıyordu. Bir gün evine gittim. Bana birkaç sayfa verdi. O okuyup Ben takip etmedim. Yani nüshaların hangisini karşılaştırıyorsa birinin elinde bir nüsha diğerinde bir nüsha var, bunları karşılaştırmalı okuyorsunuz. Hoca Bana okuttu, kendisi takip ediyor. Elindeki nüshası ve anladım ki, sonradan, hoca Benim Arapçayı okumamı ve anlamamı kontrol etti. Halbuki kendisi okuyup Bana da takip et diyebilirdi. Ama ondan sonra hoca Benim Arapçayı bildiğime kani oldu. Kendi O'nun yazmasıyla sanki ezberlemiş gibi okuyordum. Yazısı güzeldi.

Ben doktorayı verdiğim zaman bazı tavsiyelerde bulundu. Arapçanın etimolojisini çok iyi biliyordu. Kelimelerin lügate baktığın zaman birkaç tane manası vardır. Hangisi kelimenin öz manasıdır? Birinci manası onun öz manasıdır. Fransızca, İngilizce lügatlere baktığın zaman böyledir. Tabi Arapçada bu olmadığı için, Arapçada karışık yazıyor. Arapçada hangisinin öz manası olduğunu nasıl tespit edeceksin? Hangisi öz manası, ötekisi mecazi anlam veya başka manalara gelecek, kinaye olacak filan... Hoca'nın verdiği kaide şuydu; Arapların kültürü yok, çöl Arapları. Bunların diğer milletler gibi ilimleri, kültürleri yok, bedevi Araplar filan. Bunların kelimeye kullandığı ilk mana o kelimenin maddi manasıdır. O maddi manasını tespit ettiğin zaman da o kelimenin öz manasıdır. Tabi mecazi olarak, metaforik olarak başka manalarda kullanılıyor. Tabi bu bakımdan, kelimelerin asıl manalarını bilmem bakımından bana faydası oldu.

- Hangi yönü ile öne çıkmaktaydı, en belirgin özelliği neydi?

H. Atay: Hoca'nın en belirgin özelliği, bir defa çok dürüst olmasıydı. Herhangi bir kimseyi ne aşırı derecede över ne de tenkit ederdi. İlme ehemmiyet verirdi. Her şeyin mutlaka bir kaynağı olacak! Halasından şöyle bir söz nakletmişti: "Bu insanlar konuşurken yalan söylüyor da, yazarken yalan söylemez mi ?" Güzel değil mi? Prensip işte, o halde bir yazıyı okuyunca kontrol edeceksin. Bu yazıyor, doğrudur diye almayacaksın hemen.

Yalnız kelimeleri, atasözleri bilmek değil de oları yorumlamak önemli. Hoca'nın yorum kabiliyeti vardı. Bir olayı alır, tenkit de edebilirdi, şöyle olmalı böyle olmalı diye. Fakat duyduğu, bildiği bir şeyi alarak bir olaya yorum katabilmek herkesin haddi değil.

Din olmayan şeyleri insanlara din gibi göstermeye karşıydı. (Hoca'nın asistanlarından bazı arkadaşlar Hoca'nın aleyhinde iftirada bulundular, Hoca Atatürk düşmanı diye. Tabi Hoca buna çok üzölmüştü. Tabi Atatürk düşmanlığı filan yok. Çekti gitti Fas'a, memleketine gitti. 70'te Fakölteye O'nu Ben aldım.)

-O zaman 63'te gitmesinin sebebi çıkan bu dedikodulardı, diyebilir miyiz?

H. Atay: Zannediyorum. Şimdi Benim kanaatim, o aleyhinde konuşan arkadaşları da biliyorum. Sonra Ben İsrail'e gittim. 62-64 arası. Çekti gitti sonra oradan İstanbul'a geldi. Hanımı İstanbullu idi. Bir kızı ölmüştü Hoca'nın. Hoca'nın bana anlattığı, oranın bir hastalığı varmış. Rabat'ta küçük çocuklar kulak iltihabına yakalanıyor. Orda kızı ona yakalanmış ve karısı kalmamış orda. İstanbul'a dönüyor. (Buradan giden kızı büyüktü. Orada yeni doğmuş kızı ölüyor.)

Ben bu şekilde biliyorum. Bunu en iyi Bekir Topaloğlu bilir. Tanci Bey'in kendisinden dinledim. Bebeklere arız olan bir kulak iltihabı.

Kızını İstanbul'a Fransızca okuluna vermişlerdi. Sonra hoca İstanbul'dan razı olmadı. Hoca'yı darılttılar. Hoca Bana gizli mektup yazdı. Dedi ki; "Beni oraya aldır". Hoca'nın sırrıdır bu. Aramızdaki sır. Bana dedi ki; " Hüseyin Bey, Beni oraya aldır"

İstanbul'dan geldiği zaman, (ara sıra Ankara'ya gelirdi.) Gelince buradaki Hocalarla görüşürdü, her zaman derlerdi, "Hocam Seni buraya alalım" filan, peki filan demedi onlara. Sonra Bana yazdı. "Beni oraya al" dedi. Ben Mezhepler Tarihi Başkanıydım.

Kelamda Profesör olunca kürsüyü kurdum ve Mezhepler Tarihinden Kelamı ayırdım. Tanci Bey Mezhepler Tarihinde kaldı. Sonra Ben Amerika'ya gittim. Hoca Ben Amerika'dayken vefat etti.

Hocayla dil sorunumuz yoktu. Sonra Ruhi Fırlalı, Ben bir de Hatipoğlu, Ben Hocaya söylemiştim; "Sen Bize bir Arap Edebiyatı kitabı okut." Cahız'ın El-Beyan ve'ttebyin diye bir kitabı vardı. Biz ondan birer nüsha aldık. Dershanede Hoca bize kitap okuturdu.

Yeniliğe taraftardı. Yani eskiye mutaassıp değildi. Ama eskiyi de çok iyi bilirdi. Kültürü çok iyi bilirdi.

- Son olarak; Türkiye'deki din-siyaset ilişkisine nasıl bakardı? Çünkü anladığımız kadarıyla laik bir insandı.

H.Atay: Şimdi, yani bir vakıa olarak bakardı. Lehinde- aleyhinde konuşması olmazdı. Münakaşa etmezdik, anlayışımızda bir fark olmadığı için.

Kadınlarla tokalaşırdı konuşurken.

... Ben aşırı bir fikir ortaya attığım zaman engel olmazdı, desteklerdi.

İslam'ın ilk anda nasıl olduğu, nasıl oluştuğu, nasıl meydana geldiğini tespit etmeye ehemmiyet verirdi. Tezleri ona göre verirdi. Bana da onun için iman esaslarını tez olarak verdi.

- Dersleri nasıl anlatırdı?

H.Atay: Arapça anlatırdı. Arapça felsefe-kelam-mezhepler tarihi okurduk, lügat alınırdı. Onları okurdu, anlatırdı. Ben, tam O bir cümleyi bitirirdi, ondan sonra Ben tercüme ederdim, sonra ikinci cümleye geçerdi.

- Hoca'nın hayatı ile ilgili neler biliyorsunuz?

N. Öner: Ben kendisinin talebesi olmadım. Bizim burada hoca olarak beraber bulunduğum, yediğim, gezdiğim bir zat. Saygı duyduğum birisi. Bazı özelliklerini söyleyebilirim ancak. Hayatı ile ilgili bildiğim şu: bir defa Faslıydı. Kökü Tancalı.

Derdi ki Bize; telkin için, hiç unutmam: biliyorsun onlar Berberi. Berberi ayrı bir dil. Ben dedi Arapçayı ezberlediğim Kuran ayetleriyle öğrendim. Bunu bize tavsiye ederdi. O yoldan gidin. Arapçayı öğrenmeye. Hani hafızanda var ya cümleler. Ben dedi; Arapçayı ezberlediğim, hafızamdaki Kuran ayetleri ile öğrendim.

Sonra Mısır'a gidiyor. Mısırdaki tahsilini yapıyor. Nerede bilmiyorum. Sonra bizim buraya geldi. Mezhepler Tarihine. Şöyle özellikleri vardı:

Bir defa birinci sınıf bir bilim adamıydı.

İki çok zengin bir kütüphanesi vardı. Cebecide bir apartmanda iki daire kiralamıştı. Birisinde oturur, birisi de tıklım tıklım kitap idi. Şahsi malı... Ve müthiş bir bibliyografya bilgisi vardı. Burada İlahiyatla uğraşan arkadaşlar bir mevzu dedi mi şu kitapta şu, şu kitapta şu kitapta... Yani öyle herkesin yapamayacağını bilirdi. Yani bu derece derya gibi bir adam. Onun için çok istifade ettiler O'ndan. Çünkü İslam dünyasındaki literatürü biliyor, Arap dünyasındaki literatürün hepsinden haberdar. Bu özelliği bir bilim adamı için çok önemlidir. Sonra bir enteresan tarafı da şudur: Bakın yine ilmi titizlik : Şimdi, tabi jüriye seçiliyor, doçentlik, doktora. Tezleri, (Şimdi bizde genellikle bir okurlar) dipnotlarını kontrol ederek okurdu. Yani, bu doğru mu yazmış, yanlış mı? Falan, Gazali, bilmem İhya-ı Ulumu'd-Din hemen o kitabı açar, o dediği yerde o var mı yok mu? Bütün tezleri böyle okurdu. Onun için geç okurdu. İşte bu büyük bir ilmi disiplindir.

Sonra bir de bu bilim adamlığı yanında, bu Orta Doğu – Arap problemlerini çok iyi bilirdi, siyasi görüş olarak. Çünkü çok iyi tanıyordu. Güzel tahliller yapardı.

Türkiye'yi seviyordu, onun için de bir Türk kıızıyla evlendi.

- Hangi yönü ile öne çıkmaktaydı, en belirgin özelliği neydi mesela?

N. Öner: En belirgin özelliği, fakültede İslam alanında en bilgili insan olarak bilinirdi. Yani bir otorite gibi hep O'na danışılır idi, ve bir mesele sorduğun zaman hemen cevap vermezse, gider, arar, bulur, kitabı getirir ve hemen söylerdi. O'nda bu bibliyografya bilgisi çok önemli. Her bilim adamında yoktur bu. Hem zengin bibliyografya bilgisi var hem de o hazineye sahip. Şimdiki gibi bilgisayar yok. Onun için İslam dünyasındaki büyük eserleri dışarıda bulamadın mı, O'nun kütüphanesinde vardı. Ne oldu o kitaplar? Hanımı sattı mı, bir yere mi devretti? Yani muazzam bir kütüphaneydi.

Genç vefat etti, çok genç!

- Türkiye'deki bilimsel alana ne gibi katkıları vardı?

N. Öner: İbn-i Haldun'un Mukaddime'si üzerinde çalışırdı. O'nu çok iyi bilirdi. Herhalde hemşerisi diye... O O'nun en büyük eseri idi. Burada jüriye girerdi. Mesela düşün ki; Benim jürime bile girdi, mantık!

Yani nasıl desem... Çok saygı telkin ederdi. Bir otoriteydi. Vücutça da iriydi, böyle, iri yarıydı. Bir kişiliği vardı. Fakültede O'nu sevmeyen insan yoktu. Sonra, yalnız bizim fakültede değil; mesela İstanbul üniversitesinde de şarkiyattan İslam bilimiyle uğraşan hepsiyle temas halindeydi, O'nlara da O'na çok hürmet ederlerdi. İstanbul'a gittiğimde gördüm. İşte, soruyorlar, beraber oturuyorlar, O'na danışıyorlardı. Türkiye için büyük bir kazançtı. Kaynak adamdı yani. Öyle diyelim biz. Kaynak bir bilim adamıydı. İslami ilimlerde kaynak bir bilim adamıydı.

Benim doktora tezimin jürisinde üyeydi.

- Din-siyaset ilişkisi üzerine görüşleri nelerdi?

N. Öner: Onu bilemiyorum. Yalnız, Arap dünyasının tahlillerini yapardı. Oradaki geçimsizlikleri, sebeplerini çok iyi bilirdi. O'nun şimdi talebeleri burada... Talat, İsmail Cerrahoğlu, Hüseyin Atay, İbrahim Çubukçu... Asıl bilgi, ondan sağlam bilgi alacağın kişi eski Muğla Üniversitesi rektörü Ruhi Fırlalı O'nun asistanı idi. Ruhi'yi muhakkak gör. O sana sağlam bilgi verir. O her gün O'nunla idi.

Saygı duyduğum, sohbetinden hoşlandığım bir zat idi.

-Öncelikle hayatı ile ilgili neler biliyorsunuz?

M. Öz: Hoca'nın hayatı ile ilgili fazla bir şey bilmiyorum. Faslı olduğunu, Tancalı olduğunu, Ankara İlahiyat Fakültesinden hoca olarak geldiğini... 64-65'lerde şimdiki Marmara İlahiyat, o zaman İstanbul Yüksek İslam Enstitüsüne Hoca olarak geldiğini biliyorum. Hoca bizim Mezhepler Tarihi derslerimize geldi. Belagat-i Kur'aniyye'ye geldi ve özellikle Ben kendisinden Gazali'nin Faysal't-Tefrika'sını mezuniyet ödevi olarak almıştım. Hoca Bana nüshalarını söyledi. Benimle beraber birkaç defa Ayasofya'ya geldi, buluştuk Hoca ile. Hoca bu manada Bize oldukça faydalı oldu.

74 yılında Serencebey'deki evinde vefat etmiş. Sinan Paşa Camii'nden kaldırıldı. Aslan gibi, babayiğit bir insandı. Hayatı ile ilgili fazla bir şey bilmiyorum. Yalnız hanımı ile Süleymaniye kütüphanesinde tanışmış. Emel'den başka çocukları var mı bilmiyorum.

Hoca İslam fikriyatını gayet iyi bilen bir insandı. Mezhepler Tarihinden önce, böyle küçük, küçük demeyeyim, kendine göre notlar alırdı, Arapça notlar. Onlara bağlı kalmak suretiyle onları genişletirdi. Eskilerin metinle şerh yaptıkları gibi, Hoca öyle yapardı. Bizim arkadaşlar umumiyetle Hoca'nın Arapçasını anlarlar, anlaşılmadığı zaman da bizim Bekir Hoca, Hoca'yla beraber derslere girerdi, Bekir Hoca müdahale eder, onu tercüme ederdi. Hoca biraz Türkçe öğrenmişti. Bazen Türkçe konuşurdu. Mesela çocuklar herhangi bir konuyu karıştırdıkları zaman "halt ettiniz" derdi. Halt karıştırmak Arapça'da. Hoca'ya Bizim Bekir Hoca söylemiş. demiş ki; "Hocam halt etmek Türkçede pekiyi olmuyor." Hoca da "o zaman Ben halt etmişim" demiş... (gülüyoruz) Hoca öyleydi.

Son sınıfta Belagat-i Kur'aniyye dersimize geldi bize. Belagat-i Kur'aniyye'de dediğim gibi Kad-ı İyaz'ın eş-Şifa Bit'ta'rif-i Hukuku'l-Safa diye bir eseri var. Onun İ'caz'ul-Kur'an bahsini. Beni çağırdı. "Mustafa şunu tercüme edin" dedi. Ahmet Yaşar Ocak ile birlikte tercüme ettik. Onar sayfa bölüştük, yirmi sayfalık bir tercüme

yaptık. Fakat bize bazı Türkçe tercümelerini de verdi. Kütüphanede bulmuş. Arapça metin Türkçe tercümeden daha kolaydı. Türkçe tercümesini hiç yapamamışlardı. Biz de ona bağlı olmayarak tercümesini yaptık. O zaman mekteplerde fotokopi falan yoktu. Teksir makineleri vardı. Önce siyah kağıda yazılır, yazıldıktan sonra ya kolla çevrilir veya düğmeye basılır. Kağıtları atardı. O da pek güzel çıkmaz. Hoca zannediyorum 20-25 sayfalık bizim tercüme ettiğimiz metni talebeye dağıttı ve o derste o metinden talebe mes'ul oldu. Tabi Hoca bir kısım muhafazakar arkadaşlara göre fazlaca açık ve rahat geliyordu. Hatta bazı arkadaşlarımız da Hoca'nın dersine girerken Hoca hakkında ön kanaatleri vardı; Hoca biraz reformcudur, falandır, filandır diye. Fakat Hoca'nın hiç de öyle olmadığını objektif bir ilim damı olduğunu daha sonra anladılar. Hatta bazı arkadaşlar, geçenlerde de bahis mevzuu oldu, Allah'tan af dilediler, "Hoca hakkında böyle düşünmüş idik" diye.

Ben biraz eskiden beri fazla tutucu, gelenekçi olmadığım için Hoca'nın düşünceleri Bana gayet normal geliyordu. Bu bakımdan Hoca'yı hakikaten sevdik, memnun olduk. Özellikle Benim Mezhepler Tarihine intisabımda Hoca'nın büyük tesiri olmuştur.

- Hoca hakkında Atatürk düşmanlığı yaptığı şeklinde bir söylenti yayılıyor ve hoca İstanbul'a geçiyor. Bu konu ile ilgili bir bilginiz var mı?

M. Öz: Onu bilmiyorum yalnız, Hoca'yı Ankara'da rahatsız etmişler. Hoca Atatürk aleyhtarı falan filan değildi. Sonra akıllı bir adam tutar da, yabancı memlekete gelecek, ondan sonra o memleketin, o devletin banisi aleyhinde herhangi bir şey söyler mi? Söylenmez! Yok, mantıklı değil o. Maalesef bir takım insanları kıskananlar oluyor. Zannederim Ankara'da Fakültede de kıskananlar oldu. O zamanlarda modaydı, şimdi de moda. Bir kimseyi lekelemek istediğiniz zaman, en çabuk, en kolayı Atatürk aleyhtarı diye lekeleyin, ondan sonra bu iş devam ediyor. Yoksa Hoca kimsenin aleyhinde değildi. Yalnız mutaassıp olan, dini anlamayan veyahut da kuduri ile bütün idareyi hallederiz diyenlere karşı muhalifti, o yönü vardı. yani İslam'ın bir fikriyatı var bir sistemi, bir düşüncesi var. Şu kadar asırdır devam eden bir İslami gelenek var, bunları dikkate almadan bazı hocalarımız vardı, çok mutaassıp

insanlardı, onları tasvip etmezdi, yoksa Atatürk aleyhtarlığı falan herhangi bir şey yoktu.

- En belirgin özelliği neydi, hangi yönü ile en çok öne çıkmaktaydı?

M. Öz: 1. Hocalığı yönüyle. Derste herhangi bir şekilde dedikodu yapmaz neyse onu anlatır.

Diğer taraftan fedakarlığı. Ben o zaman talebeyim. Benimle beraber iki üç defa -mezuniyet tezini yapan bir talebe için- tutup da Ayasofya kütüphanesine veyahut da başka kütüphaneye, gitmenin sıkıntıları vardır tabi. Hoca o manada oldukça fedakar bir insandı. Bir de baba insandı. Babacan bir insandı. Herhangi bir konuda meselenizi ona anlatabilirsiniz. Bir de bizim o zamanlar bazı arkadaşlara son derece yardımcı oldu. Bekir Topaloğlu'na, Hayrettin Karaman'a, Muhammed Eroğlu'na... Bunlara son derece yardımcı oldu. Bizim Abdulkadir Karahan diye bir Hocamız vardı, Hadis hocası. O da bir hayli sıkıntılı bir insandı. Onları, hocalığını tasdik etmeyip bir manada uzaklaştırmak için epey bir sıkıntılar çıkardı. Mesela, Hocalarımızdan birisi de, iyi bir hoca olmasına rağmen, O'ndan korkması sebebiyle raporu, normalde yapmak istemedi. Tanci, O'nun adına cesaretlendirmiş, falan etmiş, arkadaşları, başta Bekir Hoca ve Hayrettin Bey olmak üzere topluma kazandırdı. Yani cesaretli bir insandı. Öğrencinin arkasında duran bir insandı.

Bir de Arap liderlerini beğenmezdi. Mesela 6-7 Haziran hadiseleri olduğunda Mısır'da, İsrail'de savaşıması. İsrail uçaklarının bombalayıp, Mısır'ın Sina bölgesini filan işgal ettiği gün biz mektepteydik. Hoca çok üzgündü. "Bu ahmaklar" dedi, tabiri böyleydi, "Arap milletini 20 sene daha zillate mahkum edecekler" dedi, ki; hakikaten öyle oldu. Bu 67'deydi. 77-87. Arap milleti 20-25 sene zillate mahkum oldu. O sebeple Hoca ileriye gören bir insandı. Yani kamil insandı, olgun insandı.

- Din-siyaset ilişkisi noktasında neler söylüyordu?

M. Öz: Din-siyaset ilişkisi konusuna fazla temas etmiyor idi. Türkiye'nin şartları o zamanlar biraz daha farklı idi. Bu dediğim, 67 mezunuyuz Biz, o zamanlar Türkiye biraz karmaşıktı. Din-siyaset konusunda herhangi bir ifadesi olmadı. Yalnız, derdi ki; "Biz ilim adamları halk üzerinde fazla müessir değiliz, müessir olanlar daha ziyade vaizlerdir" falan derdi, ki doğru, buna katılıyorum. Şimdi diyelim ki; kandil gecelerinde güzel Kur'an okuyanlar, güzel vaaz edenler falan... O özellikle müessir oluyor tabi. Bizler yazan-çizen, diğer taraftan bazı karşılaştırmalarla kaynaklara gönderenler müessir olamıyorlar tabi, olamazlar da. Onların branşı ayrı, talebe ile hemhal oluyorlar. Diğerleri ayrı tabi. O yönü ile Hoca farklı bir insandı. Bunları idrak edebilecek bir insan. İnsan psikolojisini bilen, toplum psikolojisini bilen bir insandı.

Laiklik ile ilgili fazla bir beyanı yoktu. Bu işlerle fazla meşgul olmaz. Meselenin tarihi boyutuyla ilgilenir. Bu arada Ahmet Ateş ile bir münakaşasını anlattı. Ahmet Ateş "Kur'an gibi bir Kur'an meydana getirin" diyor ya, Kur'an'da eğer doğru kimselerseniz, işte "ben de Kur'an gibi bir Kur'an yazarım dedi" dedi. Bana, diğer arkadaşlara da söylemiş. Ben de "Ahmet bey, işte meydan, yazabiliyorsan yaz dedim" diyor, "ki; Arapçası da zayıftı" diyor.

- Ders dışındaki hocalığı nasıldı?

M. Öz: Çok mükrim insandı. Odasına çok rahat gidilirdi. Çay-kahve ikram ederdi. Tevazu sahibi. Hiçbir zaman hocalığı ile böbürlenlen bir kimse değildi.

- Bilimsel Alana katkıları nelerdi?

M. Öz: Hoca matbu kitaplardan ziyade kütüphanelerdeki yazma eserlerle uğraşırdı. Asıl bir nüshadan değil de üç beş nüshadan kitapların neşr edilmesini isterdi. O bakımdan daha ziyade Süleymaniye ve Ayasofya'daki yazmalar üzerinde uğraşırdı. Mesela Şehristani bizim her gün kullandığımız bir kitap. Şehristani'nin Süleymaniye'deki ve Türkiye kütüphanelerindeki yazmaları ile ilgili yazısı vardı. güzel bir yazı. İbn-i Haldun'un Şifa'ul-Sail'i ile ilgili yine öyle bir çalışması vardı. Hoca bizim alıştığımız tarzda matbu eserlerden ziyade mahtut eserler dediğimiz yazma eserlere

müracaatı daha isabetli görürdü. Sanki, birinde yazılıp elinize, öbüründe bizzat kaynak niteliğinde olan eserleri siz görüyorsunuz. Yani o basılanların kaynağı niteliğindeki eserleri görüp onlarla meşgul oluyorsunuz. Hoca, eskilerin tabiri ile; “mütetkik” bir insandı. Tetkik edici bir insandı.

Bir de Bize Arap edebiyatından epey şair okuttu. Şiirler okuttu. Sonra bu araştırma tetkikleri ile ilgili yazı hususiyetleri ve kağıtlardaki fligranlar var ya – bazılarında makas olur, bazılarında daha değişik işaretler- hatta ahar dediğimiz, kağıtlardaki bir tür cila, onları okuttu ve Hoca herhangi bir eserin yazı hususiyetinden, nerede basıldığına, hangi asra ait olduğuna, nerede yazıldığına falan bakarak bilirdi.

- Mezhepler Tarihçiliğine ne gibi katkıları olmuştur?

M. Öz: Mezhepler Tarihine en azından bizleri sevk etmiştir. Hoca’dan hakikaten esinlenmem dolayısı ile böyle bir bransa intisap ettim. Gerek bizim Ruhi Bey, gerekse Ruhi Bey’in Ankara’da yetiştirdiği arkadaşlar Hoca’nın Mezhepler Tarihine katkıları ve bugünkü ilahiyatçı mezhepler Tarihçilerini o manada Mezhepler Tarihine katkı olarak düşünülebilir. Sönmez’le Hasan da bir anlamda Hoca’nın talebesi belki olmamıştır ama Hoca’nın torunları gibi bir durumdadır. O bakımdan bir hayli katkısı olduğunu düşünüyorum.

- Her şeyden önce hayatı ile ilgili neler biliyorsunuz?

A. Akbulut: Allah rahmet eylesin, hoca'nın hayatını ciddi olarak bilmiyorum. 71-72 öğretim yılında karşılaştık. Uzun boylu, 1.90-1.95 civarında uzun boylu bir insandı. Bize Mezhepler Tarihine geliyordu. O zaman karşılaşmıştık ama bize dersleri Arapça anlatırdı. Ve öyle bir Arapça anlatırdı ki; biz Arapçasını anlardık. Daha sonra onun sebebini öğrencilik yıllarında bilmiyorduk ama çeşitli hadiselerden sonra, daha sonra çözdük sebebini. Çünkü Hoca Türkçeyi de çok iyi bildiği için Türklerin kullandığı Arapça kelimelerle Bize dersi anlatıyordu ve onun için sınıfın yarısı dersi Arapça anlıyordu. Böyle bir özelliği vardı ve derslerde E. Ruhi Fıglalı Hoca o zaman asistandı ve O Bize tercüme ediyordu. Bir iki kez Hoca Ethem hoca'nın tercümesine müdahale etti. Biz o zaman hoca'nın Türkçe de bildiğini anladık. Çünkü hoca çok iyi Türkçe biliyormuş. Sonradan öğrendik. Biz bilmiyorduk ders yıllarında. Çünkü hanımı da Türk'tü.

Ben burada tarihe not düşmek adına bir şeyler söylemek istiyorum: O zaman Mezhepler Tarihi yıllıktı. Yani ara verdikten sonra da Mezhepler Tarihi devam ediyordu. Yani 8 ay boyunca Hoca Mezhepler Tarihinde Benî Saîde olayını anlattı. Biz de Hoca'nın, öğrenci mantığı işte, Benî Saîde hadisesinin dışında bildiği bir olayın olmadığı hükmüne varmıştık. Gerçekten bir öğrenci damgasını vurmuştuk. Bir arkadaş İstanbul'a gitmiş, Hoca'nın Süleymaniye Kütüphanesinde çok çalıştığına dair bir haber getirdi. O zaman biz Hoca'nın çalıştığına inanmamıştık. Çünkü Hoca Beni Saide'den başka bir olay bilmiyor gibi algılamıştık. Ama aradan zaman geçti, 87 diyelim. Aynı hadiselerle ben ilgilenmeye başladım. Ben Hoca'nın niçin Benî Saîde hadisesi ile uğraştığını o zaman anladım. Çünkü Benî Saîde Hadisesi, İslam Tarihinde, İslam dininde kırılma noktasıdır. Benî Saîde hadisesi dengeleri bozmuştur ve Hoca aslında olayın öneminden dolayı üzerinde duruyormuş ama, ancak, bunu on beş sene

sonra anlama şansını yakaladım. Onun için Ben de bundan hareketle bazen öğrencilerime şimdi anlamayabilirsiniz ama gün gelir anlarsınız diye hocamın bu hadisesini örnek veririm. Çünkü Benim için çok anlamlı bir hadisedir.

- Hangi özellikleri ile ön plana çıkmaktaydı, en belirgin özelliği neydi?

A. Akbulut: Hoca, rasyonaliteyi, rasyonel konuşuyordu ama zannediyorum gelenekle de problem çıkarmak istemiyordu. Çünkü pek tepki duymuyorduk biz O'na. Çünkü geleneğe saldırmış olsa problem çıkartırdık. Öyle bir yapımız vardı, o zaman için söylüyorum. O geleneğin içinde bize bir şeyler söylüyordu ki, onu da biraz önce ifade ettim, on beş sene sonra anladım. Yani ajitasyon yapmıyordu Hoca. Elinden geldikçe dikkat ederek konuşuyordu. Bir ilim adamıydı Hoca. Büyük bir ilim adamıydı. Daha sonra bazı notlarını okudum, yazdığı makaleleri filan, satır aralarında zaten o görülüyor, büyük bir araştırmacıydı. Bir de Hoca'nın bir başka özelliği, ufuk açıcıdır. Ben derslerde ufuk açmanın bilgi vermekten daha önemli olduğunu düşünüyorum. Bunu da zannediyorum, bilmiyorum bilinçaltı da olabilir, bu izlenimi Bana verenlerden bir tanesi de Muhammed Tanci Hoca'dır. Yani ufuk açmanın, zihin dünyasını genişletmenin öğrenciye bilgi yüklemekten daha önemli olduğunu düşünüyorum. Balık vermek değil, balık tutmayı öğretmek! Hoca Bize bunu uygulamaya çalışıyordu.

Bana da büyük katkısı var, çok istifade ettim. Büyük bir ilim adamıydı, nur içinde yatsın.

Bir de yine Tanci hoca ile alakalı olarak bir şeyi de paylaşmak isterim. O da şu : (Tarihe not düşmek adına) Ben "Hilafet" konusunu çalışırken, 'Halife' kavramı ile ilgili kavram analizi ile uğraşıyordum. Atay Hoca'ya gittim. O'ndan da yararlanmak istedim. O Bana Tanci Hoca'dan şunu duyduğunu söyledi. Hoca O'na demiş ki; Arapça sözlüklere bakarken kelimenin daima somuta yakın anlamını alın. Çünkü Araplar putperest gelenekten geliyorlar, onlar soyut düşünemezler. Hep somut düşünürlerdi. Onun için kelimenin somut manası çok önemlidir diye Beni uyarıyordu.

Ben de 'halife-hilafet' kavramı ile çalışmam da bunu uygulamaya koydum ve zannediyorum bu konudaki teşhislerimde Hoca'nın önemli katkısı oldu ya da Tanci Hoca'dan gelen bu naklin bende önemli katkısı oldu. Çünkü ben de halifeliği algımlarken somuttan hareketle, soyuttan değil, o yüzden, insanın Allah'ın halifesi olamayacağını aslında insanın halife kılınmasının yer yüzünde başka bir canlının yerine olabileceğini ki; bu cinler olabilir, olabileceğini veya insanın sorumluluğunun, Allah'ın insana verdiği sorumluluğun bayrak yarışı şeklinde yerine getirilebileceği tarzındaki çıkarımlarda bulundum ve bunu da Tanci Hoca'nın o somut kavram önerisine dayanarak yaptım.

- Türkiye'deki bilimsel alana katkıları nelerdir?

A. Akbulut: Bu konuda herhangi bir görüş serd etmeye kendimi yetkili görmüyorum. Çünkü bu tarz şeyler söyleyebilmem için önceyi de sonrayı da bilerek kıyas yapmam lazım.

Ben sadece Hoca'nın olaylara, olgulara bakarken çok tutarlı, rasyonel ama yeni şeylerle de uyumlu, yani ikisini beraber götüren bir yapısı olduğuna şahadet edebilirim. Akıl ile nass arasındaki o uyum dengesini Hoca harika kuruyordu. Çünkü Biz sorduğumuz sorularda, Hoca'nın dersin dışındaki o sünnetini Ben de devam ettiriyorum, odasına girene kadar Aristo gibi - Meşşaiye ekolü gibi- sorular sorardık, başına birikir ve Bizi ikna ederdi. Hoca'nın bu özelliği O'nun rasyonalitesinin göstergesidir. Çünkü hiç topu taca atmazdı. Yani bu bir iman meselesidir. 'Bu bir algıdır, işte bu Benim kanaatimdir' demezdi, ikna ederdi.

Hoca'nın bilim adamlığını zaten orada öğrenci mantığı ile bilemiyorsunuz. Ama sonradan bunun farkına varıyorsunuz. Öyle bir yönü vardı. Çünkü iyi bir araştırmacı idi ve daha sonra yine Ben Atay Hoca'ya atıfta bulunacağım, Onun ilk kaynaklara gitmenin önemli olduğunu vurgularmış, Biz de ona riayet ediyoruz, Ben de elimden geldiğince şu anda IV. Yüzyıldan önceki tüm kaynakları hangisi olursa olsun almaya çalışırım. Belki de Benim bilinçaltımda da Hoca'dan gelen bu rivayetin etkisi olduğunu düşünüyorum.

Çünkü artık ümmet o zaman kamplara ayrılmamış, mezhepler tam oturmamış bir ilim hali vardır. Ben bu mantığın önemli olduğunu düşünüyorum. Yani biz yeni bir medeniyet kuracaksak, o yeni medeniyeti, geçmiş medeniyetimizin çıkış noktasından yeniden kurgulayarak kurabiliriz ve onu kurgulamak zorundayız. Aksi halde geçmişin bir başka türlü esaretine gireriz. Geçmiş reddedenler de geçmişin esaretine girerler. Sadece kabul edenler girmezler. Aslında geçmişin tekelinden geçmiş geçmişi olarak algılayanlar, onu değerlendirenler, ondan ders çıkartanlar girmezler.

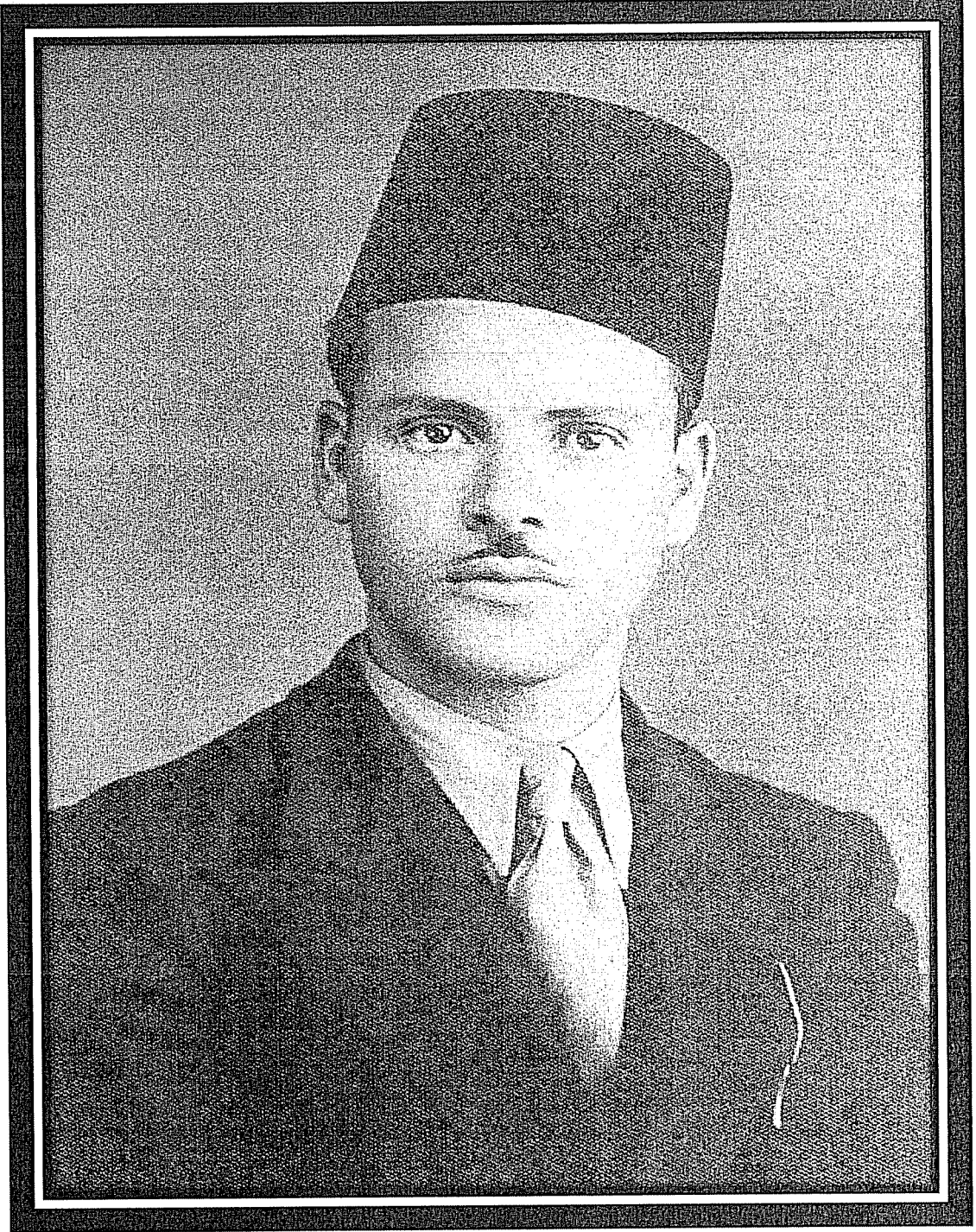
- Yapı olarak nasıl bir insandı?

A. Akbulut: Çok sempatik, sevecen bir insandı. Çok hoştu. Daima gülerdi. Genel olarak Ben herkesin Hoca'yı sevdiğine şahidim. Kendisi güven telkin eden ama somurtmayan, sorduğunuz soruları gayet rasyonel şekilde cevaplandıran ve öğrencinin seviyesi ne olursa olsun, seviyesine göre öğrenciyi ikna eden bir yapı... Bu çok az hocada olur...

- Din-siyaset ilişkisi konusunda sohbetleriniz olmuş muydu hiç?

A. Akbulut: Din-siyaset ilişkisi konusunda açık bir şey söylediğini Ben hatırlamıyorum. Ama şimdi yorumluyorum. Bize bir sene boyunca Mezhepler Tarihinde Benî Saîde hadisesini anlatmış olması zaten bize onu vermeye çalışıyormuş. Yani siyasetin dine nasıl bir ortam hazırladığını, siyasetin dini nasıl çarpıttığını söylemeye çalışıyormuş Hoca, olayı olguları anlatarak. Ama bu benim kişisel, şu anki yorumum. Açıktan din-siyaset şudur demedi. Ama Benî Saîde hadisesi bağlamında, onu anlatarak sorunu ortaya koymak. Ben de bir makalemde buna değindim ve İslam Dini din olarak Peygamberin vefatı ile siyasilerin geçti hala kurtulamıyor. Hocanın bu söylemlerini ben bir başka biçimde ifade ettim. Ama yorum olarak çıkartıyorum bunu. Çünkü Benî Saîde hadisesi gerçekten İslam'ın dengesinin kırılma noktasıdır. Dengesini bozmuştur. Beni Saide'yi anlamadan İslami konularda isabetli değerlendirmelerde bulunamazsınız.

EK.8: Muhammed b. Tavât et-Tancî Fotoğrafları

GENÇLİĞİ (TANCA)

(Özel Aile arşivinden alınmıştır.)

ÖĞRENCİLİK YILLARI (MISIR)

(Özel Aile arşivinden alınmıştır.)

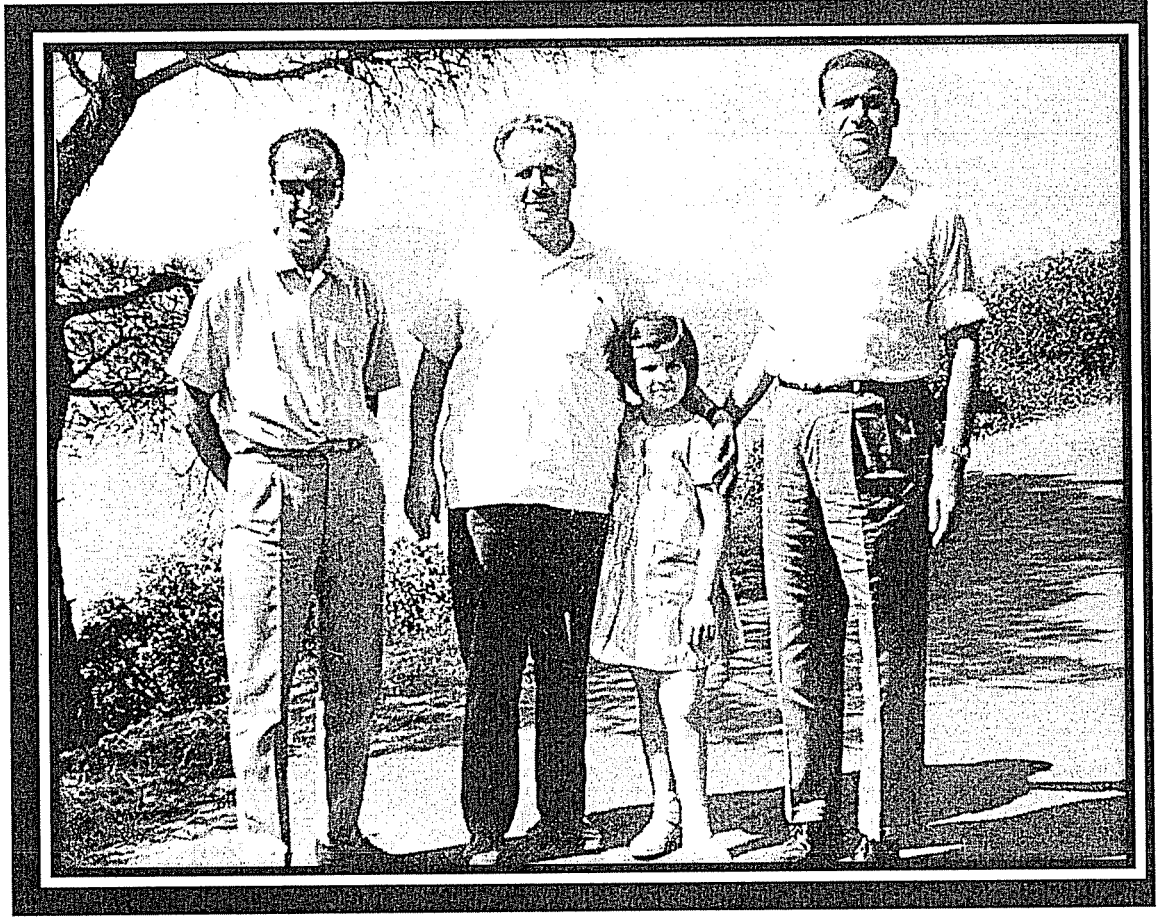
18.10.1956 NİKÂH TÖRENİ (İSTANBUL)

(Özel Aile arşivinden alınmıştır.)

ÇALIŞMA ODASI (RABAT)

(Özel Aile arşivinden alınmıştır.)

FAS'TAN GELEN MİSAFİRİ KARDEŞİ VE KIZI (İSTANBUL)

(Özel Aile arşivinden alınmıştır.)

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hocalarıyla
(20 Şubat 1962 Salı, Cebeci / ANKARA)

(Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu özel arşivinden alınmıştır.)

En arka sıra soldan sağa:

Mehmet Maksudoğlu, Kemal Işık, Hasan Ali Koçer

İkinci sıra:

İsmail Cerrahoğlu, Necati Öner, Prof. Muhammed et-Tancî,
İhsan İnan, Hıfzurrahman Raşit Öymen

Ön sıra:

Mehmed Said Hatiboğlu, İbrahim Atay (oturan),
Esat Kılıçer (oturan), İ. Agâh Çubukçu